

DRUŠTVENA I TEHNIČKA ISTRAŽIVANJA

ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I TEHNIČKE STUDIJE

Godina IX, br. 1, juli/srpanj 2023. godine

**ENERGETIKA
KRIMINALISTIKA
PROMET
POSLOVNA EKONOMIJA
ZAŠTITA NA RADU I ZAŠTITA OD POŽARA
INFORMACIJSKE TEHNOLOGIJE**

IZDAVAČ/ PUBLISHER:

Visoka škola „CEPS – Centar za poslovne studije“ Kiseljak
College "CEPS – Center for Business Studies" Kiseljak

ZA IZDAVAČA/ FOR THE PUBLISHER:

Doc. dr. Mirzo Selimić, direktor

UREDNIŠTVO/ EDITORIAL BOARD:

Glavni urednik/Editor in Chief: Doc. dr. Mirzo Selimić; Prof. dr. Zenaid Đelmo; Prof. dr. Nevzet Veladžić; Prof. dr. Atanas Kozarev (Republika Sjeverna Makedonija); Prof. dr. Ratko Duev (Republika Sjeverna Makedonija); Prof. dr. Martin Folta (Češka Republika); Prof. dr. Mladen Radivojević, Prof. dr. Ranko Mujović (Crna Gora); Prof. dr. Duško Pavlović (Hrvatska); Prof. dr. Robert Štefko (Slovačka); Prof. dr. Fuad Purišević; Prof. dr. Želimir Kešetović (Srbija); Akad. Prof. dr. Nedžad Korajlić; Prof. dr. Armin Kržalić; Prof. dr. Alan Labus (Hrvatska); Prof. dr. Ivan Toth (Hrvatska); Prof. dr. Snježana Kaštelan (Hrvatska); Doc. dr. Ivan Nađ (Hrvatska); Prof. dr. Željka Zavišić (Hrvatska); Tatjana Badrov v. pred. (Hrvatska); Ivana Varičak, v. pred. (Hrvatska); Pred. VŠ Džemal Cinac; Pred. VŠ Samir Ščetić; Pred. VŠ Nermin Palić, dr. sc.; Pred. VŠ Dario Marušić; Pred. VŠ Tijana B. Delevska (Republika Sjeverna Makedonija); Pred. VŠ Semir Oglečevac.

ISSN: 2303 – 8462

Adresa uredništva/ Address: Ulica Josipa bana Jelačića b.b., 71250 Kiseljak

Časopis izlazi dva puta godišnje. Sadržaj i sažeci radova dostupni su na Internet adresi:/ The journal is published twice a year. Contents and abstracts are available at Website: www.ceps.edu.ba/DIT.aspx

Svi radovi podliježu anonimnim recenzijama/ All papers are subject to anonymous reviews.

Prilozi objavljeni u časopisu Društvena i tehnička istraživanja referiraju se u:/ Journal of The social and technical research is indexed/abstracted in: **EBSCO; ERIHPLUS; Index Copernicus International i CEEOL.**

Riječ urednika

Poštovani čitatelji,

ponosni smo što se pred Vama nalazi sedamnaesti (17) broj časopisa „Društvena i tehnička istraživanja“. Prije devet godina započeli smo s izdavanjem prvog broja našeg Časopisa, te smo jako zadovoljni dosadašnjim izdanjima, promocijom i odjekom časopisa u nacionalnoj i međunarodnoj stručnoj te naučnoj zajednici. I u ovom broju je pristigao veliki broj radova što potvrđuje činjenicu da je naš časopis prepoznat od naučnika kao mjesto širenja i predstavljanja svojih rezultata istraživanja te iskustava i spoznaja iz prakse.

Vizija uredništva je održivo ustrajanje podizanja kvalitete časopisa postižući povećanje faktora utjecaja te intenziviranje saradnje između naučnih ustanova, šire društvene zajednice i privrede. Povezivanjem naučnika koji se bave istraživanjima i razvojem s iskustvima i spoznajama iz prakse omogućuje put prema uspjehu.

Ovom prilikom zahvaljujemo se svim dobrim ljudima koji su svojim savjetima, konstruktivnim kritikama te ohrabrenjima uvelike doprinijeli realizaciji ovog značajnog projekta, potom svim članovima Uredništva na velikoj posvećenosti i radu, autorima koji su objavljivali radove, te profesorima i Upravi Visoke škole „CEPS – Centar za poslovne studije“ u Kiseljaku koji nas od početka podržavaju i podupiru u ovom projektu.

Također, htjeli bismo uputili jedno veliko hvala i brojnim recenzentima koji su vrlo rado prihvatili ovaj zahtjevan posao, uputili svoje sugestije i neupitno doprinijeli kvaliteti sedamnaestog broja.

Prilozi objavljeni u časopisu Društvena i tehnička istraživanja referiraju se u digitalnim bazama:

- ***EBSCO,***
- ***ERIH PLUS,***
- ***Index Copernicus International i***
- ***Central and Eastern European Online Library (CEEOL).***

Za kraj, nadamo se da ćete uživati u stranicama ovog broja časopisa.

Glavni urednik
Doc. dr. Mirzo Selimić

SADRŽAJ

Zuzana Slobodová

ROZPRÁVANIE PRÍBEHOV – STORYTELLING – AKO NÁSTROJ MARKETINGOVEJ KOMUNIKÁCIE V OBLASTI CESTOVNÉHO RUCHU.....	3
STORYTELLING METHOD AS A MARKETING COMMUNICATION TOOL IN THE TOURISM INDUSTRY.....	3

Mirza Dinarević, Safeta Sarač

UTICAJ PANDEMIJE COVID-19 NA EKONOMIJU BOSNE I HERCEGOVINE - SVEOBHVATAN PREGLED –	15
IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON THE ECONOMY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA - COMPREHENSIVE OVERVIEW - ...	15

Mirza Dinarević, Safeta Sarač

UTICAJ PANDEMIJE COVID-19 NA GLOBALNU EKONOMIJU	29
THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON THE GLOBAL ECONOMY	29

Milorad Ćupurdija, Ninoslav Gregurić-Bajza

O POJEDINIM TEORIJSKIM I PRAKTIČNIM ASPEKTIMA PRAVNE KULTURE.....	42
ON SOME THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF LEGAL CULTURE	42

Željko Petrović

DRŽAVNI ORGANI NADLEŽNI ZA VOĐENJE VANJSKE POLITIKE BOSNE I HERCEGOVINE.....	55
STATE AUTHORITIES RESPONSIBLE FOR FOREIGN POLICY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA	55

Goran Kovačević, Nedžad Korajlić, Luka Toth

ČOVJEČANSTVO IZMEĐU OKOLIŠNE I EKOLOŠKE SIGURNOSTI 87 HUMANITY BETWEEN ENVIRONMENTAL AND ECOLOGICAL SECURITY	87
--	----

Nedžad Korajlić, Mirzo Selimić, Luka Toth

SPECIFIČNOSTI KRIMINALISTIČKOG ISTRAŽIVANJA IMOVINSKIH DELIKATA SA ELEMENTIMA NASILJA.....	108
SPECIFICITIES OF PROPERTY OFFENSES CRIMINAL INVESTIGATION WITH ELEMENTS OF VIOLENCE	108

Mladen Radivojević

NOVA TEHNOLOŠKA RJEŠENJA ZA SAMOUSLUŽIVANJE I NUĐENJE USLUGA U JAVNOJ UPRAVI.....	131
NEW TECHNOLOGICAL SOLUTIONS FOR SELF-SERVICE AND OFFERING SERVICES IN PUBLIC ADMINISTRATION	131

Nermin Palić

PREGLED MATEMATIČKIH MODELA ZA PREDVIĐANJE NIVOA BUKE U CESTOVNOM SAOBRAĆAJU.....	148
REVIEW OF MATHEMATICAL MODELS FOR ROAD TRAFFIC NOISE PREDICTION.....	148

Goran Ćetojević, Danijela Trubajić

ANALIZA KVALITETA DOBITI JAVNIH PREDUZEĆA U REPUBLICI SRPSKOJ.....	173
ANALYSIS OF PROFIT QUALITY OF PUBLIC ENTERPRISES IN THE REPUBLIC OF SRPSKA.....	173

**ROZPRÁVANIE PRÍBEHOV – STORYTELLING – AKO NÁSTROJ
MARKETINGOVEJ KOMUNIKÁCIE V OBLASTI CESTOVNÉHO
RUCHU**

**STORYTELLING METHOD AS A MARKETING COMMUNICATION
TOOL IN THE TOURISM INDUSTRY**

Pregledni znanstveni članak

*Zuzana Slobodová**

Abstract

In today's rapid era of globalisation and internationalisation, it is necessary to respond to new challenges and to introduce new methods, products and trends if individual sectors (not only) of the economy want to maintain or improve their position on the domestic and foreign market and increase their ability to compete economically with others. In our view, it is the introduction of new, creative methods that is one of the ways to increase the attractiveness of the product on offer. A compelling method in this context is storytelling.

In our article, we concluded that this method is an effective way of increasing customer interest. Storytelling conveys a purpose, a goal, stories can engage the listener and arouse attention and curiosity. In tourism, it is not enough to have a product or a destination. The story gives the offer a certain context, a reason for customers to buy your product or use your service. The aim of our paper is to characterise the storytelling method as a marketing communication tool in tourism. In order to reach relevant conclusions, we used the method of analysis, synthesis, literature study, exemplification and generalisation.

Key words: tourism, tourist guide, marketing communication, storytelling.

** Mgr. Zuzana Slobodová, PhD., University of Presov in Presov, Faculty of management and business, Department of intercultural communication, e-mail: zuzana.slobodova@unipo.sk*

1. INTRODUCTION

Tourism is a dynamically developing sector of the economy. In the current global process of creating interconnected communication, economic, cultural and informational links, it is important for tourism to respond to changing conditions and "move with the times." Every industry is trying to find new ways to attract the target customer and thus maintain its place in the market and increase its attractiveness and competitiveness.

Increasing the attractiveness of the services and products offered is also possible through the method of storytelling. People have always liked to tell stories. They have become an important part of our everyday communication. However, stories do not only have one role - to entertain; stories can become a strong asset (not only) in the tourism industry, and if implemented effectively, they can support a business in many ways - improving customer loyalty, captivating the target consumer, creating a strong marketing strategy and thus increasing profits, etc.

2. TOURISM

Tourism is characterised by Gúčík (2006) as a complex of activities designed to meet the needs of people to travel outside their permanent residence in their leisure time. Persons participating in tourism seek relaxation, want to explore new places, cultures, and countries, want to have fun, play sports, etc. The author Šambronská (2012, p. 26) states that there are several definitions of tourism; all of them share the common characteristic that tourism is based on "a temporary change of the participant's stay, often in leisure time, for the purpose of regeneration of mental and physical strength, exploration, etc."

Participants in tourism travel to a specific destination, which is also called a **destination**. According to Palatkova (2011), destinations are parts of a whole and compete with each other. Gúčík (2010) defines a destination as a product offering a complex of services. Destinations do not offer all services but only those that customers are interested in. Destinations compete with each other, and it is up to each destination to choose which way of promotion it chooses.

Šambronská (2019) states that several factors influence tourists when choosing a destination. According to the author, trends in tourism in the future will be influenced by, among other things, authenticity, which the author sees as a requirement from tourists who will be interested in real knowledge, not "artificial" experiences.

In the context of destinations, it is also important to mention **destination trends**. The author Šambronská (2019) distinguishes the following:

- the focus is on the **experience**,
- the environment is at the forefront of interest - favouring eco-friendly approaches and also an interest in 'unspoilt' nature,
- tourism participants want to experience **something new**.

Every area, every country, and every territory can become a destination for customers. As mentioned above, destinations compete with each other. In this competition, the **attractiveness of the destination** is an important factor. A destination is more attractive when it offers more distinct features and services than other destinations (Gúčik, 2006). Modica (2015) states that an attractive tourist destination offers natural, artistic and cultural places - both tangible and intangible. As an example, the author cites the environment of the sea, museums, weather, **myths and legends**.

3. MARKETING COMMUNICATION

Horváthová (2012) includes among the main objectives of marketing communication the collection of market data in terms of requirements, lifestyle, priorities and motives for purchase, the acquisition of information about the competitive environment and the exchange of the acquired data between firms and the market environment. Communication is an integral part of management and marketing. According to Horváthová (2012, p. 25), the **basic types of communication** include:

- informational,
- motivational,
- communication focused on solving work tasks,
- communication focused on obtaining information,
- purposeful feedback.

Marketing communication is defined by Přikrylová et al. (2019) as communication whose essence is the transfer of information between the seller and the buyer. The essence of marketing communication, according to Přikrylová et al. (2019, p. 45) "product policy, pricing, distribution channels and communication." Part of marketing communication is the tools of **the communication mix** - these are communication methods and means that serve to promote and present businesses, the destination (in tourism), etc. The authors consider direct marketing to be an essential tool of marketing communication. A characteristic feature of direct marketing is a personal approach and low costs. It is based on establishing contact with potential visitors by sending them information, e.g. about the selected destination and interesting price offers. Personal communication is based on, e.g. buzz marketing. Through it, positive or negative **emotions** are spread, and this type of marketing creates a buzz, stimulates conversation, and spreads personal recommendations (Gúčík, 2018). The authors Marčeková and Kondeková (2014) add that the name is not established in the Slovak language; according to them, it is "one of the most powerful tools of marketing communication because the information from a family member or acquaintance is easier and more memorable and persuasive in the long term than recommendations from the company itself" (Marčeková and Kondeková, 2014, p. 118).

Přikrylová et al. (2019) characterise marketing as one of the functions of a firm that is responsible for finding the most appropriate way to satisfy customer needs. Customer and target market orientation is directly related to **the marketing mix**, which is referred to by the acronym 4P: *product, price, place and promotion*. Robert F. Lauterborn is the author of the so-called C approach, which, based on the 4P model, looks at a product as customer value, price as customer cost, place of sale as a convenience, and promotion as communications:

From the customer's point of view, customer value (**product**) is a means to satisfy needs. According to Přikrylova et al. (2019), it means for a company to understand the value perceived by the customer and to offer them a P - product.

Price is something that the customer has to invest in order to receive the product. The authors include here all the costs that are associated with the purchase. For a firm, price means the item that is specified in the contract.

Purchasing convenience represents all the activities that are directed from the producer towards the buyer. The customer perceives the place as a convenience for the purchase. For the firm, it means delivery (e.g. for e-shops, the possibility to deliver the goods in the evening, which gives the firm an advantage over competitors) (Přikrylová et al., 2019).

Advertising is also an important part of marketing communication, which serves as a presentation and promotion of certain goods or services. The main objective of advertising is to inform customers about the product (Kotler et al., 2007).

Every marketing communication should have specific information content. The essence of **content marketing**, according to the authors Přikrylová et al. (2019), focuses on creating and communicating certain content to potential recipients. This form is intended to emphasise the position of the company and the brand in the market, and the content should also be relevant and interesting for the target group. Přikrylová et al. (2019) distinguish four areas of content marketing:

1. entertainment - content should evoke emotional reactions and thus raise awareness of products and brands (e.g. communication through videos),
2. inspiration - (most often) through celebrities, various forums and reviews, the customer is inspired to buy a particular product,
3. education - this component mainly stimulates the rational side of the customer's thinking - through reports, articles or books,
4. persuasion - using webinars, videos, or a list of product features to convince the customer to buy the product.

According to Horváthová (2012, p. 38), the era of globalisation has brought the following new trends in marketing communication: "the blurring of boundaries, increasing individualisation, increasing education of the population in the field of marketing, the existence of a large number of comparable products, shortening product life cycles, fragmentation of the media landscape, the growing weight of public opinion."

Přikrylová et al. (2019) in their publication emphasise the need to introduce new ways of marketing communication. The authors state that marketing communication is currently trying to personalise, automate and thus get closer to the specific needs of individuals or companies. The authors consider **emotions** to be a central theme; they are becoming a significant tool

to capture the attention of customers, as it is known that information that evokes emotions is better remembered. In our opinion, one of the options that can be introduced into marketing communication is **the storytelling method**.

4. TOURIST GUIDE

Authors Novacká et al. (1996) characterise the person of a tour guide as someone who is able to operate in the practice of domestic and foreign tourism. His/her main task is to present a certain tourism product directly in the field in personal contact with the customer. A tour guide can only accompany customers on the basis of an authorisation or licence.

Šambronská (2019) emphasises that the guide should have not only professional knowledge but also communication and language skills to captivate the audience. Uher et al. (2013, pp. 53-54) distinguish the following categories of tour guides:

1. "tourism guide - technical guide, expert guide, delegate, hunting guide, other (e.g. guaranteed route guide, eco-guide, etc.),
2. local (local guide),
3. guide to a cultural and historical monument,
4. mountain guide,
5. guide to an accessible cave."

According to Uher et al., the main characteristics and qualities that a tourist guide should have. (2013) include a sense of organisation, good orientation skills, promptness, interest in travel, exploring new countries and last but not least, the authors also include the ability to communicate, to be able to capture the attention of the audience and convey expert information in an engaging way, thus providing a memorable **experience**. According to Uher et al. (2013), tourists are more interested in **stories** from people's lives than in information about objects.

5. STORYTELLING

One of the oldest ways of communication is **storytelling**. This method is a linguistic and educational activity. Storytelling allows sharing

experiences and emotions with others (Maťková, 2010a). Another angle looks at storytelling as a virtual experience that allows listeners to imagine a given sequence of events and then share the emotions that the story has evoked in us (Mládková, 2012). It is the various stories, be they myths, legends, tales of gods, heroes, etc., that form part of any culture and add value to (not only) tourism (Boniface et al., 2012).

People have always liked to listen to stories. If a story captivates us, "touches us", we can remember its content more easily. Through stories, we can share experiences and emotions with others (Maťková, 2010a). The method of storytelling can be characterised as an interactive form of transmitting stories. The interaction takes place in the direction from the storyteller towards the audience. **Storytelling in the field of marketing communication** is undoubtedly one of the most creative methods. The involvement of creativity in storytelling evokes a sense of belonging in the audience. Thanks to this method, it is possible to convey "dry" facts in an interesting way (Maťková, 2010b).

"Storytelling - is an interactive form of story delivery, where the interaction is mostly live, through verbal transmission between the storyteller and the audience" (Terpitková, 2012, p. 5). Among the main elements

a story should contain, the author Terpitková (2012) includes characters, a plot and a central idea.

Storytelling is, in our opinion, an interesting and proven method of communication and has the following **functions**: capturing attention, conveying memorable information, and inspiring credibility. Storytelling has formed an integral part of people's lives since the earliest times. It is one of the oldest ways of communication, through which we can share experiences and emotions with others (Maťková, 2010a in Slobodová, 2022a). According to the author Maťková (2010b), stories help to understand "raw facts" because it is stories that give them a concrete meaning. Another perspective characterises storytelling as an interactive form of a shared narrative. It is an art form based on storytelling and the use of elements of non-verbal communication - gestures and movements (Pavlovská, 2011). Storytelling is an interactive method of story delivery. The interaction takes place primarily through verbal expression between the storyteller and the audience. The main elements of storytelling include the characters, the plot and the idea of

the story. The method cannot be applied without the storyteller and the audience (Terpitková, 2012).

The author Pavlovská (2011) distinguishes two types of storytelling:

1. **oral storytelling**: this type is characterised by the author as an improvisational type of art. The storyteller tells a story, and his listeners imagine it in their imagination. In this way, each participant in the audience "co-creates" the story.

2. **Digital storytelling**: the essence of this form of storytelling is the sharing of a story on the internet.

The author Korez-Vide (2017) sees the condition for the **success of the marketing** of a destination in the development and promotion of the brand. Development and promotion should also include **new creative methods**, to which **storytelling** definitely belongs. When creativity is involved in storytelling, a sense of belonging is created in the audience. Stories can inspire, captivate and present the tourism product. The author sees storytelling as a strategic marketing tool in supporting brand development, as well as an important tool for regional development. According to Korez-Vide (2017), engaging audiences in storytelling promotes a positive relationship not only between the storyteller and the audience but also in relation to the audience's attitude towards a particular place within the tourism industry. As the author Vysekálová (2007) says, the involvement of emotions, which undoubtedly arise during storytelling, increases customer motivation; it also increases interest in the product, service, and place and undoubtedly increases interest in discovering other cultural attractions.

An excellent example of how to use storytelling in tourism is the Republic of Slovenia, which in 2013 launched the project "Slovenian Tourism Stories" through the Slovenian Tourist Board. The aim of this project was to analyse the situation in the field of storytelling in Slovenia, to develop the so-called "Slovenian tourism storytelling pyramid", and to encourage all stakeholders to use the storytelling method as a marketing communication tool in order to increase the competitiveness of tourism products and destinations. The communication of historical facts through stories can also be encountered in the Slovak Republic, in the city of Prešov, in the children's playground at the Eperia Shopping mall, where visitors can read, for example, the story of the origin of the name of the city of Prešov.

Another example is the guiding activity in the framework of the regular event - Discovering Prešov, where various stories related to cultural and historical monuments are also used (Slobodová, 2022b).

SUMMARY

The sector of the economy - entrepreneurship - offers a wide range of activities and offerings where continuous development and the introduction of new methods are needed. The promotion of products, services or destinations is the responsibility of marketing communication. Its task is to find the best way to satisfy the needs and requirements of the customer. It is therefore important not only to look for the 'old, established' ways but also to introduce new ways of promotion. Nowadays, capturing the customer's attention through emotions and experiences is at the forefront. One of the methods that can be used to increase the attractiveness of the services or products offered is the method of storytelling. It is the stories that have accompanied mankind since time immemorial, and today's customers are more likely to be interested in a story from people's lives than in the raw facts about a subject. Thanks to stories, we can share the emotions and experiences that are at the forefront of the target customers' minds. We, like many other authors, consider storytelling to be a creative and effective tool for tourism marketing communication. Through stories, we can introduce one culture to another, encourage visitors to visit again and increase their interest in a place.

REFERENCE

1. Boniface, B., Cooper, R., Cooper, Ch. 2012. *Worldwide Destinations: The Geography of Travel and Tourism*. New York: Routledge
2. Gúčik, M. et al. 2018. *Marketing podnikov cestovného ruchu*. Banská Bystrica: DALI-BB, s. r. o.
3. Gúčik, M. 2010. *Cestovný ruch*. Banská Bystrica: DALI-BB, s. r. o.
4. Gúčik, M. 2006. *Cestovný ruch, hotelierstvo, pohostinstvo: výkladový slovník: 1000 hesiel – tri cudzie jazyky*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo – Mladé letá
5. Horváthová, M. 2012. *Marketing miest a obcí. S dôrazom na marketingovú komunikáciu a vplyv informačno-komunikačných technológií na jej rozvoj*. Košice: Metropola Trade, s. r. o
6. Korez-Vide, R. 2017. *Storytelling in Sustainable Tourism Management: Challenges and Opportunities for Slovenia*. [e-book] In: *Journal of Advanced Management Science*, 5 (5), pg. 380 – 386, Available on: https://www.researchgate.net/publication/321097641_Storytelling_in_Sustainable_Tourism_Management_Challenges_and_Opportunities_for_Slovenia
7. Kotler, P., Langerová, J., Nový, V. 2007. *Moderní marketing: 4. európske vydanie*. Praha: Grada
8. Marčeková, R., Kondeková, V. 2014. *Nové trendy v marketingovej komunikácii a ich využívanie v hoteloch na Slovensku*. In: *Aktuálne otázky terminológie marketingu. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, pg. 113 – 129.
9. Maťková, S. 2010a. *Rozprávanie príbehu ako dobrý úvod do vyučovania anglického jazyka*. In: *Učiteľ cudzieho jazyka v kontexte primárneho vzdelávania*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, pg. 122 – 144.
10. Maťková, S. 2010b. *Storytelling in the process of giving presentation*. In: *Kľúčové kompetencie pre celoživotné vzdelávanie. Ročenka Centra celoživotného a kompetenčného vzdelávania Prešovskej univerzity v Prešove*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, pg. 175 – 177.

11. Mládková, L. 2012. Sharing Tacit Knowledge within Organizations: Evidence from the Czech Republic. [e-book] In: Global Journal of Business Research. Vol. 6, Number 2, 2012, pg. 105 – 115. Available on: <https://www.theibfr.com/download/gjbr/2012-gjbr/gjbr-v6n2-2012/GJBR-V6N2-2012-10.pdf>
12. Modica, P. 2015. Sustainable tourism management and monitoring. Milano: Franco Angeli, s. r. l.
13. Novacká, E. 1996. Klient v cestovnom ruchu. Bratislava: EUROUNION.
14. Palatková, M. 2011. Mezinárodní cestovní ruch: analýza pozice turismu ve světové ekonomice, význam turismu v mezinárodních ekonomických vztazích, evropská integrace a mezinárodní turismus. Praha: Grada
15. Pavlovská, M. 2011. Storytelling, klíčová kompetence pedagoga. Metodický portál RVP.CZ. Available on: https://wiki.rvp.cz/Knihovna/1.Pedagogický_lexikon/S/Storytelling%2C_klíčová_kompetence_pedagoga
16. Příkrylová, J. et al. 2019. Moderní marketingová komunikace. 2. zcela přepracované vydání. Praha: Grada Publishing.
17. Slobodová, Z. 2022a. Rozprávanie príbehov – storytelling – ako prostriedok interkultúrnej komunikácie v oblasti cestovného ruchu. In: Kultúrny transfer v zjednotenej Európe. Cultural Transfer in the United Europe. Tallinn: Teadmus, pg. 197 – 206.
18. Slobodová, Z. 2022b. Rozprávanie príbehov – storytelling – ako nástroj marketingovej komunikácie na propagáciu kultúrnohistorických miest. [e-book]. In: Kultúrno-historické a pútnické miesta – ich význam a propagácia. Prešov: Bookman.
19. Slobodová, Z. 2022c. Inovácia predmetu nemecký jazyk v rámci študijného programu Turizmus, hotelierstvo a kúpeľníctvo prostredníctvom metódy rozprávania príbehov – storytelling. [e-book]. In: Udržateľný rozvoj cestovného ruchu z pohľadu teórie a praxe [elektronický dokument]: nekonferenčný vedecký zborník recenzovaných štúdií. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, pg. 137 – 148. Available on: <https://ezproxy.pulib.sk:2067/web/pdf/web/viewer.html?file=/web/kniznica/elpub/dokument/Senkova3/subor/9788055529714.pdf>

20. Šambronská, K. 2019. Vybrané oblasti medzinárodného turizmu. Prešov: Bookman, s. r. o.
21. Šambronská, K. 2012. Marketingová komunikačná politika v oblasti významných kultúrno-historických pamiatok pri rozvoji cestovného ruchu v zaostávajúcich regiónoch. Prešov: Bookman, s. r. o.
22. Terpitková, M. 2012. Využitie metódy Storytelling na 1. stupni ZŠ. Osvedčená pedagogická skúsenosť edukačnej praxe. Prešov: Metodicko-pedagogické centrum. Available on: https://mpc-edu.sk/sites/default/files/projekty/vystup/3_ops_terpitkova_marianna_-_vyuzitie_metody_storytelling_na_1._stupni_zs.pdf
23. Uher, I., Švedová, M. & Šenková, A. 2013. Úvod do problematiky rekreácie, turizmu a sprievodcovskej činnosti. Prešov: Bookman, s. r. o.
24. Vysekalová, J. et al. 2007. Psychologie reklamy. Praha: GRADA Publishing, a. s.

**UTICAJ PANDEMIJE COVID-19 NA EKONOMIJU BOSNE I
HERCEGOVINE - SVEOBUH VATAN PREGLED –**

**IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON THE ECONOMY OF
BOSNIA AND HERZEGOVINA - COMPREHENSIVE OVERVIEW -**

Pregledni znanstveni članak

*Prof. dr. Mirza Dinarević**

*Safeta Sarač**

Sažetak

U maju 2020-te godine Vijeće ministara BiH je uspostavilo grupu za socioekonomski odgovor na pandemiju Covid-19, čije su se nadležnosti svodile na koordinirajuću ulogu u odnosu na sve nivoe vlasti, po pitanju definisanja socioekonomskih mjera za odgovor na krizu izazvanu pandemijom Covid-19, obezbjeđenje finansijskih sredstava mobilizacijom domaćih fondova i strane finansijske pomoći, te usaglašavanje i koordinacija mjera za odgovor na socioekonomske posljedice i efekte izazvane pandemijom. Nakon održavanja prve sjednice grupe 02.06.2020. godine, nisu ponuđene nikakve informacije o njenim daljnim aktivnosti, niti planovima za daljnje djelovanje. Reakcije BiH na pandemiju Covid-19 su zbog posebne socio-ekonomske situacije dosta kompresovane i usporene, odnosno nedovoljne i pomjerene u vremenu.

Ključne riječi: pandemija Covid-19, ekonomija BiH, mjere, nadležnosti u BiH, vlast u BiH.

Abstract

In May 2020, the BiH Council of Ministers established a group for a socioeconomic response to the Covid-19 pandemic, whose responsibilities were reduced to a coordinating role in relation to all levels of government in terms of defining socioeconomic measures to respond to the crisis caused by

** dr.sci.iur., Hadžisulejmanova 24, 71000, Sarajevo, BiH; e-mail: mdinarevic@gmail.com*

** dipl.iur., Avde Smajlovića 7, 71000, Sarajevo, BiH; e-mail: safeta.sarac@gmail.com*

the Covid-19 pandemic, providing financial resources by mobilizing domestic funds and foreign financial aid and harmonizing and coordinating measures to respond to socioeconomic consequences and effects caused by the pandemic. After the first session of the group was held on June 2, 2020, no information was offered about further activities or plans for further action. Due to the specific socio-economic situation, BiH's reactions to the Covid-19 pandemic were quite compressed and slow, i.e. insufficient and shifted in time.

Key words: the Covid-19 pandemic, the economy of BiH, measures, competences in BiH, the government in BiH.

1. UVOD

Vijeće ministara Bosne i Hercegovine je donijelo Odluku o proglašenju nastanka stanja prirodne ili druge nesreće na teritoriji BiH, zbog opasnosti od moguće pojave epidemije zarazne bolesti prouzrokovane novim korona virusom Covid-19. Slične odluke su donijele i entitetske vlade. Sve aktivnosti koje su nakon toga uslijedile, a koje su bile usmjerene na otklanjanje i ublažavanje posljedica izazvanih novim virusom Covid-19, iznjedrile su na vidjelo institucionalnu neefikasnost i nekoordiniranost svih nivoa vlasti u BiH, uzrokovanu nedostatkom političke volje, ali i činjenicom da institucije vlasti na nivou BiH ne raspolažu nadležnostima potrebnim za efikasno djelovanje u ovakvim okolnostima.

Hronološki gledano, u maju 2020-te godine Vijeće ministara BiH je uspostavilo grupu za socioekonomski odgovor na pandemiju Covid-19, čije su se nadležnosti svodile na koordinirajuću ulogu u odnosu na sve nivoe vlasti, po pitanju definisanja socioekonomskih mjera za odgovor na krizu izazvanu pandemijom Covid-19, obezbjeđenje finansijskih sredstava mobilizacijom domaćih fondova i strane finansijske pomoći, te usaglašavanje i koordinacija mjera za odgovor na socioekonomske posljedice i efekte izazvane pandemijom. Osim podatka da je prva sjednica ove grupe održana 02.06.2020. godine, nema dostupnih podataka o preporukama i zaključcima, te bilo kakvim aktivnostima koje su inicirane ili provedene od strane ove grupe.

Cilj ovog rada je sumirati posebnosti naše zemlje u kontekstu odgovora na pandemiju Covid-19, te dati eventualne preporuke radi boljeg odgovora na slična stanja u budućnosti. U tom smislu u prvom poglavlju ovog rada daje se pregled trenutnog stanja političko-ekonomskog sistema u BiH. Drugo poglavlje sumira i opisuje akcije koje su poduzete kao odgovor na pandemiju Covid-19 u našoj zemlji ističući eventualne prepreke u političko-ekonomskom sistemu koje su otežale implementaciju takvih akcija. Zaključno poglavlje daje preporuke za otklanjanje identificiranih prepreka, a radi boljeg djelovanja u kriznim/izazovnim situacijama.

2. SOCIO-EKONOMSKI SISTEM BIH

Tabela 1. izdvaja pojedine izazove socio-ekonomskog sistema u BiH te ilustruje potencijalne sugestije za njihovo rješavanje.

Tabela 1. Pregled izazova i potencijalne sugestije za prevazilaženje

<i>Izazov</i>	<i>Potencijalne sugestije za prevazilaženje izazova</i>
<i>Decentralizovan fiskalni sistem</i>	<i>Fiskalna politika svih nivoa vlasti bi trebala biti ujednačena i koordinisana, što je veliki izazov i u redovnim, a naročito u vanrednim prilikama</i>
<i>Institucionalna neefikasnost</i>	<i>Bolja raspodjela nadležnosti i povećavanje političke volje</i>
<i>Privremena preferencija domaćih proizvoda kao jedina odluka koja potpomaže uravnoteženom ponudom i potražnjom osnovnih dobara i usluga</i>	<i>Značajno širi spektar odluka koje bi trebale da se odnose i na ostale privredne grane, a ne samo na upravljanje graničnim prometom i transportom roba</i>

Jedna od karakteristika fiskalnog sistema BiH je decentralizacija koja odražava složenu unutrašnju strukturu države. Politika indirektnog oporezivanja (sistem naplate i raspodjele indirektnih poreza, uvozne i izvozne dažbine, akcize, porez na dodatnu vrijednost i svi drugi porezi dodati na robu i usluge, uključujući i poreze na promet i putarine) je u nadležnosti BiH, dok je naplata direktnih poreza u nadležnosti entiteta i Brčko distrikta.

Institucionalna neefikasnost prisutna u BiH prepoznata je kao jedna od glavnih prepreka efikasnijem odgovoru na posljedice pandemije.* Državni nivo BiH, kako zbog komplikacija oko nadležnosti, ali više zbog nedostatka političke volje, nije pružio očekivanu podršku u ublažavanju efekata pandemije. Pri tome se kao jedna od glavnih prepreka izdvaja djelovanje Doma naroda Parlamentarne skupštine BiH. Naime, prijedlog zakona o dopuni Zakona o porezu na dodatnu vrijednost*, kojim se Vijeću ministara davala mogućnost prolongiranja roka za podnošenje prijave za plaćanje PDV-a, nije dobio potrebnu podršku u Domu naroda, kao ni Prijedlog zakona o dopuni Zakona o akcizama u BiH* kojim se predviđalo oslobađanje od plaćanja akciza na alkohol koji se koristi za proizvodnju sredstava za dezinfekciju. Podršku u Domu naroda nije dobio ni Prijedlog zakona o vanrednim mjerama štednje u institucijama BiH usljed pandemije Covid-19*, kojim se predviđalo smanjivanje javne potrošnje. Izostanak podrške za ove važne prijedloge praćen je fokusom rada u Domu Naroda na raspodjelu doniranih sredstava i opreme. Kao rezultat takvog fokusa Vijeće ministara BiH je donijelo Odluku* kojom se oprema i sredstva za potrebe prevencije i suzbijanja epidemije, donirana od strane međunarodnih i domaćih subjekata, oslobađaju obračuna i plaćanja indirektnih poreza.

Za razliku od državnog nivoa, niži nivoi vlasti su se pokazali neznatno aktivnijim. U entitetu FBiH je donesen Zakon o ublažavanju negativnih ekonomskih posljedica pandemije Covid-19* kojim je propisano (1) subvencioniranje doprinosa za obavezna osiguranja, (2) obustava obračuna i plaćanja zatezne kamate na javne prihode, (3) ukidanje obaveza plaćanja

* World Bank Group, *Competition and Firm Recovery Post-COVID-19*, Office of the Chief Economist, Fall 2021, 99

* Prijedlog Zakona o dopuni zakona na dodatnu vrijednost razmatran 28.05.2020.godine na 6.sjednici Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine nije usvojen

* Prijedlog Zakona o dopuni Zakona o akcizama u Bosni i Hercegovini razmatran 01.09.2020.godine na 11.sjednici Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine nije usvojen

* Prijedlog zakona o vanrednim mjerama štednje u institucijama Bosne i Hercegovine usljed Covid-19 pandemije razmatran 01.09.2020.godine na 11.sjednici Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine nije usvojen

* Odluka o oslobađanju od obračuna i plaćanja indirektnih poreza i povrat već plaćenih indirektnih poreza na opremu i sredstva donirana od strane domaćih i međunarodnih subjekata za potrebe prevencije, suzbijanja i otklanjanja epidemije prouzrokovane korona virusom (Covid -19) („Službeni glasnik BiH“, br.20/20)

* „Službene novine Federacije BiH“, br.28/20

akontacije poreza na dobit, (4) ukidanje obaveza plaćanja akontacije poreza na dohodak od samostalne djelatnosti, (5) prekid obračuna zateznih kamata na zakašnjela plaćanja u dužničko-povjerilačkim odnosima, (6) prekid prinudne naplate, (7) održavanje stabilnosti pojedinih isplata, (8) odgoda primjene propisa za vrijeme trajanja stanja nesreće u FBiH, te (9) uspostava Garancijskog fonda.* Za realizaciju ideja iz prethodnog zakona predviđeno je 488 miliona KM, a svega 8%, tj. 90 miliona KM je zaista utrošeno, što je ocijenjeno kao rezultat loše definisanih kriterija za raspodjelu sredstava. (Čavalić, Hadžić, Bećirović; 2020) U entitetu RS propisan je niz uredbi sa zakonskom snagom, od kojih je najvažnija Uredba sa zakonskom snagom o poreskim mjerama za ublažavanje ekonomskih posljedica nastalih usljed bolesti Covid-19*, a ovaj zakon je donesen i za Brčko distrikt BiH.

Makroekonomske i razvojne politike BiH. Monetarna politika u BiH je prema članu VII Ustava BiH u isključivoj nadležnosti Centralne banke BiH. Regulacija, nadzor i kontrola bankarskog sistema je u nadležnosti entiteta, odnosno entitetskih agencija za bankarstvo. Centralna banka ima obavezu da osigura da ukupan iznos njene novčane pasive nikada ne pređe ekvivalentan iznos (izraženo u valuti BiH) njenih neto deviznih rezervi (član 31. Zakona o Centralnoj banci BiH). Prema Godišnjem izvještaju Centralne banke BiH za 2020.godinu, Centralna banka je ovaj cilj u toku 2020.godine ostvarila tako što je krajem 2020. godine neto strana aktiva iznosila 895,7 milijona KM, dok su neto devizne rezerve iznosile 13,86 milijardi KM.

Centralna banka (tokom 2020-te godine) nije mijenjala stopu obaveznih rezervi koja je i dalje zadržana na 10,0%, stopa naknade za višak iznad obavezne rezerve je izjednačena sa stopom Evropske centralne banke, a također je i stopa naknade na obaveznu rezervu ostala nepromijenjena, 0,0%. Obzirom da Centralna banka BiH djeluje po pravilu valutnog odbora, limitirane su joj monetarne ovlasti, tako da ne može davati kredite domaćim komercijalnim bankama niti pozajmice vladi radi saniranja budžetskog deficita, pa je država prinuđena da nedostajuća sredstva obezbjeđuje kod međunarodnih finansijskih institucija.

Entitetske agencije za bankarstvo su tokom 2020-te godine propisale privremene mjere koje banke mogu primjenjivati za ublažavanje negativnih ekonomskih posljedica uzrokovanih pandemijom Covid-19. Bankama je data

* Član 1. Zakona o ublažavanju negativnih ekonomski posljedica

* “Službeni glasnik RS“, br. 35/20 i 46/20

mogućnost odobravanja olakšica klijentima banke koji su direktno ili indirektno pogođeni negativnim efektima. Te olakšice su: (1) odgoda otplate kreditnih obaveza (moratorij), (2) uvođenje „grace“ perioda za otplatu glavnice kreditnih obaveza u slučaju kredita koji se otplaćuju anuitetno na period od najduže 6 mjeseci, (3) te produženje krajnjeg roka za otplatu kredita koji se otplaćuju anuitetno i dr. . Procjena uticaja koji je ostavio moratorij na kredite još uvijek nije napravljena.

Upravljanje uravnoteženom ponudom i potražnjom osnovnih dobara i usluga. Vijeće ministara BiH je donijelo Odluku o obaveznoj primjeni preferencijalnog tretmana domaćih proizvoda u periodu od 29. maj 2020-te do 01. juna 2021-e godine. Navedenom Odlukom je u postupku javnih nabavki roba i usluga, ugovorni organ bio u obavezi primjenjivati preferencijalni tretman ili umanjiti cijene domaćih ponuda za preferencijalni faktor domaće proizvodnje. Na ovaj način osigurana je prednost domaćim proizvodima i uslugama, te stimulirana veća dostupnost istih na tržištu BiH. Kasnije se država našla pod pritiskom, sa jedne strane zahtjeva privrede da se ova odluka produži, a sa druge strane kršenja obaveza iz SSP-a kojim se zabranjuje bilo kakav preferencijalni tretman domaćih ponuđača. Važno je istaći da se većina mjera donesenih od strane Vijeća ministara BiH, odnosila na upravljanje graničnim prometom i transportom roba. Na državnom nivou nije došlo do bilo kakvih koje bi imale značajniji efekat na uravnoteženje ponude i potražnje.

Mjere koje su mogle imati efekat na uravnoteženje ponude i potražnje donosile su se na entitetskom, odnosno kantonalnom nivou, međutim te mjere su bile kratkotrajnog karaktera (ograničene na nekoliko mjeseci ili za vrijeme trajanja vanrednog stanja) i nisu koordinisane. Na entitetskom nivou doneseni su propisi za smanjenje i spriječavanje poremećaja na tržištu kontrolom cijena proizvoda, odnosno ograničivanjem marži. U početku je lista proizvoda na koje se odnosi ograničenja marži u RS-u bila puno šira, a Vlada FBiH se u većoj mjeri usaglasila sa važećom listom u RS-u.

Ponuda i potražnja za stranom valutom. Centralna banka BiH upravlja deviznim rezervama* BiH u skladu sa Zakonom o Centralnoj banci BiH. Obzirom da Centralna banka BiH, a u skladu sa Ustavom BiH i

* Devizne reserve čine strana sredstva plaćanja u gotovini, devizni depoziti u bankama, vrijednosni papiri stranih vlada u stranoj valuti, zlato i posebna prava vučenja Međunarodnoga monetarnog fonda

Zakonom o Centralnoj banci BiH, posluje kao valutni odbor, njena monetarna politika je limitirana i jedini tradicionalni instrument monetarne politike koji ona ima na raspolaganju mogućnost da odredi i mijenja obaveznu rezervu za komercijalne banke u BiH (Đonlagić, 2006).

U tom smislu u toku 2020-te godine Centralna banka BiH nije mijenjala stopu obaveznih rezervi, stopa naknade za višak iznad obavezne rezerve je izjednačena sa stopom Evropske centralne banke, a stopa naknade na obaveznu rezervu je ostala nepromijenjena.* Stopa obavezne rezerve od 10% (član 5. Odluke o utvrđivanju i održavanju obaveznih rezervi i utvrđivanju naknade na iznos rezerve)*, koju je definisalo Upravno vijeće Centralne banke BiH 2016-te godine, do danas se nije mijenjala. U jeku pandemijske krize postojali su politički pritisci na Centralnu banku BiH da se ova stopa smanji na 5%, pod izgovorom da će se na taj način obezbijediti potrebna sredstva za privredu i domaćinstva.* Međutim, takav postupak i raspolaganje sredstvima obaveznih rezervi bilo bi u suprotnosti sa članom 36. Zakona o Centralnoj banci BiH jer obavezne rezerve predstavljaju sredstva komercijalnih banaka, a ne sredstva Centralne banke BiH. Uloga Centralne banke BiH u očuvanju finansijske stabilnosti kroz održavanje monetarne stabilnosti adekvatnim upravljanjem deviznim rezervama u toku krize izazvane pandemijom Covid-19 je pozitivno ocijenjena i od strane Razvojnog programa Ujedinjenih naroda (engl. *United Nations Development Programme*, skraćeno UNDP).*

Uloga međunarodnih organizacija. Zbog manjka nadležnosti u području monetarne politike, Centralna banka BiH ne može mnogo uticati na ekonomiju, davati kredite komercijalnim bankama, niti može intervenirati kako bi nadomjestila budžetski deficit. Stoga je BiH u velikoj mjeri zavisna o sredstvima međunarodnih finansijskih institucija, odnosno vanjskog zaduživanja, kada su u pitanju kapitalne investicije, finansiranje državnog budžetskog deficita, i sl. . Od 20. decembra 1995-te godine, odlukom

* Vidi: Centralna banka Bosne i Hercegovine, *Godišnji izvještaj 2020.godina*, str.30, *godišnji izvještaj za 2021.godinu nije dostupan na zvaničnoj web stranici Centralne Banke Bosne i Hercegovine*

* „Službeni glasnik BiH“, broj 30/16

* Vidi: <https://www.cbbh.ba/Content/Read/1185>

* Vidi: UNDP (2020), *Economic Impact Assessment of COVID-19 in Bosnia and Herzegovina*, 39

Izvršnog odbora MMF-a, BiH je članica MMF-a, a od 1996. godine je članica i Svjetske banke.

Za pribavljanje sredstava od međunarodnih finansijskih institucija nadležne su institucije na nivou BiH (Predsjedništvo BiH, Vijeće ministara BiH, Ministarstvo vanjskih poslova, Ministarstvo finansija i trezora i Centralna banka BiH). BiH je u interakciji sa MMF-om imala *Stand-by* finansijske aranžmane i proširene finansijske mogućnosti (engl. *Extended Fund Facility*, skraćeno EFF). Koristeći se Instrumentom za brzo finansiranje MMF-a (engl. *Rapid Financing Instrument*, skraćeno RFI) na račun Centralne banke BiH u aprilu 2020-te godine uplaćen je iznos od oko 330 miliona eura. Neposredan pozitivan efekat ovih sredstava je izostao. Naime, zbog sporosti u donošenju odluka na nivou BiH ta sredstva su odlukom Vijeća ministara BiH raspoređena tek u junu 2020-te godine, na entitete i Brčko distrikt. Svjetska banka je odobrila četiri projekta, među kojima je projekat za oporavak i podršku firmama, podrška privatnom zapošljavanju, projekat hitne pomoći Covid-19, te projekat dodatnog finansiranja. U istoj godini je zaključen i sporazum o zajmu sa Međunarodnom bankom za obnovu i razvoj.

Promocija i olakšavanje ulaganja. Određeni nedostaci u državno-političkom uređenju naše zemlje došli su značajno do izražaja tokom pandemije, a to su u prvom redu (1) komplikovane i dugotrajne administrativne procedure, (2) složena državna struktura i loša koordinacija između raznih nivoa vlasti, te (3) nefunkcionalnost institucija na nivou BiH zbog mogućnosti blokada (procedure koje omogućavaju veto etnički ili entitetski) usljed čega izostaju odluke ili se iste ne donose blagovremeno.

Agencija za promociju stranih investicija koja promoviše i unapređuje direktne strane investicije u skladu sa zakonom, odlukama i smjernicama Vijeća ministara BIH, navela je u svom Izvještaju o radu za 2020-tu godinu, da nije mogla provoditi uobičajene aktivnosti usljed pandemijskih mjera restrikcije, ali i da su inostrane investicije gotovo obustavljene, a već prisutni investitori su svoje planove za budućnost stavili na čekanje. U narednom periodu nije došlo do značajnijeg poboljšanja, jer se podaci i informacije ove Agencije za 2021 godinu odnose samo na prva tri mjeseca, a nije moguće utvrditi strana ulaganja koja su direktni rezultat aktivnosti ove institucije u narednom periodu.

U Izvještaju Evropske komisije za 2021 godinu, ocijenjeno je da su barijere za ulazak na tržište BiH i barijere u unutrašnjem tržištu BiH velike, odnosno destimulirajuće za strane ulagače, a neto direktna strana ulaganja su na stabilno niskom nivou. Nadalje, obzirom da nije članica EU, BiH nije mogla računati na sredstva iz EU fondova za ulaganje u privredu i sanaciju budžeta, ali je imala mogućnost korištenja sredstava pretpristupnih fondova IPA II kroz projekte regionalnog karaktera namijenjene za Zapadni Balkan.

Vlada Federacije BiH je donijela Program ekonomske stabilizacije i oporavka u entitetu FBiH za 2020-2021 (Pretpostavke za održiv i ubrzan rast u 2022 godini). U dijelu programa „*Javne i privatne investicije*“, vidljivo je da se entitet opredijelio za privredna ulaganja u infrastrukturne projekte (autoceste i energetika) putem kreditnih linija. Iz Programa nije vidljivo u kojim oblastima entitet očekuje privatne investicije, te kojim mjerama će ih olakšati. Vlada je također Uredbom o interventnim mjerama za podršku ugroženim sektorima privrede Federacije BiH u okolnostima pandemije Covid-19, predvidjela da namjena dodijeljenih sredstava bude, između ostalog, i provođenje započetih infrastrukturnih projekata od strane javnih poštanskih operatera, željeznica, te u svrhu modernizacije aerodroma. Garancijski fond uspostavljen Zakonom o ublažavanju negativnih ekonomskih posljedica (u periodu ne dužem od 12 mjeseci od dana proglašenja prestanka nesreće uzrokovane pandemijom) je namijenjen, između ostalog, za izdavanje garancija za kredite do 60 mjeseci za dovršetak već započetih investicija i investicije manjeg obima.

Vlada RS-a donijela je Uredbu o postupku dodjele sredstava privrednim subjektima za podršku investicionim projektima u uslovima poslovanja izazvanih pandemijom virusa korona. Uredbom je predviđeno da se za dodjelu ovih sredstava može aplicirati po osnovu projekta, koji za predmet može imati isključivo nabavku savremenih tehnologija i opreme, odnosno uvođenje nove ili značajno poboljšanje postojeće tehnologije ili nabavku nove ili korištene opreme koja nije starija od 12 godina.

Jedan od motiva za ulaganje su i fiskalne olakšice. Kao što je već rečeno, osim odgode podnošenja poreskih prijava i prolongiranja plaćanja poreza, koje su imale ograničen domet, nije došlo do promjene poreskih osnovica direktnih i indirektnih poreza, koje bi mogle djelovati stimulatивно na potencijalne investitore. Također, visina poreza i doprinosa na plaće zaposlenika je ostala ista.

Regionalna saradnja. BiH je, usvajanjem „Okvira za realizaciju ciljeva održivog razvoja” od strane Vijeća ministara BiH na 32-oj sjednici, nastavila svoje učešće u ispunjavanju obaveza *Agenda 2030*, preuzetih 2015-te godine zajedno sa 192 članice Ujedinjenih naroda (engl. *United Nations*, skraćeno UN).

Bez obzira što su nadležnosti i procedure donošenja odluka institucija na nivou BiH nedovoljne za efikasan i pravovremen odgovor u kriznim situacijama, s pravom se prigovara da su institucije BiH u postojećem zakonskom okviru mogle bolje i koordinisanije djelovati. Vanjska politika i vanjskotrgovinska politika su prema Ustavu BiH u nadležnosti države. Imajući u vidu nadležnosti, prije svega Ministarstva vanjskih poslova, Ministarstva civilnih poslova, Ministarstva finansija i trezora, te Ministarstva vanjske trgovine i ekonomskih odnosa, u skladu sa Zakonom o ministarstvima i drugim organima uprave BiH, trenutni ali i dugoročni odgovor na ekonomske posljedice pandemije Covid-19 je ipak mogao biti efikasniji.

U Izvještaju o BiH za 2021. godinu Evropska Komisija ističe višestruki značaj Deklaracije o zajedničkom regionalnom tržištu za BiH, kako u kontekstu njene pripreme za evropske integracije, tako i u kontekstu lakšeg prevazilaženja posljedica pandemije, te privlačenja investicija.

3. UTICAJ COVID-19 PANDEMIJE NA BIH EKONOMIJU

Prema statističkim podacima iznesenim od strane UNDP-a za BiH*, proizvodnja, a pogotovo prerađivačka industrija, zabilježila je pad kao posljedicu uvedenih mjera restrikcije. Naročito su bile pogođene uslužne djelatnosti. Ova negativna statistika se također odrazila i na uvoz i izvoz sirovina. Posljednjih 10-tak godina mnogi sektori u BiH su imali značajan rast, kao što su prerađivačka, metalna i automobilska industrija, turizam, poljoprivreda i prehrambena industrija. Iako izvoz BiH od 2015-te godine bilježi stalan rast, on se nije mogao mjeriti sa izvozom kakav imaju razvijene ekonomije. Tokom pandemije, pogotovo na njenom samom početku, izvoz bilježi značajan pad, s tim da već u 2020-oj godini bilježi postepeni oporavak. Pad je zabilježen i na strani uvoza.*

* UNDP (2020), *Economic Impact Assessment of COVID-19 in Bosnia and Herzegovina*, 10

* Ibid, 12

Male i srednje kompanije u globalnoj strukturi, pa i u BiH, čine većinu. Zbog svog lokalnog karaktera i ograničenog (manjeg) kapitala u tržišnim uslovima kakve je izazvala pandemija, ove kompanije su osjetljivije i mnoge od njih su bile žrtve nastalih okolnosti, povećavajući nivo nezaposlenosti.

Male i srednje kompanije u BiH su bile u nezavidnom položaju i prije pandemije. Zbog podjele nadležnosti između različitih nivoa vlasti, regulatorni okvir je u ovoj oblasti fragmentiran, međusobno neusklađen i nedovoljno usklađen sa *acquis-em*, te Evropskom poveljom o malim i srednjim kompanijama, bez okvirnog zakona na nivou BiH, te odgovarajuće agencije na nivou BiH zadužene za koordiniranje aktivnosti i osmišljavanje jedinstvenih mjera podrške. Propisi i mjere o ublažavanju negativnih posljedica pandemije doneseni u oba entiteta, trenutno i kratkotrajno su donijeli olakšanje malim i srednjim kompanijama. Međutim, čak ni trenutni efekti nisu umanjeni zbog neblagovremenog djelovanja, nedostatka jasnijih kriterija za dodjelu pomoćnih sredstava, malih iznosa pomoći i dr. (Martinović, Veselinović, Mangafić; 2021)

Iako prema statističkim podacima stopa nezaposlenosti bilježi kontinuiran pad, treba imati u vidu da na ovaj podatak utiče povećanje broja penzionisanih osoba kao i demografska kretanja stanovništva. Entitetske i kantonalne vlasti su nastojale kratkoročnim mjerama sačuvati postojeća radna mjesta. Srednjoročne (izuzev projekta sa Svjetskom bankom) i dugoročne mjere su izostale. Radno zakonodavstvo koje je ocijenjeno kao kruto, također je doprinijelo povećanju nezaposlenosti u vrijeme pandemije. Ono nije moglo pratiti novonastale zahtjeve tržišta. Rad sa skraćenim radnim vremenom, rad od kuće, prekid procesa rada bez krivice zaposlenika i dr. moralo je biti praćeno izmjenom radnog zakonodavstva (u smislu definisanja prava i obaveza kako zaposlenika, tako i poslodavaca). Ova pitanja se nikako nisu mogla riješiti naredbama, mjerama i uputstvima kriznih štabova. Izmjena radnog zakonodavstva se ni do danas nije desila, iako pandemija, prirodne katastrofe koje se sve češće bilježe u svijetu, ukazuju na neophodnost reformisanja ove oblasti.

Kao što je izloženo, BiH se zajedno sa ostalim članicama UN-a obavezala na provođenje Agende 2030 za održivi razvoj. Prema UN-ovoj procjeni pandemija će negativno uticati i na provođenje Agende na globalnom nivou. Kada je u pitanju BiH, ostvarivanje ciljeva Agende je neodvojivo sa pitanjem približavanja BiH članstvu u EU, obzirom da većina

ciljeva Agende podrazumijeva i usklađivanje BiH sa *acquis-em*. U tom segmentu je, prema ocjeni Evropske komisije, nivo usklađenosti BiH sa *acquis-em* ograničen. To svakako ukazuje i na smanjene potencijale Bosne i Hercegovine u pogledu ostvarivanja ciljeva održivog razvoja koje je postavila Agenda UN-a.

4. ZAKLJUČAK

Male ekonomije u razvoju, kakva je i BiH, uglavnom su se oslanjale na donacije, solidarnost razvijenijih zemalja i finansijska sredstva međunarodnih finansijskih organizacija. Nizak nivo razvijenosti ekonomije je sužavao prostor fiskalnog djelovanja, što je samo jedan od razloga, za donošenje zaključka da odgovor nadležnih institucija u BiH na izazove pandemije nije bio niti adekvatan niti dovoljan. U tom smislu, treba istaći da institucije i tijela vlasti na nivou države ne raspolažu nadležnostima potrebnim za efikasno djelovanje u ovakvim okolnostima. Veoma je malo funkcionalnosti za koje je nadležan isključivo državni nivo, kao što je monetarna politika. U ovom slučaju Centralna banka BiH, zbog njene funkcije valutnog odbora, nije imala na raspolaganju nadležnosti odnosno sve instrumente monetarne politike kakve su imale centralne banke drugih država.

Čak i kada raspolažu određenim nadležnostima, kao što je politika indirektnog oporezivanja (prenesena na nivo BiH u skladu sa članom III.5.(a) Ustava BiH), proces donošenja odluka u institucijama i tijelima na nivou države je jako komplikovan zbog mogućnosti blokade donošenja odluka (u većini slučajeva odluke se moraju donijeti konsenzusom ili je predviđena mogućnost veta, entitetskog ili etničkog), pa odluke ne budu donesene (slučaj izmjena Zakona o porezu na dodatnu vrijednost i Prijedlog zakona o dopuni Zakona o akcizama u BiH pred Domom naroda PS BiH) ili budu donesene neblagovremeno (slučaj raspodjele sredstava MMF-a u Vijeću ministara BiH).

Autoritet institucija na nivou BiH je jako mali, obzirom da u većini slučajeva u kojima postoji podijeljena nadležnost između više nivoa vlasti, nije jasno propisan princip subordinacije (podređenosti i nadređenosti viših u odnosu na niže nivoe vlasti). U takvoj situaciji entiteti su se ponašali potpuno

autonomno, donošenje odluka i mjera je bilo nekoordinirano, odluke i mjere su se donosile različitom dinamikom i sa razlikama u materijalnom smislu.

Obzirom na izneseno, nije teško zaključiti da sve ono što je još 2005. godine izneseno u Mišljenju Venecijanske komisije u pogledu ustavne situacije i nadležnosti institucija Bosne i Hercegovine vrijedi i danas. Za funkcionalniju državu je neizostavna revizija državnog Ustava da bi se ojačale nadležnosti njenih institucija, bez čega nije realno očekivati da država postigne bilo kakav napredak, jer sadašnja “Ustavna pravila o funkcionisanju državnih organa, međutim, nisu zamišljena tako da proizvedu jaku vladu, već da spriječe da većina donosi odluke” .

Međutim, postoje područja gdje reforme ne nose sa sobom i političke odluke, niti bilo kakav drugačiji raspored nadležnosti od postojećeg, kao što su reforme kojima se stvara bolje poslovno okruženje, pojednostavljenje procedura, digitalizacija, reforma radnog zakonodavstva, koje bi entitetske vlasti mogle provesti uz koordinaciju državnog nivoa.

Sve navedeno bi svakako podiglo nivo pripremljenosti države na sve slične buduće, nepredviđene izazove.

LITERATURA

1. World Bank Group, 2021. Competition and Firm Recovery Post-COVID-19, Office of the Chief Economist, Fall 2021, 99.
2. Odluka o oslobađanju od obračuna i plaćanja indirektnih poreza i povret već plaćenih indirektnih poreza na opremu i sredstva donirana od strane domaćih i međunarodnih subjekata za potrebe prevencije, suzbijanja i otklanjanja epidemije prouzrokovane korona virusom (Covid -19) („Službeni glasnik BiH“, br. 20/20).
3. “Službene novine Federacije BiH“, br. 28/20.
4. Čavalić, A., Hadžić, F., Bećirović, D., 2020. Covid-19 ekonomska perspektiva Bosne i Hercegovine, Friedrich-Naumann-Stiftung für die Freiheit Bosnien-Herzegowina, Sarajevo.
5. “Službeni glasnik RS“, br.35/20 i 46/20.
6. Đonlagić, Dž., 2006. Evropska monetarna unija i Bosna i Hercegovina, Ekonomski Fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
7. Centralna banka Bosne i Hercegovine, Godišnji izvještaj 2020.godina, str.30, godišnji izvještaj za 2021. godinu nije dostupan na zvaničnoj web stranici Centralne Banke Bosne i Hercegovine.
8. „Službeni glasnik BiH“, broj 30/16.
9. <https://www.cbbh.ba/Content/Read/1185>
10. UNDP (2020), Economic Impact Assessment of COVID-19 in Bosnia and Herzegovina, 39.
11. UNDP (2020), Economic Impact Assessment of COVID-19 in Bosnia and Herzegovina, 10
12. Martinović, D., Veselinović, Lj., Mangafić, J., 2021. “Mala i srednja preduzeća u Federaciji Bosne i Hercegovine-stanje, perspective i poslovanje u sjeni svjetske pandemije”, International Journal Of Multidisciplinary in business and science, Vol. 7, No. 11.

UTICAJ PANDEMIJE COVID-19 NA GLOBALNU EKONOMIJU

THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON THE GLOBAL ECONOMY

Pregledni znanstveni članak

*Prof. dr. Mirza Dinarević**

*Safeta Sarac**

Sažetak

Ovaj rad ima za cilj da prikaže sve specifičnosti i razmjere krize koju je izazvala pandemija Covid-19 svjetskoj ekonomiji. Nakon pregleda izazova koji su se pojavili zajedno sa virusom, rad nastoji ukazati na sve nedostatke u upravljanju krizom na globalnom planu. Nadalje se izdvajaju pozitivni primjeri, odnosno pojedine mjere (reforme, izmjene zakonodavstva, pojednostavljenje procedura i sl.) koje su imale dugoročne, a ne samo trenutne efekte i koje bi mogle pozitivno poslužiti u budućim kriznim situacijama.

Ključne riječi: Covid-19, globalna ekonomija, efekti Covid-19, politike i mjere.

Abstract

The aim of this paper is to try to show certain specifics and to illustrate the scale of the crisis caused by the Covid-19 pandemic in regard to the global economy. After reviewing the challenges that emerged with the virus, we try to point out the shortcomings in the management of the crisis on a global level. Furthermore, positive examples are singled out, that is, certain measures (reforms, changes in legislation, the simplification of procedures, etc.) that had long-term, not just immediate effects and that could serve positively in future crises.

Key words: Covid-19, Global economy, Effects of Covid-19, policies and measures.

** BH Telecom d.d. Sarajevo, e-mail: mdinarevic@gmail.com*

** dipl.iur., Avde Smajlovića 7, 71000, Sarajevo, BiH, safeta.sarac@gmail.com*

1. UVOD

Karakteristika ekonomija savremenih država je cikličnost, odnosno naizmjenično smjenjivanje faza ekspanzije i recesije. (Hodžić, Čejvanović, 2010) Dakle, pojava recesije i depresije nije strana za tržišne ekonomije. Ovi padovi imaju svoje uzroke. Velika ekonomska kriza 1929-1933 je primjer kako „Poremećaji mogu biti uzrokovani i ponašanjem samih nosilaca ekonomske politike (vlada)“ (Hodžić, Čejvanović, 2010a).

U ekonomskoj historiji svijeta uzroci recesije i depresije ekonomije često su bili nepredviđeni ili iznenadni događaji, egzogeni šokovi (nefinansijski i neekonomski), kao što su ratovi i prirodne katastrofe. (Praščević, 2020) Kao najpoželjnije stanje svake ekonomije uzima se „poklapanje agregatne ponude i agregatne tražnje“ (Hodžić, Čejvanović, 2010b), tako da makroekonomski poremećaji nastaju upravo u momentu kada agregatna ponuda i agregatna potražnja nisu više u ravnoteži. Dok je Velika ekonomska kriza inicirana tržišnim viškom (Pavlović, Balta, 2007), odnosno problemima na strani agregatne tražnje, recesija nastala usljed pandemije Corona-19 virusa izazvana je primarno šokom agregatne ponude (Praščević, 2020a), ali je došlo do problema i na strani agregatne tražnje, potrošnja domaćinstava se svela na osnovne životne namirnice, lijekove, zaštitna sredstva. Neki autori smatraju da je u slučaju krize izazvane virusom Corona 19 došlo do pojave četiri šoka i to: (1) šok ponude, (2) šok potražnje, (3) pad očekivanja i rast neizvjesnosti i (4) šok brzih i loših makroekonomskih mjera, kao potencijalni šok.*

Sve ekonomije (razvijene i u razvoju), doživjele su pad zbog negativnih efekata koje su izazvale mjere restrikcije na proizvodnju, finansijska tržišta, lance opskrbe, turistički sektor (turistička i poslovna putovanja) i dr. .

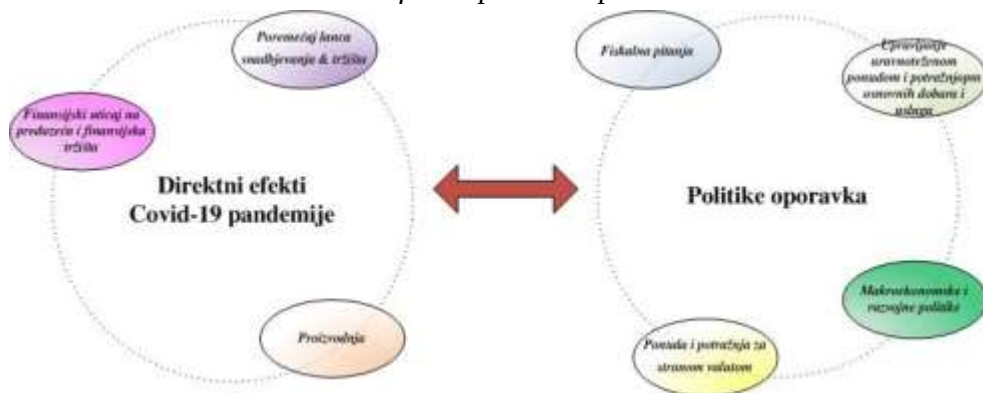
Ovaj rad je sastavljen iz tri poglavlja. Prvo se bavi direktnim efektima virusa Covid-19. Drugo naglašava politike koje je moguće primijeniti kako bi došlo do oporavka, a treći zaključcima koji proizilaze iz analize prikupljene literature, te se u konačnici daju preporuke za buduća istraživanja u ovom polju.

* V.Čavrak, „Makroekonomija krize Covid-19 i kako pristupiti njenom rješavanju“, EFZG Serija članaka u nastajanju, Sveučilište u Zagrebu-Ekonomski fakultet, br.20-02, 8

2. DIREKTNI EFEKTI COVID-19

Na slici 1. prikazani su direktni efekti Covid-19, te politike oporavka koje treba primijeniti na globalnom nivou kako bi se umanjili štetni efekti izazvani pandemijom Covid-19. Više informacija o efektima i politikama oporavka se nalaze u poglavljima 1 i 2.

Slika 1. Direktni efekti i politike oporavka Covid-19

2.1. Direktni efekti na proizvodnju

Do problema na strani agregatne ponude došlo je usljed preduzimanja mjera restrikcije, zbog čega su mnogi privredni subjekti smanjili ili potpuno obustavili proizvodnju, a samo mali broj sektora je održao postojeću ili povećao proizvodnju (medicinska oprema, lijekovi, prehrambena proizvodnja). Globalizacija je u slučaju pojave pandemije Corona-19 pokazala i svoje slabosti obzirom da su negativni efekti po globalnu ekonomiju bili veći upravo zbog velike međusobne povezanosti nacionalnih ekonomija, pa se kriza u ovom slučaju pokazala „globalnijom“ od one tokom globalne finansijske krize 2009-2010 godina*. Prvobitni epicentar virusa Corona-19 bila je kineska pokrajina Hubei, na koju otpada čak 4,5% kineske proizvodnje. Nastojanje da se širenje virusa stavi pod kontrolu (ograničenjem mobilnosti radne snage, proizvodnje, broja radnih sati i prevoza sl.) negativno je uticalo na cijelu zemlju, jednu od vodećih svjetskih ekonomija. U velikoj mjeri su trpjele i ekonomije snažno povezane sa Kinom kao

* Congressional Research Service (2021), *Global Economic Effects of COVID-19*, 4

vodećim proizvođačem poluproizvoda, elektroničke opreme, farmaceutskih proizvoda, raznih komponenti i sl., zbog čega su velike svjetske kompanije smanjile ili obustavile svoju proizvodnju. I uslužni sektor je ozbiljno pogođen usljed uvedenih restrikcija, a pogotovo turistički sektor, imajući u vidu da kineski turisti čine čak jednu desetinu svih prekograničnih posjetilaca.* U tom smislu je najviše pogođena EU kao vodeća turistička destinacija na koju otpada 40% međunarodnih posjeta. (Praščević, 2020b)

I bez pandemije predviđanja za 2020. godinu su išla u smjeru usporavanja globalne ekonomije zbog zategnutih odnosa među vodećim svjetskim silama (SAD-Kina, EU-Rusija), migrantske krize i ekoloških problema. (Praščević, 2020c) Istraživačka služba Kongresa (Kongres Sjedinjenih Američkih Država) u svom dokumentu „Globalni ekonomski učinci Covid-19“ iz novembra 2021. godine, pozivajući se na podatke Međunarodnog monetarnog fonda (engl. *International Monetary Fund*, skraćeno IMF) iz oktobra 2021 godine, navodi da je došlo do pada globalnog ekonomskog rasta od oko 3,2% u 2020.godini.* Bruto domaći proizvod (engl. *Gross Domestic Product*, skraćeno GDP) kao mjerilo ukupnog uspjeha (rasta) ekonomije jedne zemlje Hodžić, Čejvanović, 2010c), odnosno mjerilo tržišne vrijednosti svih roba i usluga proizvedenih na nivou makroekonomije jedne zemlje u toku jedne godine, zabilježio je rekordan pad u 2020. godini u gotovo svim zemaljama. U Sjedinjenim Američkim Državama je tako u 2020. godini GDP doživio najveći tromjesečni pad u posljednjih 70 godina.* Prema podacima navedenog dokumenta Istraživačke službe Kongresa*, gotovo su sve zemalje u prvom kvartalu 2020. godine zabilježile pad stope rasta GDP-a (npr. Kina - 8,7%, Njemačka - 1,8%, UK - 2,8%, EU 27 - 3,1%). U drugom kvartalu iste godine u velikom broju zemalja taj negativni trend se čak i uvećao, za razliku od Kine u kojoj je zabilježen oporavak stope rasta GDP-a za čak 10.0%, dok je veći broj zemalja zabilježio oporavak tek u trećem kvartalu 2020. godine. Zemlje EU 27 tek u prvom i drugom kvartalu 2021. godine bilježe lagani rast stope GDP-a.

* OECD (2020), *OECD Interim Economic Assessment Coronavirus: The world economy at risk*, 5

* Congressional Research Service (2021), *Global Economic Effects of COVID-19*, 4

* Congressional Research Service (2021), *Global Economic Effects of COVID-19*, 2

* Congressional Research Service (2021), *Global Economic Effects of COVID-19*, vidi tabelu na str.6 i 7

2.2. Poremećaj lanca snabdijevanja i tržišta

Lanac snabdijevanja (engl. *supply chain*), ne uključuje samo proizvođača i dobavljača, već sve aktere koji su direktno ili indirektno uključeni u ispunjavanje potreba i zahtjeva kupca, također podrazumijeva i sve funkcije-aktivnosti datih aktera (marketing, razvoj novog proizvoda, distribucija i sl.). Tako, tipičan lanac snabdijevanja uključuje: kupce i trgovce na malo (Chopra, Meindl).

Recesija izazvana pandemijom Covid-19, zbog restriktivnih mjera koje su preduzimale gotovo sve zemlje u svrhu zaštite javnog zdravlja, nazvana je „Recesijom velikog zaključavanja“ (engl. *Great lockdown recession*). Ovo zaključivanje neminovno je dovelo do poremećaja i prekida u lancima snabdijevanja, i na lokalnom i na globalnom planu, a time do poremećaja uvoza i izvoza, a u krajnjoj liniji do poremećaja međunarodnih novčanih tokova*. U ovakvoj situaciji na udaru su bile manje ekonomije obzirom da veće ekonomije imaju veća vlastita nacionalna tržišta kojima amortizuju pad izvoza.*

Pandemija je dovela u pitanje do tada uspostavljene lance snabdijevanja, te navela kompanije da preispitaju svoju proizvodnu mrežu, što bi eventualno u budućnosti moglo značiti dislociranje pojedinih proizvodnih linija, na lokacije koje su povoljnije ne samo sa stanovišta proizvodnje, već i kao tržišta.* Pozivajući se na izvještaj Biroa za ekonomske analize (engl. *Bureau of Economic Analysis*, skraćeno BEA), Istraživačka služba Kongresa Sjedinjenih Američkih Država u dokumentu Globalni ekonomski efekti Covid-19 (engl. *Global Economic Effects of COVID-19*) navodi da kompanije ipak nisu posegnule za dramatičnim promjenama u smislu promjene proizvodnih lokacija (vodeći se ekonomskom logikom, ulaganjima vrijednim stotinama milijardi dolara, te dugoročnim odnosima sa dobavljačima), već proširivanjem izvora sirovina i rijetkih materijala, diverzifikacijom mreže dobavljača i regionalizacijom lanaca snabdijevanja.*

Veliki uticaj na lanac snabdijevanja na globalnom planu imalo je zaključavanje zemalja koje predstavljaju vodeće svjetske ekonomije. Kao što

* V. Čavrak, „Makroekonomija krize Covid-19 i kako pristupiti njenom rješavanju“, EFZG Serija članaka u nastajanju, Sveučilište u Zagrebu-Ekonomski fakultet, br. 20-02, 11

* Ibid, 11

* Congressional Research Service (2021), *Global Economic Effects of COVID-19*, 43

* Ibid, 43

je već navedeno, mjere restrikcije koje su uvedene u Kini, kao primarnom žarištu virusa, a najvećem svjetskom proizvođaču poluproizvoda i komponenti, dovele su do smanjenja ili obustave proizvodnje u velikim svjetskim kompanijama koje su pretežno ili isključivo bile ovisne o nabavci istih upravo iz Kine. Ovaj nedostatak sirovina, a pogotovo poluproizvoda i komponenti nije se mogao nadomjestiti zalihama jer su iste prilično niske, a pronalazak alternativnih dobavljača za specifične sirovine, poluproizvode i komponente nije moguć u kratkom vremenu.* Zbog svega je i na lokalnom i na globalnom nivou došlo je do smanjenja proizvodnje i dostupnosti mnogih proizvoda i usluga na tržištu.

2.3. Finansijski uticaj na kompanije i finansijska tržišta

Kompanije koje se bave i proizvodnom i uslužnom djelatnošću smanjile su ili obustavile svoje poslovne aktivnosti, što je svakako uticalo na njihovu profitabilnost i izazvalo finansijske probleme. Smanjena potrošnja izazvana strahom i neizvjesnošću, dovela je do smanjenja novčanih tokova, pa su kompanije u nastojanju da izbjegnu teže finansijske probleme i u krajnjoj liniji bankrot, pribjegle smanjenju radne snage (povećanje nezaposlenosti) i smanjenju plaća radnicima. Nezaposlenost i smanjenje plaća opet uzrokuje smanjenje kućnih budžeta, pa se potrošnja dodatno smanjuje, a pogotovo proizvoda dugoročne potrošnje (nekretnine, automobili), čime kompanije koje se bave proizvodnjom i distribucijom ovih proizvoda trpe finansijske gubitke, a mnoge se zatvaraju. Finansijski problemi u koje su zapale mnoge kompanije uticala je na njihov kreditni rejting i izvršavanje obaveza prema bankama (kreditu), kao i državi (porezi), pa se tako ova kriza preljeva na bankarski sektor i samu državu.*

Finansijsko tržište se pokazalo senzibilnim na tok pandemije (broj zaraženih, broj umrlih, pronalazak cjepiva, broj cijepljenih i sl.). Istraživanje „Financial development during COVID-19 pandemic: the role of coronavirus testing and functional labs“ pokazuje povezanost visoke nestabilnosti cijena dionica sa kretanjima pandemije, odnosno ovo istraživanje kroz egzaktnu

* OECD (2020), *OECD Interim Economic Assessment Coronavirus: The world economy at risk*, 5

* V. Čavrak, „Makroekonomija krize Covid-19 i kako pristupiti njenom rješavanju“, *EFZG Serija članaka u nastajanju, Sveučilište u Zagrebu-Ekonomski fakultet, br.20-02, 12*

podatke pokazuje kako broj zaraženih, broju umrlih, pronalazak vakcine, te broj vakcinisanih i dr., dovode do pada ili povećanja povjerenja ulagača u trgovanje na berzama, smanjenje ili povećanje ponude novca i time na prestanak/nastavak ekonomskih aktivnosti. Jedan od zaključaka navedenog istraživanja je da su svjetske ekonomije zapale u globalnu depresiju usljed niskih finansijskih prinosa, visoke nestabilnosti finansijskih instrumenata i pada performansi na berzi. (Anser, 2021) Isto tako, Dow Jones Industrial Average Index, kao najpoznatiji indeks na Berzi u New Yorku (engl. *New York Stock Exchange*) u periodu od marta 2020-te do februara 2022-te godine je izgubio čak trećinu svoje vrijednosti. Međutim, vijesti o pronalasku vakcine i vijesti o njenoj efikasnosti, uticale su na njegov rast.* Prema izvještaju Financial Stability Board-a “*COVID-19 pandemic: Financial stability implications and policy measures taken*” finansijski sistem je u ovu krizu ušao mnogo spremniji zahvaljujući reformama G-20 koje su provedene nakon globalne finansijske krize 2008. godine, što je uveliko pomoglo da makroekonomski šok bude manji.

Kao što je navedeno, finansijski problemi u koje su zapale mnoge kompanije usljed poremećaja lanaca snabdijevanja doveli su do smanjenja kreditnog kvaliteta. Bilo je za pretpostaviti da će pad prihoda u odnosu na rashode kompanija dovesti do veće potražnje za kreditima, dok su istovremeno banke pooštrile uslove kreditiranja.*

2.4. Primjena politika oporavka

Ekonomska stvarnost nerijetko je više ili manje daleko od idealne, pa čak i poželjne. Kako bi se postigla poželjna stanja u ekonomiji (ciljevi ekonomske politike), ekonomska politika se, između ostalih instrumenata, koristi i fiskalnom politikom kao skupom mjera usmjerenih na korištenje javnih prihoda i javnih rashoda. Fiskalna politika se tako sastoji od porezne politike i politike javnih rashoda. U vrijeme ekonomske depresije države koriste ekspanzivnu fiskalnu politiku smanjivanjem poreza radi povećanja potrošnje stanovništva i podsticanja investiranja. U vrijeme opasnosti od inflacije koristi se restriktivna fiskalna politika gdje se povećanjem poreza

* Congressional Research Service (2021), *Global Economic Effects of COVID-19*, 13

* Financial Stability Board “*COVID-19 pandemic: Financial stability implications and policy measures taken*”, 5-7

smanjuje potrošnja stanovništva i utiče na obim investicija. (Hodžić, Čejvanović, 2010d) Idealno stanje je postizanje balansa između javnih prihoda i javnih rashoda. U teoriji javnih finansija prepoznate su tri funkcije finansijske politike: alokacijska, distributivna i stabilizacijska. (Kešetović, Đonlagić, 2007)

Fiskalna politika se u otklanjanju ili bar ublažavanju posljedica pandemije našla pred izazovima, u smislu očuvanja privrede, ublažavanja siromaštva i pružanja pomoći zdravstvenom sektoru, u vrijeme pada fiskalnih prihoda. Vlade svih zemalja su donijele različite fiskalne mjere, među kojima su bile najznačajnije mjere poreske politike (formalne i materijalno pravne) (Kovačević, 2021). Porezni postupci su tako prilagođeni uslovima pandemije (produžetak ili skraćivanje rokova, odgoda plaćanja ili obročna plaćanja, pojednostavljenje procedure, e-usluga i sl.). Materijalno-pravne mjere podrazumijevale su proširivanje kruga poreskih izuzeća, umanjeње osnovice i umanjeње poreskih stopa. U odnosu na pojedince, mjere su se sastojale u različitim ciljanim novčanim naknadama (jednokratnim ili kratkoročnim), dodacima na plaću i osigranjem od nezaposlenosti. Prema predviđanjima MMF-a*, čak i za razvijenije ekonomije se planirao visok rast omjera između fiskalnog deficita i GDP-a u 2020-toj godini, koji bi postepeno padao u naredne dvije godine. To je značilo uvećanje javnog duga. Stanje javnog duga u kome su se zemlje zadesile u momentu izbijanja pandemije određivao je širinu prostora za poduzimanje fiskalnih mjera. Tako su zemlje Zapadnog Balkana imale male mogućnosti fiskalnog reagovanja, dok su istočnoazijske zemlje imale značajan fiskalni prostor. Razlog tome je upravo činjenica što su zapadno balkanske zemlje u krizu ušle sa jako visokim fiskalnim dugom, za razliku od istočnoazijskih zemalja koje su imale nizak i stabilan omjer duga i GDP-a.*

Objektivna analiza trenutnog stanja ekonomije determiniše program ekonomske politike (odabir ciljeva, nosilaca i instrumenata politike). Trenutno stanje ekonomije determiniše smjer budućih promjena, stabilizaciju ekonomskih tokova ili podsticanje ekonomskog razvoja. Za održavanje ili vraćanje makroekonomske ravnoteže, države pribjegavaju kratkoročnim stabilizacionim politikama, čiji su osnovni ciljevi „...spriječavanje ili

* Congressional Research Service (2021), *Global Economic Effects of COVID-19*, 16-17

* United Nations, *World Economic Situation and Prospect*, New York, 2020, 56

otklanjanje mogućih poremećaja (fluktuacija), odnosno usmjeravanje makroekonomskih agregata: ekonomskog rasta, zaposlenosti i inflacije.“ Neki autori kao četvrti agregat makroekonomske politike navode međunarodnu razmjenu (uvoz i izvoz). Efikasna makroekonomska politika dovodi do ekonomskog razvoja i ekonomskog rasta, uz punu zaposlenost i bez inflacije. Izazov koji je sa sobom donijela pandemija zahtijevao je donošenje cijelog niza makroekonomskih mjera, posebno kombinaciju mjera fiskalne i monetarne politike. Ove mjere je trebalo kombinovati sa mjerama finansijske regulacije, socijalnog osiguranja i dr. Pored mjera fiskalne politike, države su putem svojih centralnih banaka preduzimale i mjere monetarne politike, a prije svega smanjenje osnovnih kamatnih stopa (referentne, stope na devizne olakšice, stope na kreditne olakšice). Na ovaj način dat je podsticaj ekonomiji, jer su uslovi finansiranja privrede i domaćinstava postali povoljniji. Centralne banke su također nastojale stvoriti povoljniji ambijent za ekonomiju i povoljnije uslove za kreditiranje privrede i domaćinstava, tako što je finansijskom sektoru omogućena dodatna likvidnost. Evropska centralna banka je radi održavanja likvidnosti finansijskog sektora obezbijedila jeftine dugoročne kredite i ublažila uslove za odobravanje zajmova. Sistem federalnih rezervi Sjedinjenih Američkih Država (engl. *Federal Reserve System*, skraćeno FED) je tako, između ostalog, smanjio kratkoročne kamatne stope na nulu, smanjio obavezne rezerve banaka, potaknuo banke da koriste kredite iz platnih sistema FED-a, uveo hitne kreditne linije za nebankarski finansijski sektor i dr.

Ujedinjeni narodi, u dokumentu „*World Economic Situation and Prospect*“, navode da su održivi razvoj i postizanje ambicioznih ciljeva ugroženi slabljenjem produktivnosti i investiranja, što zahtijeva proaktivnu politiku. Iako makroekonomske politike trebaju biti prilagođene stanju nacionalnih ekonomija, neki principi trebaju biti zajednički. Cilj vlada ne bi trebao biti samo rast GDP-a već razvoj svih segmenta društva kroz projekte održivog razvoja (obrazovanje, obnovljivi izvori energije i sl.). Također se značajnim smatra aktivnija strukturna politika (politika zapošljavanja, dohotka i sl.). U svemu je bitna globalna i regionalna koordinacija jer se veliki problemi ne mogu riješiti na nacionalnom nivou.

Makroekonomska ravnoteža, kao idealno stanje ekonomije jedne zemlje, je situacija u kojoj su ponuda i potražnja međusobno uravnotežene odnosno balansirane, dok svako pomjeranje odnosno narušavanje balansa te

ravnoteže utiče na nivo cijena. Među faktore koji utiču na ponudu, između ostalog, ubrajaju se promjena uslova i troškova proizvodnje, nove tehnologije, državne intervencije na tržištu, dok se u faktore koji utiču na potražnju ubrajaju visina dohotka, promjena cijena, mogućnost uvoza i dr. Faktore koji utiču na potražnju možemo podijeliti na one koji su pod kontrolom nosilaca vlasti - mjere ekonomske politike (fiskalne i monetarne) i faktore koji nisu pod kontrolom su nosilaca vlasti (demografske promjene, iznenađni događaji i sl.)

Većina istraživanja s početka i tokom pandemije nisu bila optimistična u pogledu brzine ekonomskog oporavka. Nekoordinirane mjere od zemlje do zemlje su dovele su do poremećaja u kretanju usluga, roba i ljudi. Većina razvijenijih zemalja preduzela je mjere kojima se povećava potrošnja, korištenjem monetarne politike usklađene sa fiskalnim poticajima, dok su zemlje u razvoju u tom pogledu imale sužen prostor za djelovanje. Uravnoteženje ponude i potražnje se nastojalo postići povećanjem kupovne moći domaćinstava i likvidnosti kompanija tako što su centralne banke smanjivale kamatne stope i uvodile moratoriji na otplatu kredita, te uvodile kratkoročne programe rada subvencionirane od strane države. Uravnoteženje ponude i potražnje je bilo neophodno kako bi se spriječile nestašice i rast cijena. U uspostavljanju ove ravnoteže prednost se daje potražnji koju treba staviti iznad ponude, a ona bi onda ona „vukla“ ponudu.

U vrijeme kada se ekonomija nalazi u depresiji, odnosno recesiji, monetarna politika zemlje bi trebala biti ekspanzivna, a to podrazumijeva da centralne banke putem komercijalnih banaka povećavaju količinu novca u opticaju, čime utiču na povećanje potrošnje i investicijske aktivnosti. Za sprovođenje monetarne politike (ekspanzivne ili restriktivne) centralne banke koriste kvantitativne instrumente (eskontna politika, politika obaveznih rezervi, politika otvorenog tržišta i politika zlata i deviza) i kvalitativne instrumente (politika selekcije kredita, kontrola potrošačkih kredita, te preporuke i savjeti). Politikom kupovine zlata i deviza, centralna banka povećava novčani opticaj domaće valute.

Američki dolar kao konvertibilna (tvrda) valuta ima vodeću ulogu u određivanju cijena u međunarodnoj trgovini, i čini 88% globalnog prometa na deviznom tržištu. Dolar ima uticaj na obim izvoza drugih zemalja. Stoga nije iznenađenje da je dolar u martu 2020-te godine ojačao kao rezultat povećane potražnje za ovom valutom, kao sigurnom valutom. Prema stavu

IMF-a američki dolar ima veliku ulogu u oporavku globalne ekonomije. Obzirom da veliki broj zemalja obavlja međunarodnu trgovinu u dolarima, slabljenje i jačanje ove valute utiče na smanjenje, odnosno povećanje uvoza i izvoza. Već 2021 godine došlo je do slabljenja dolara, kao rezultat smanjene potražnje za ovom valutom.

Zbog potrebe finansiranja uvoza hrane, energenata i ostalih osnovnih namirnica neophodno je da vlade upravljaju svojim deviznim rezervama. U toku pandemije centralne banke su, u cilju očuvanja likvidnosti, koristile i tzv. “valutne swap-ove“ (engl. *swap line*). Valutni swap je sporazum između dvije centralne banke po kome jedna centralna banka posuđuje svoju valutu drugoj centralnoj banci po fiksnoj kamatnoj stopi. Centralna banka koja posuđuje valutu centralnoj banci od koje posuđuje, u depozit daje svoju valutu, a posuđenu valutu posuđuje finansijskim institucijama u svojoj zemlji. Po završetku zajma centralne banke vraćaju jedna drugoj posuđenu, odnosno valutu datu u depozit. Ovakve sporazume je zaključivao FED sa 5, a kasnije još 9 zemalja. Također je i Narodna banka Hrvatske u aprilu 2020-te godine dogovorila sa Evropskom centralnom bankom valutni ugovor o razmjeni (kune za 2 milijarde eura), koji joj je stajao na raspolaganju u slučaju potrebe do kraja decembra 2020. godine.

3. ZAKLJUČAK

Pandemija Covid-19 je izazvala globalnu krizu, globalne poremećaje, pa je analogno tome i odgovor na krizu trebao biti globalnog karaktera. Na početku pandemije odgovor je bio usmjeren samo na aktivnosti i mjere spašavanja života i zdravlja, pa su na početku dominirale mjere restrikcije (ograničavanje kretanja ljudi i roba). Kako je vrijeme odmicalo te su posljedice pandemije pogađale sve oblasti i sfere društvenog života, tako su i države nastojale usmjeriti svoje aktivnosti i mjere. Pandemija Covid-19 je pokazala koliko procedure donošenja odluka organa i institucija moraju biti brze, efikasne i fleksibilne. Istovremeno, mjere koje se donose trebaju biti koordinirane između nadležnih organa i institucija u pogledu njihovog sadržaja, stupanja na snagu i trajanja. Brzina, efikasnost i fleksibilnost procedura, kao i koordinacija aktivnosti, potrebna je ne samo na nacionalnom nivou, već i regionalnom i globalnom nivou. Prilagođavanje procedura i blagovremeno donošenje odluka, u novonastaloj situaciji,

pokazalo se bitnim i kada su u pitanju međunarodne organizacije (IMF, Svjetska banka).

Države sa razvijenijim ekonomijama osim trenutnih, kratkoročnih mjera donosile i srednjoročne i dugoročne mjere, te reformisale mnoge oblasti rada i djelovanja (digitalizacija uprave, pojednostavljenje i skraćivanje procedura donošenja odluka, reforma radnog zakonodavstva). Države su donosile mnogobrojne makroekonomske mjere, kombinujući mjere fiskalne i monetarne politike (uz finansijsku regulaciju, intervenciju u oblasti socijalnog osiguranja i dr.). Monetarne vlasti, odnosno centralne banke su koristile raspoložive instrumente monetarne politike, politiku obaveznih rezervi, smanjenje osnovnih kamatnih stopa, kreditiranje komercijalnih banaka. Zemlje sa manjim javnim dugom mogle su voditi i ekspanzivniju fiskalnu politiku, odnosno donositi raznovrsnije mjere (formalne i materijalne prirode), kao što su: prilagođavanje poreskih postupaka uslovima pandemije, poreska izuzeća, umanjeње osnovice, umanjeње poreskih stopa i dr., te vršiti jaču intervenciju u sferi socijalne politike i tržišta rada. Države koje su članice Evropske unije su bile u prednosti obzirom da su se njihove aktivnosti koliko-toliko koordinirale od strane institucija Evropske unije, a bili su im na usluzi i evropski fondovi i Evropska centralna banka (jeftini dugoročni krediti, valutni ugovori o razmjeni). Veoma važnom se pokazala saradnja među državama, te uloga međunarodnih finansijskih organizacija (posebno IMF i Svjetska banka).

Buduća istraživanja bi se trebala fokusirati na specifične regionalne, odnosno domaće izazove i dodatne specifičnosti koje su se pojavile u kontekstu ove problematike.

LITERATURA

1. Hodžić, K., Čejvanović, F., 2010. Ekonomska politika, Institut za ekonomiku poljoprivrede Beograd/Ekonomski fakultet Univerziteta u Tuzli/Otvoreni Univerzitet „Apeiron“ Travnik, 146
2. Prašcević, A., 2020. Ekonomski šok pandemije Covid 19 -Prekretnica u globalnim ekonomskim kretanjima, *Ekonomske ideje i praksa*, 37.
3. Pavlović, D., Balta, I., 2007. Uzroci Velike gospodarske krize u SAD-u i Hooverovo upravljanje krizom, *Povijesni zbornik: godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe*, 1(1-2), 139.
4. Čavrak, V., 2020. Makroekonomija krize Covid-19 i kako pristupiti njenom rješavanju, *EFZG Serija članaka u nastajanju*, Sveučilište u Zagrebu-Ekonomski fakultet, 20-02, 1-19.
5. Congressional Research Service (2021), Global Economic Effects of COVID-19, 4.
6. OECD, 2020. OECD Interim Economic Assessment Coronavirus: The world economy at risk, 5.
7. Chopra, S., Meindl, P., 2013. Supply Chain Management strategy, planning, and operation - Fifth Edicion, Pearson Education, New Jersey, 2.
8. Anser, M.K. i dr., 2021. Financial development during COVID-19 pandemic: the role of coronavirus testing and functional labs, 10.
9. Financial Stability Board., 2020. COVID-19 pandemic: Financial stability implications and policy measures taken, 5-7.
10. Kešetović, I., Đonlagić, E., 2007. Javne finansije, Grin Gračanica, 29.
11. Kovačević, N.Ž., 2021. Posljedice i učinci pandemije bolesti COVID-19 na fiskalni sustav, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 58, 2, 483-499.
12. United Nations., 2020. World Economic Situation and Prospect, New York, 56.

**O POJEDINIM TEORIJSKIM I PRAKTIČNIM ASPEKTIMA PRAVNE
KULTURE**

**ON SOME THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF LEGAL
CULTURE**

Pregledni znanstveni članak

*Prof. dr. sc. Milorad Ćupurdija**

*Dr. sc. Ninoslav Gregurić-Bajza, v. pred.**

Sažetak

Kultura je „način života“ koji se stječe socijalizacijom i obuhvaća sve što je naučeno i prihvaćeno u misli i ponašanju onih koji pripadaju određenoj društvenoj zajednici. Pojam kulture ima svoj pravni, sociološki, ekonomski, geografski i dr. izražaj. Prema Friedmanu, pravna kultura je mreža vrijednosti i stavova u svezi s pravom. Pravnu kulturu čine oni elementi kulture uopće - običaji, mišljenja, načini na koji se radi i misli - koje naginju društvene snage prema ili od prava. Budući da je u idejnoj osnovi prava pravednost, kao poseban oblik pravne svijesti u eksplikaciji pravne kulture posebno mjesto pripada odgovornosti za pravdu. Ovdje je, prije svega riječ o tome da pravna norma nikada ne može obuhvatiti složenost i bogatstvo realnih društvenih odnosa na koje se treba primijeniti.

Ovo iz najmanje dva razloga, prvi što ne postoji apsolutni pravni pozitivizam i drugi što bi u nekim slučajevima dosljedna i rutinska primjena zakona mogla dovesti do tiranije zakona (formalne logike). U ovom radu, kao istraživačkom, teorijskom i praktičnom pokušaju, nastojat ćemo ukazati na samo neke od bitnih postavki pitanja pravne kulture i njezin utjecaj na pravni sustav. Pokušat ćemo izložiti neke bitne čimbenike koji u znatnoj mjeri određuju povezanost prava i kulture, te induciraju hipotetički stav o tome da su ova dva komplementarna pojma istodobno i zasebna, te da se njihov odnos može staviti i u određeni okvir. Cjelokupni diskurs ograničenog volumena pokušali smo svesti u paralelnoj komplementarnosti teorijskih i praktičnih aspekata.

** Veleučilište s pravom javnosti Baltazar Zatrešić, Vladimira Novaka 23, 10290 Zatrešić, Republika Hrvatska*

** Veleučilište s pravom javnosti Baltazar Zatrešić, Vladimira Novaka 23, 10290 Zatrešić, Republika Hrvatska*

Ključne riječi: kultura, pravo, pravni sustav, pravni poredak.

Abstract

Culture is a "way of life" that is acquired through socialization and encompasses everything that has been learned and accepted in the thoughts and behaviors of those who belong to a certain social community. The concept of culture has its own legal, sociological, economic, geographical and other expressions. According to Friedman, legal culture is a network of values and attitudes related to law. Legal culture consists of those elements of culture in general - customs, opinions, ways of doing things and thoughts - which make social forces incline towards or away from law. Since justice is the conceptual basis of law, a special place belongs to responsibility for justice as a specific form of legal consciousness in the explanation of legal culture. Here, it should be emphasized that the legal norm can never fully cover the complexity and richness of real social relations to which it should be applied.

There are at least two reasons for this, the first being that there is no absolute legal positivism and the second is that in some cases consistent and routine application of the law could lead to the tyranny of the law (formal logic). In this paper, which represents a research, theoretical and practical attempt, we are trying to point to just some of the essential tenets of legal culture and its impact on the legal system. Our aim is to present some important factors that largely determine the connection between law and culture and introduce the hypothesis that these two complementary terms are at the same time separate terms, which places their relationship within a certain framework. We have made an attempt to reduce the entire discourse of limited volume in the parallel complementarity of theoretical and practical aspects.

Key words: culture, law, legal system, legal order.

1. UVODNE NAPOMENE - PREDMET RADA I METODOLOŠKI PRISTUP

Nema teorijske dvojbe o tome da su pojmovi kulture i njezini izražaji, a osobito pojam pravne kulture, u svojoj osnovi društvene konstrukcije koje su ovisno od društvenog konteksta mijenjali svoje značenje. Stoga razlikujemo tradicionalno poimanje pravne kulture od poimanja ovog istog pojma u novim globalnim uvjetima, odnosno globalističkim shvaćanjima. „Svako fiksirano, pojmovno zatvoreno značenje, vremenom postaje teret za objašnjavanje društvenih promjena i teško ga je uspoređivati sa konkretnom stvarnošću. Značenja pojmova su dakle otvorena i podložna promjenama. Mogli bismo reći da se svi pojmovi na neki način troše, odnosno mijenjaju svoje prvobitno teorijsko značenje. S jedne strane zbog pretjerane teorijske i političke uporabe, a s druge strane, zbog činjenice što su suvremeni procesi globalizacije doprinijeli dodatnoj razgradnji tradicionalnog značenja klasičnih sociopolitičkih pojmova“ (Delić, 2010). Naime, sasvim je izvjesno da svaku društvenu pojavu možemo promatrati na tri razine: idejnoj, teorijskoj i praktičnoj. Na prvoj razini pokušavamo dokučiti ontološki smisao određene društvene pojave (biće kao takvo, njegovu bit), odnosno odgovoriti zašto nešto jest upravo to što jest. S tog motrišta kaže se da je u ideji prava pravednost. Na teorijskoj razini pokušavamo utvrditi logične kriterije od čega je za pravo osobito značajna teorija dokaza i teorija provjeravanja od čijeg značenja ovisi utvrđivanje materijalne istine. Na trećoj razini pokušavamo utvrditi kako se idejni i teorijski koncept aplicira u društvenoj realnosti. Takva konstrukcija upućuje nas na promišljanje da pojmovi ovisе od teorije u okviru koje se određuje njihov sadržaj, ali i „od konkretnog konteksta i načina upotrebe termina pomoću kojih pod tim pojmovima pripisujemo smisao u određenom društvenom, političkom, kulturnom ili nekom drugom kontekstu“ (Delić, 2010). Prema tome, kada govorimo o istini u pravu onda ona nije samo pitanje dokazivanja i promatranja, već složen proces koji uključuje niz čimbenika od kojih svakako pravnoj kulturi pripada važno mjesto. Tako na primjer, stav je znanosti i iskustva (prakse) da je svaka istina relativna u odnosu na drugu koja još nije otkrivena. Ali za istinu možemo reći da je relativna i u drugom smislu, koji proizlazi i iz drugih stavova, (npr. ideoloških, kulturoloških i sl.). Po Spinozi je „istinito ono što proizvodi nove istine“. Prema Popperu, odluka o valjanosti stavova, o

njihovoj istinitosti ili lažnosti, može se donijeti samo u nekoj vrsti procedure provjeravanja ili testiranja stavova. „Poper zastupa tezu da se uvijek opći stavovi mogu odbaciti ako proturječe stavovima o pojedinačnim činjenicama“ (Berberović, 1990). Kako doći do istine ovisi od izbora metoda i tehnika. Metoda predstavlja postupak koji se koristi u spoznajnom procesu kako bi se došlo do objektivne istine. Stoga možemo reći, da je metoda put ili način kako doći do određenog rezultata, a sustav je rezultat pri sređivanju pojedinosti. Postupak i s njim vezana forma imaju poseban značaj u pravu. Za pravo gotovo jednak značaj ima materijalno i formalno pravo. Materija nas upućuje na sadržaj pravne norme dok se forma odnosi na nadležnost, postupak i oblik kojim se izražava sadržaj. Stoga u istraživačkom pristupu unutrašnje strukture prava i otkrivanjem smisla njegovih sadržaja (pravnih normi, pravnih instituta i dr.) treba poći od činjenice da je pravo posebna i složena društvena pojava. Stoga se istraživački pristup ne može svesti na jednu metodu, jer bi to vodilo tendencioznom, jednostranom i nepotpunom saznanju. Naime, izbor metoda i pravnih tehnika ovisan je o cilju istraživanja, ali prije svega o pogledu na svijet, vrijednosnim orijentacijama i stavovima istraživača, konkretno o pravnoj kulturi. Izbor metoda je složena cjelina budući da se radi o dugom spoznajnom putu čija je polazna osnova postojeće znanje, kojeg nema bez pravne kulture. O tome Fuad Muhić piše: „U istraživačkom redoslijedu, pravna metoda bi dolazila poslije sociološke budući da nam sociološka eksplikacija prava omogućuje uvid u društvene okolnosti koje su uvjetovale nastanak određenog pravnog fenomena (ili prava u cjelini), kao i njegov socijalno-politički, ekonomski, kulturološki ili neki drugi sadržaj. Ova je eksplikacija uzročno-posljedična, jer nam govori o društvenoj uvjetovanosti prava i njegovom povratnom utjecaju na samo društvo. Nakon njenih objašnjenja pristupa se opisu prava i obrazloženju njegove strukture i specifičnog pravnog sadržaja. To je zadatak pravne metode. Njegova eksplikacija nije uzročno-posljedična nego logička. Njome se prodire u logiku sustava prava i njegovog funkcioniranja i ne tako rijetko nastoji odgovoriti na pitanje- kako je egzistencija prava moguća sa logičkog stanovišta?“ (Muhić, 1987). Prema tome, pravne metode naslanjaju se, ili u njih direktno ulaze druge metode koje su specifične za druge društvene znanosti te je zbog toga teško govoriti o čistim pravnim metodama. Pri tome treba imati u vidu da metoda svake znanosti obuhvaća tri bitna čimbenika: stečena znanja o predmetu proučavanja, načinu pristupa

njegovom proučavanju i postupke samog proučavanja. O posebnim pravnim metodama govorio je Kelsen u svom djelu: „O granicama između pravničkog i sociološkog metoda“, koji u svojoj neopozitivističkoj kritici iz prava i pravne znanosti uklanja sve metappravne, etičko-junaturalističke i društvene sadržaje. Po njemu glavne metode u pravu su dogmatska i normativna. Uvažavajući tradiciju prava čiji korijeni sežu još od Rima, ove dvije metode ustalit će se kao osnovne pravničke metode. Suština dogmatske metode ogleda se u dvojakom značenju. S jedne strane dogmatskom metodom izražava se njezina stroga vezanost za pravo i pravne norme, apstrahirajući pri tome sve vanjske utjecaje na pravo, od politike, ekonomije, društvenih zbivanja i dr. S druge strane, izražava se stroga vezanost stavova i obvezatnost njihove primjene budući da potječu od priznatih autoriteta. Ovdje se dakle misli na autoritet vlasti, odnosno onih koji donose propise i stoje iza njih*. Primjenom dogmatske metode pravni poredak svodi se na čiste pravne elemente. Normativna metoda bliska je dogmatskoj metodi. Razlika se ogleda u tome što je dogmatska metoda usmjerena na konkretan sadržaj (značenje) pravne norme kako bi se time odredilo kakvo ponašanje pravo nalaže ljudima, a normativna metoda kroz strukturu i funkcioniranje usmjerena je na ostvarivanje društvene funkcije prava*.

Tako se normativnom metodom utvrđuje da se svaka norma sastoji od dispozicije i sankcije te da se tom povezanošću osigurava njena realizacija. Nadalje, norme iz dva različita propisa ne smiju biti proturječne jedna drugoj te da norma iz nižeg propisa ne smije biti proturječna normi iz višeg propisa itd. Tu kohezivnu komponentu prava prepoznajemo u načelu zakonitosti.

2. POJMOVNO I PRATIČNO ODREĐENJE KULTURE

Pojam se uobičajeno definira kao umna (logička) subjektivna slika objektivnog svijeta i nastaje kao rezultat generalizacije i apstrahiranja. Po Kantovom shvaćanju pojam je opća predodžba o onom što je zajedničko većem broju predmeta. Svaki pojam ima svoj opseg i sadržaj. Povijesno

* Najpoznatiji pravac moderne pravne dogmatike je francuska škola „egzegeze“ koja je razvila pravi kult zakona. Pravnik, po ustaljenom izrazu zagovornika ovog pravca, mora da bude sinonim „usta koja progovara zakon“ (Muhić, 1987).

* „Dogmatskom metodom se utvrđuje da li je i koliko dugo roditelj dužan da uzdržava svoje dijete, a normativnom da roditelj kao pravni subjekt podliježe obvezi i sankciji na osnovu zakona (koji je u skladu s ustavom)“ (Zakić, 2000).

utemeljenje pojmova prava i kulture, kao i njihova geneza (povijesna dimenzija), predstavljaju osnovu za razumijevanje cjeline značenja ovih pojmova i njihovih međusobnih interakcija. Da bismo razumjeli ovaj odnos potrebno je poći od pojmovnog određenja kulture. Ovo iz razloga što nije moguće odvojiti pojam pravne kulture od općeg pojma kulture. Stoga, u razumijevanju pravne kulture nužno je ukazati na pojam kulture.

„Kultura (lat.cultura; eng. Culture, njem. Die Kultur), naziv za sve ljudske (materijalne, socijalne i duhovne) tvorevine unutar nekog društva na nekom prostoru i vremenu, nastale u procesu kolektivnog djelovanja ljudi tijekom povijesti u različitim prirodnim okolnostima, kao i (refleksija) svijesti o njima“ (Cifrić, 2009).

Etimološki, pojam kulture potječe od (lat. Cultus, colera) koji označava gajenje i obrađivanje zemlje (cultus agri, agri-kultura). Čovjek je radio i radeći je stjecao nova znanja. Obrada i korištenje zemljišta, u cilju uzgoja korisnih biljaka, doveli su do znanja o poljoprivredi. Znanje se proširivalo na hidrotehniku, organizaciju rada, građevinarstvo, računanje itd. Artikulirani govor proširen je prvim pismom. U antičkoj Grčkoj pojavljuju se okviri sistematiziranja znanja. Već od stare Grčke stvaraju se dvije škole (dva pogleda na svijet): materijalistički, koji daje primat materiji i idealistički, koji daje primat duhu. Ta podjela na Demokritovu (materijalističku) liniju i Platonovu (idealističku) liniju - zadržala se do danas. U početku dakle, kultura ima materijalno značenje, kasnije kultura dobiva značenje obreda i njegovanje duha (duhovna kultura, tj. kultura u užem smislu). Čuveni rimski filozof Ciceron kulturi pripisuje ulogu izgradnje i oplemenjivanja čovjekova duha i duše koja rimskom građaninu osigurava povlašten status glede drugih naroda. Prema Enciklopediji leksikografskog zavoda kultura je ukupnost materijalnih i duhovnih vrijednosti koje je stvorio čovjek u svojoj društveno-historijskoj praksi u svrhu svladavanja prirodnih sila, razvoja proizvodnje rješavanja društvenih zadaća. Kultura nije jedinstvena cjelina, ne postoji jednoznačna definicija kulture. Tako se pod kulturom podrazumijeva određeni stupanj razvoja društvenih odnosa, uključujući duhovno naslijeđe i duhovne tvorevine, obrazovanje, običaje, moral, pravo i dr. Dakle, za kulturu možemo reći da je „način života“ koji se stječe socijalizacijom i obuhvaća sve što je naučeno i prihvaćeno u misli i ponašanju onih koji pripadaju određenoj društvenoj zajednici. Raznovrsne kulturalne navike i međusobno različite interpretacije tih istih navika proizlaze iz međusobne različitosti. Iz

nacionalnih kultura proizlaze opći stavovi, vrijednosti i ponašanja pojedinaca koji pripadaju toj određenoj skupini (Selimić, 2022), te se aparatom vlasti nastoji očuvati stečena kulturna dobra i poduprijeti napredak kulturnog razvoja. U kontekstu analize značenja diskursa o kulturi, u posljednje vrijeme zaoštrena su pitanja koja se odnose na budućnost različitih kultura. Aktualizirana su pitanja koja se tiču odnosa između moći i kulture, kulturne politike i multikulturalizma, interkulturalizma i kulturnog imperijalizma; homogeniziranja kulture i kulturnog relativizma itd. Kulturni imperijalizam dolazi u središta pažnje (Cifrić, 2009). Fejerabend zastupa tezu da nauka i zapadni racionalizam mogu biti u današnjem svijetu prihvaćeni samo kao jedna od kulturnih tradicija među mnogim drugim, bez ikakve preferencije, dominacije i s njima povezanog iracionalizma. Jer, u bitnom smislu necjelovita kritičnost i prisvajanje na prevalenciju bilo kog kulturnog kruga i bilo koje tradicije nikad ne mogu biti rezultat primjene i oslanjanja na neke racionalne principe. Kad se to shvati, onda je samo korak do poželjne situacije da se priznaju sve postojeće kulturne tradicije i ožive one stare, da se sve dovedu u potpuno ravnopravan položaj, čime bi se one ne samo uzajamno dodirivale i dopunjavale, jedna drugu podsticale i obogaćivale, nego bi se na taj način možda istinski kao čovječanstvo približili nekoj novoj mogućnosti (Berberović, 1990). Stoga u sagledavanju pravne kulture kao specifičnom izrazu opće kulture nije moguć pristup koji zanemaruje značaj kulturne tradicije.

3. PRAVNA KULTURA

Nema nikakve dvojbe glede činjenice da pravo samostalno ne uređuje društvene odnose niti da može samostalno usmjeravati društveno poželjne procese. Organizacija društvenog života to i ne dopušta pravu, a niti je pravu u svojoj definiciji i značenju da to i preferira. Ono je u službi odgovarajućeg i aktualnog konteksta politike. Politika je dakle ispred prava, čak što više, pravo je u velikoj mjeri na marginama kada se uređuju društveni odnosi. Pravo se danas u modernim demokratskim državama kroz *policy proces* izražava kao instrument (regulativa) ostvarivanja ciljeva političkih odluka. Dakle, pravo u društvenim odnosima ne egzistira u vakuumu već u međusobnoj interakciji s nizom drugih društvenih čimbenika. Koncept pravne kulture stoga je teško pojmovno odrediti. Ovo prvenstveno iz razloga

što je teško odrediti, odnosno bolje rečeno, usuglasiti se glede bitnih elementa (sastavnica) pravne kulture. Naime, bez jasno izdiferenciranih bitnih sastavnica koji čine određeni sustav i bez kojih on ne može postojati, teško je doći do jednoznačne definicije. Prema Friedmanu, pravna kultura je mreža vrijednosti i stavova u svezi s pravom. Pravnu kulturu čine oni elementi kulture uopće - običaji, mišljenja, načini na koji se radi i misli, koji nagingu društvene snage ka ili od prava. (Selimić, 2022) Friedman pravi razliku između unutrašnje i vanjske pravne kulture. Unutrašnja pravna kultura obuhvaća ideje i praksu predstavnika pravne profesije, dok vanjsku pravnu kulturu čine ideje, vrijednosti, interesi društvenih skupina izvan pravne profesije. Rodger Cotterrell smatra da je pojam pravna kultura previše nejasan da doprinese objašnjavanju fenomena i da ga Friedman koristi na impresionistički način. Cotterrell više naglašava moć profesionalne zajednice i doktrine na šire kontekstualno okruženje, za razliku od Friedmana, koji se bavi širim aspektima okruženja, to jest, kulturom kao determinantom zakona. U osnovi njegove kritike pojma pravne kulture stoji uvjerenje da se mnoge studije u oblasti sociologije prava okreću od strogih naučnih otkrića ka interpretativnom pristupu, ali on istovremeno priznaje da je proučavanje pravne kulture značajno jer ukazuje na složenost socijalnog okruženja u kojima se nalaze pravni sustavi (Vuković, 2011). Na izražavanje razlike između različitih autora glede sadržajnih i metodoloških obilježja pravne kulture ili značaja koji se pojedinima od njih pridaje ukazuje prof. Čepulo. „Jedno od okvirnih je pitanje „jedinice“ pravne kulture. Čini se da glavnina autora i dalje smatra državu odnosno nacionalnu pravnu kulturu kao glavnu i najznačajniju „jedinicu“ pravne kulture kako s obzirom na to da i unatoč integracijskim procesima, posljedičnom ograničavanju državnog suvereniteta i trans-nacionalnim povezivanjima, država ipak ostaje zacijelo najznačajniji okvir i akter procesa u pravu s razmjerno rezistentnim identitetom i tradicijom“ (Čepulo, 2011). Razvidno je dakle da tradicija, stavovi, obrazovanje formiraju pravnu kulturu, te da ključnu ulogu u tome ima država. Koncept poimanja pravne kulture putem identificiranja principa i vrijednosti koji se oslanjaju na tradiciju i koje treba štititi državnom prinudom vraća nas na osnovne postavke historijske pravne škole, koja je svoj autentičan razvitak doživjela u Njemačkoj, a nastala je kao reakcija na školu prirodnog prava. Njezin glavni predstavnik Savinji (1779-1861), za kojeg se smatra da je bio izdanak političkog romantizma svoga vremena, koji

je vjerovao u „duh naroda“ i njegovu evoluciju te onda iz nje izvodio pravne vrijednosti koje su se vezale za društveni kontekst kojem pripadaju, odbacujući pri tome mogućnost postojanja vječnog i nepromjenjivog prava kakvo je karakteristično za prirodno pravo. Po Savinjiu, mora se slijediti razvoj narodnog duha da bi se razumio i duh jednog pravnog poretka, a taj razvoj prolazi kroz tri faze. „Prvo je razdoblje narodnog ili običajnog prava koje nastaje spontano u dubini „narodne duše“ i neodvojivo je od oblika svijesti, kulture, tradicije i ostalih činilaca što djeluje nesputanom unutrašnjom snagom. U drugom razdoblju (Savinji ga naziva naučnim) pravo se pojmovno razrađuje i sistematizira po pravnim institucijama, u čemu glavnu ulogu imaju pravni stručnjaci i pravna nauka. Tek u trećem razdoblju („kodifikacijskom“), koje pretpostavlja visok stupanj razvijenosti „naučno obrađenog prava“, postaje moguća sistematizacija čitavog zakonodavstva u jedinstvenu kodifikaciju“ (Muhić, 1987).

4. ZAŠTO POSTOJI PROBLEM? ŠIRINA ZNAČENJA POJMA PRAVNE KULTURE

Pojam prava ima svoju znanstvenu i pučku širinu. Njime se često označavaju brojne pojave: sustav normi (objektivno pravo), ovlaštenja koja proizlaze iz normi (subjektivno pravo), princip da svakome treba dati ono što mu pripada (princip pravičnosti), ponašanje po pravnim normama (faktično pravo). Još od rimskog prava smatralo se da je pravo vještina dobrog i pravednog (*ius est ars boni et aequi*), te da je ono što je dobro uvijek i pravedno. Također se smatralo da postoje tri osnovna postulata na kojima počiva pravo i čemu ono treba težiti: pošteno živjeti, drugoga ne povrijediti i dati svakomu ono što mu pripada (*honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere*). Na tom izvorištu pravne misli možemo se zapitati u kojoj je mjeri došlo do interpolacije moralno-filozofskih postulata u pravni i društveni poredak, ako promatramo da su ova tri principa i pravna i moralna (Ćupurdija, Subašić, 2007). Naime, iako je po normativizmu pravo u velikoj mjeri društveni fenomen, ono se ne može proučavati odvojeno od ostalih društvenih pojava i procesa. Stoga se mora reći da vrijednosni sustav prava ne čini nikakav zasebni skup normi i pravila koja su odvojena od sfere socioloških i moralnih vrijednosnih sustava. Čak štoviše, skloni smo promišljati da je sadržaj i temelj pravne aksiologije u osnovi sociološko-

filozofski. Naime, pravna znanost bi prema Kantu - lišena filozofskih elemenata - bila slična glavi bez mozga. Međutim, da bi smo razumjeli širinu značenja pojma pravne kulture kao ukupnost vrijednosti, znanja, stavova, praksi koje utječu na stvaranje i primjenu pravnih normi potrebno je svakako ukazati na povezanost države i prava i njihovu kauzalnu vezu. Za razliku od običajnih i moralnih normi, pravo je definiralo državnu prisilu kao mehanizam i iz takvog promišljanja cilj je pravnih vrijednosti da osiguraju što veći stupanj primjene pravnih normi. Tamo gdje pravne norme postanu sastavni dio ponašanja ljudi bez prisile nestaje pravo u svom izvornom značenju. Zato u konačnici možemo reći da je jedna od pravnih vrijednosti i ustavnost i zakonitost, kao i vladavina prava i pravna država. Stoga je Vuković u pravu kada u svom radu *Pravna kultura i primjena zakona* navodi: „Mi polazimo od pretpostavke da su stavovi, vrijednosti i prakse koje prate stvaranje i primjenu prava posljedice specifičnih društvenih struktura i interesa i da one nisu nezavisna varijabla, ali da u velikoj mjeri objašnjavaju procese i ishode na strani stvaranja i na strani primjene prava. Jednom kada se uspostavi jedna specifična pravna kultura, ona postaje modus operandi pravnog, a u širem smislu i privrednog i administrativnog sistema. Drugim riječima, pravna kultura je proizvod društvenih struktura i interesa koja, u jednom trenutku, i sama postaje determinanta društvenih procesa“ (Vuković, 2011). Pitanje funkcioniranja pravnog poretka jedne države je kompleksno. Ono nužno uključuje razumijevanje osnovnog određenja učinkovitosti prava. Jednostavnije rečeno, pravni poredak ne može biti učinkovit ako se ne realizira u sustavu sukladnosti između njegove strukture normativnog dijela i razine pravne svijesti i kulture koja će garantirati adekvatnost pravnih odnosa. U tom kontekstu nedvojben je značaj morala i pravičnosti u nekom društvu. Od toga zavisi i pravna svijest i pravna kultura, a o njima ovisi i ostvarivanje načela zakonitosti, te efikasnosti pravnog poretka (Ćupurdija, Subašić, 2007). Primjerice, nekoliko empirijskih istraživanja potvrdilo je stav o dominaciji elemenata prohibitivnog društva po kojem je dozvoljeno samo ono što je propisima odobreno. To je utjecalo na sadržaj općih akata. Umjesto načela prohibitivnog društva mora se pribjeći uspostavljanju pravne države na načelu permisivnog društva u kojem je dozvoljeno sve ono što zakonom nije zabranjeno. Na taj način bi svi pravni akti i pravni poslovi bili oslobođeni stega zakona (kulta zakona) i omogućili bi uspostavljanje pravne države i pravne sigurnosti i individualnih i grupnih sloboda (Ćupurdija,

Subašić, 1991). O tome Jovan Đorđević kaže: „Bolje je ostaviti određene odnose neregulirane, nego ih pogrešno, preuranjeno i neracionalno regulirati. Mudrije je ostaviti ljudima da se sami snalaze nego im nametati rješenja.“ Za razliku od toga u praksi imamo situaciju pretjeranog normiranja svega i svačega (panjuridizacija), što može voditi ka imaginarnoj vladavini prava, koja se ne može mjeriti brojem pravnih akata već njihovom kvalitetom i kvalitetom odnosa koje reproduciraju zakoni. Isto tako, jasno je da panjuridizacija i proliferacija utječu na bitne elemente pravnog sustava zemlje, ali česta promjena zakona nije dokaz burnog i dinamičnog razvoja materijalnog života. U državama s razvijenom pravnom kulturom, pravne norme moraju imati i elemente statičnosti i dinamičnosti. Međutim, pravo mora biti prije svega statično. To tim više što brojni pravni instituti, kao i pravna načela (na primjer: *vacatio legis*, *lex posteriori derogat legi priori*, i drugi), ne mogu imati samo „kratki rok trajanja“. Oni važe za sve pravne sustave, bez obzira na politička uređenja i predstavljaju pravnu povijest i suštinu prava.

5. ZAKLJUČAK

U metodološkom pristupu izbor metoda i pravnih tehnika ovisan je o cilju istraživanja, ali prije svega o pogledu na svijet, vrijednosnim orijentacijama i stavovima istraživača, konkretno o pravnoj kulturi. U istraživačkom pristupu unutrašnjoj strukturi prava i otkrivanju smisla njegovih sadržaja (pravnih normi, pravnih instituta i dr.), treba poći od činjenice da je pravo posebna i složena društvena pojava. Stoga se istraživački pristup ne može svesti na jednu metodu, jer bi to vodilo tendencioznom, jednostranom i nepotpunom saznanju. Pri tome treba imati u vidu da metoda svake znanosti obuhvaća tri bitna čimbenika: stečena znanja o predmetu proučavanja, način pristupa njegovom proučavanju i postupci samog proučavanja. Glavne metode u pravu su dogmatska i normativna.

U kontekstu analize značenja diskursa o kulturi, u posljednje vrijeme zaoštrena su pitanja koja se odnose na budućnost različitih kultura. Aktualizirana su pitanja koja se tiču odnosa između moći i kulture, kulturne politike i multikulturalizma, interkulturalizma i kulturnog imperijalizma; homogeniziranja kulture i kulturnog relativizma itd.

Koncept pravne kulture stoga je teško pojmovno odrediti. Ovo prvenstveno iz razloga što je teško odrediti, odnosno bolje rečeno, usuglasiti se glede bitnih elementa (sastavnica) pravne kulture. Naime, bez jasno izdiferenciranih bitnih sastavnica koji čine određeni sustav i bez kojih on ne može postojati, teško je doći do jednoznačne definicije.

Razvidno je dakle da tradicija, stavovi i obrazovanje formiraju pravnu kulturu, te da ključnu ulogu u tome ima država. Kultura je „način života“ koji se stječe socijalizacijom i obuhvaća sve što je naučeno i prihvaćeno u misli i ponašanju onih koji pripadaju određenoj društvenoj zajednici. Koncept poimanja pravne kulture putem identificiranja principa i vrijednosti koji se oslanjaju na tradiciju i koje treba štiti državnom prinudom, vraća nas na osnovne postavke historijske pravne škole, koja je svoj autentičan razvitak doživjela u Njemačkoj, a nastala je kao reakcija na školu prirodnog prava.

Da bi smo razumjeli širinu značenja pojma pravne kulture kao ukupnost vrijednosti, znanja stavova te praksi koje utječu na stvaranje i primjenu pravnih normi, potrebno je svakako ukazati na povezanost države i prava i njihovu kauzalnu vezu. Za razliku od običajnih i moralnih normi, pravo je definiralo državnu prisilu kao mehanizam i iz takvog promišljanja cilj je pravnih vrijednosti da osiguraju što veći stupanj primjene pravnih normi. Tamo gdje pravne norme postanu sastavni dio ponašanja ljudi bez prisile nestaje pravo u svom izvornom značenju. Zato u konačnici možemo reći da je jedna od pravnih vrijednosti i ustavnost i zakonitost, kao i vladavina prava i pravna država.

Pravna kultura je proizvod društvenih struktura i interesa, koja u jednom trenutku i sama postaje determinanta društvenih procesa. Pitanje funkcioniranja pravnog poretka jedne države je kompleksno. Ono nužno uključuje razumijevanje osnovnog određenja učinkovitosti prava. Jednostavnije rečeno, pravni poredak ne može biti učinkovit ako se ne realizira u sustavu sukladnosti između strukture njegovog normativnog dijela i razine pravne svijesti i kulture koja će garantirati adekvatnost pravnih odnosa. U tom kontekstu nedvojben je značaj morala i pravičnosti u nekom društvu. Od toga zavisi i pravna svijest i pravna kultura, a o njima ovisi i ostvarivanje načela zakonitosti, te efikasnosti pravnog poretka.

LITERATURA

1. Berberović, J., 1990. Filozofija i svijet nauke, Svjetlost, Sarajevo
2. Cifrić, I., 2009. Pojmovnik kulture i okoliša, Visoka škola za poslovanje i upravljanje, „Baltazar Adam Krčelić, Zaprešić
3. Ćupurdija, M., Subašić., 1991. O pojedinim teorijskim, zakonskim i praktičnim aspektima pravnog poretka u Jugoslaviji, Pravna misao, Sarajevo, broj 7-8
4. Ćupurdija, M., Subašić, S., 2007. O pravnosti prava i pravu kao znanosti, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 7-8
5. Ćupurdija, M., Subašić, S., 2008. Ustavnost i zakonitost i pravna sigurnost, Pravo i porezi, RRIF, Zagreb, broj 9
6. Čepulo D., 2011. Predavanja iz predmeta osnove pravne kulture, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
7. Delić, Z., 2010. Sociologija, OFF-SET, Tuzla,
8. Đorđević, J., 1988. Ustav i politika, Eksportres, Beograd
9. Muhić F., 1987. Teorija prava, Svjetlost, Sarajevo
10. Selimić, M., 2022. Bureaucratic Forms Of Behavior Of The State Will Protagonists In The System Of Administrative Decision – Making In Bosnia And Herzegovina, 13th International Scientific Conference "45 years of higher education - educational challenges and perspectives for security", Hotel Drim, Struga, Republic of North Macedonia, 26 - 28 September,
11. Vuković D., 2011. Pravna kultura i primjena zakona, Pravni život, Udruženje pravnika Srbije, Beograd, broj 12
12. Windelband W., 1988. Povijest filozofije, ITRO „Naprijed“, Zagreb
13. Zakić. M., 1983. Metodologija naučnog rada, Pravni fakultet Banja Luka

**DRŽAVNI ORGANI NADLEŽNI ZA VOĐENJE VANJSKE POLITIKE
BOSNE I HERCEGOVINE**

**STATE AUTHORITIES RESPONSIBLE FOR FOREIGN POLICY OF
BOSNIA AND HERZEGOVINA**

Pregledni znanstveni članak

*Doc. dr Željko Petrović**

Sažetak

Okončanjem hladnog rata i raspadom SFRJ države nastale na njenom prostoru, a među njima i Bosna i Hercegovina, započele su redefiniranje svoje vanjske politike. Bosnu i Hercegovinu sa stajališta međunarodnog prava svakako možemo smatrati međunarodno priznatom državom, koja surađuje u međunarodnim, odnosno bilateralnim, regionalnim i globalnim okvirima, te uređuje ugovorne i odnose druge prirode, sa državama i međunarodnim organizacijama. U federalnim državama po pravilu vođenje vanjske politike povjerava se centralnim organima, takav je slučaj i u Bosni i Hercegovini gdje je nadležnost za vođenje vanjske politike data prvenstveno Predsjedništvu Bosne i Hercegovine, kao zajedničkom organu Bosne i Hercegovine. Današnje doba u mnogim zemljama donosi niz novina u pogledu vođenja vanjske politike i samih nadležnosti, ali Bosna i Hercegovina i ovdje ima niz specifičnosti. Vrijeme je u kojem države treba da se bore za što bolju integraciju, uz što stabilniji način očuvanja nacionalnog suvereniteta i uopće državnog subjektiviteta. U Bosni i Hercegovini praktično i država i entiteti imaju svoju vanjsku politiku i pored činjenice da postoje državni organi na razini Bosne i Hercegovine koji su nadležni za njeno vođenje. U okolnostima kada se učestvovanje u međunarodnim odnosima postavlja kao imperativ, Bosna i Hercegovina dozvoljava unutarnje sukobe izazvane raspodjelom vlasti koji se održavaju i na samo vođenje vanjske politike. U radu je izvršena analiza državnih organa Bosne i Hercegovine nadležnih za vođenje vanjske politike sa ukazivanjem na specifičnosti koje postoje u tom pogledu i osvrtno na samu vanjsku politiku Bosne i Hercegovine.

* Visokoškolska ustanova „Banja Luka College“, Banja Luka, e-mail: petrovicz@yahoo.com.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, vanjska politika, državni organi, diplomatija, nadležnosti.

Abstract

With the end of the Cold War and the disintegration of the SFRY, the states that emerged on its territory, including Bosnia and Herzegovina, began to redefine their foreign policy. From the point of view of international law, we can certainly consider Bosnia and Herzegovina as an internationally recognized state, which cooperates in international, ie bilateral, regional and global frameworks, and regulates contractual and other relations, with states and international organizations. In federal states, as a rule, foreign policy is entrusted to central authorities, as is the case in Bosnia and Herzegovina, where the authority to conduct foreign policy is given primarily to the Presidency of Bosnia and Herzegovina, as a joint body of Bosnia and Herzegovina. Today's era in many countries brings a number of innovations in terms of conducting foreign policy and the competencies themselves, but Bosnia and Herzegovina has a number of specifics here as well. It is a time when states should fight for the best possible integration, with the most stable way of preserving national sovereignty and state subjectivity in general. In Bosnia and Herzegovina, practically both the state and the entities have their own foreign policy, despite the fact that there are state bodies at the level of Bosnia and Herzegovina that are responsible for its management. In circumstances where participation in international relations is set as an imperative, Bosnia and Herzegovina allows for internal conflicts caused by the distribution of power, which are maintained on the very conduct of foreign policy. The paper analyzes the state bodies of Bosnia and Herzegovina responsible for conducting foreign policy with an indication of the specifics that exist in this regard and a review of the foreign policy of Bosnia and Herzegovina.

Key words: Bosnia and Herzegovina, foreign policy, state authorities, diplomacy, competencies.

1. UVOD

Vanjska politika predstavlja ukupno djelovanje države u međunarodnim odnosima, u njenim odnosima sa drugim državama, odnosno međunarodnim organizacijama. Te aktivnosti obuhvaćaju političke, sigurnosne, ekonomske i druge odnose u koje neka država ili drugi međunarodni subjekt svojim djelovanjem, akcijama i aktivnostima ulazi sa vanjskim svijetom, rukovodeći se vlastitim unutarnjim i vanjskim interesima, u okviru postojećeg sustava odnosa u međunarodnoj zajednici. Vanjska politika prema međunarodnom pravu predstavlja dio vanjske suverenosti, prema kojoj država izražava svoju neovisnost. Ona predstavlja sposobnost ili vještinu zastupanja države u odnosima sa drugim subjektima u međunarodnom pravu, te je odraz unutarnje politike države.

Vanjska politika se sastoji iz dva odvojena politička procesa koji su istovremeno povezani i uvjetovani. Prvi proces predstavlja političku i pravnu aktivnost na kreiranju, odnosno utvrđivanju, vanjske politike od strane najviših državnih organa u skladu sa ustavom date države, odnosno političke i sigurnosne politike usvojene od strane države u odnosima sa drugim državama. Kreiranje vanjske politike u suvremenim demokratskim državama u nadležnosti je najviših državnih organa. Drugi proces predstavlja provođenje vanjske politike održavanjem međunarodnih odnosa kroz organiziranu diplomatsku aktivnost. Ovaj drugi proces predstavlja diplomatsku aktivnost kojom se realiziraju usvojene vanjskopolitičke odluke date države (Dimitrijević, Stojanović, 1996: 223).

Ustav Bosne i Hercegovine određuje institucionalne okvire vanjske politike Bosne i Hercegovine, ali se u njemu ne određuju prioriteti i pravci Bosne i Hercegovine u suvremenim međunarodnim odnosima. Zbog brojnih unutarnjih problema u Bosni i Hercegovini nije došlo do značajnijeg napretka u vanjskoj politici, ali došlo je do izvjesnog napretka u procesu pridruživanja Europskoj uniji, a posebno NATO-a, te su unaprijeđeni odnosi sa susjednim državama i uopće u regionalnoj suradnji (Đelmo, Selimić, 2011). Treba naglasiti da u Bosni i Hercegovini postoje različiti pogledi na vanjsku politiku. Ovo također ide u prilog tezi da je Bosna i Hercegovina specifična država, jer ne postoji jedinstvo između entiteta ni po kojoj važnoj odluci na državnoj razini, koje se odnosi na pristupanje i članstvo u međunarodnim organizacijama, kao i ostalim međunarodnim pitanjima.

Vanjska politika i međunarodni odnosi Bosne i Hercegovine sprovode se putem Predsjedništva Bosne i Hercegovine, Ministarstva vanjskih poslova Bosne i Hercegovine, te diplomatsko-konzularnih predstavništava Bosne i Hercegovine. Treba naglasiti da je Bosna i Hercegovina članica većeg broja regionalnih i međunarodnih organizacija, gdje je njen položaj veoma bitan, a radi se prvenstveno o Ujedinjenim narodima, Vijeću Europe, Organizaciji za europsku sigurnost i suradnju, ali i ostalim relevantnim međunarodnim organizacijama.

Potrebno je napomenuti da, pored organa koji sprovode vanjsku politiku države, na neposredan način posebno učešće u formiranju njenog pravca ima javno mnijenje. To je prije svega odnos građana prema političkim zbivanjima, odnosno prema vanjskoj politici određene države i njenoj usmjerenosti (Vukadinović, 2004: 182). U procesu formuliranja koncepta vanjske politike jedne države važnu ulogu imaju odgovarajuće neovisne znanstvene i stručne institucije i nevladine organizacije, kao i kompetentni pojedinci za pitanja vanjske politike i međunarodnog prava. Izradi nacрта koncepta vanjske politike najčešće prethodi priprema odgovarajuće analitičke osnove, parlamentarne rasprave, a često i široka rasprava u javnosti.

Sve države kao subjekti međunarodnog prava imaju odeđeno središte vanjskopolitičkog odlučivanja, odakle proizlazi većina vanjskopolitičkih akcija. To su u većini država vlade koje pored političara u svom sastavu imaju niz visokostručnih državnih službenika, diplomata, pravnika koji učestvuju u kreiranju i provođenju vanjske politike. U suvremenim demokratskim državama učešće u kreiranju vanjske politike imaju i predstavnici građana, kao i sami građani putem javnih rasprava, referenduma itd. Posebnu ulogu u kreiranju vanjske politike imaju visokostručni državni službenici koji objedinjuju stručnost, iskustvo, informiranost, veze i stalnost. Njihova uloga posebno raste u slučaju situacija kada su vlade nestabilne i kada se ministri vanjskih poslova i predsjednici vlada mijenjaju prije nego što poduzmu značajnije mjere u vanjskoj politici. U takvim uvjetima često vanjska politika pada u sjenu unutarnje politike. Od posebne važnosti u vanjskopolitičkom odlučivanju imaju stručnjaci koji ne moraju biti u državnoj službi, a to su razni analitičari, stručnjaci zaposleni u znanstvenim i obrazovnim institucijama itd.

Opći okvir vanjske politike Bosne i Hercegovine su, kao i sama Bosna i Hercegovina, specifični kako zbog specifičnog državnog uređenja Bosne i Hercegovine, tako i zbog njenog specifičnog položaja i međunarodnopravnog statusa, a prvenstveno zbog integracije međunarodne zajednice u njoj. Njena vanjska politika specifična je i zbog njenog specifičnog okruženja i stanja u njemu, kao i uloge i značaja Balkana u Europi. Vanjska politika Bosne i Hercegovine određena je svim navedenim činiteljima, te Ustavom i zakonima Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina definira koncepciju vanjske politike u uvjetima višestruke tranzicije koja se ogleda u tranziciji ekonomskog sustava, izgradnji novog političkog sustava, tranziciji na jednu složenu zajednicu koju karakterizira složena unutarnja struktura sa dva entiteta i tri konstitutivna naroda.

U pogledu vanjske politike nema razvijenih foruma i uključivanja stručnjaka iz relevantnih oblasti. Kultura preispitivanja vanjskopolitičkih odluka i diplomatske prakse, ideja i aktivnosti na ovom planu u Bosni i Hercegovini ne postoji. Vanjskopolitička strategija je nejasna i praktično ne postoji, a proizlazi iz nepostojanja šire i dugoročnije strategije u izgradnji države i njenom pozicioniranju u odnosu na političke, ekonomske, sigurnosne i sve druge tokove u međunarodnoj zajednici. U ovakvoj situaciji diplomate Bosne i Hercegovine često su odsutni od globalnih svjetskih procesa i gube potrebu za najvažnijim trendovima, a to vodi okretanju ka potpuno nevažnim i marginalnim zadacima i djelatnostima u vanjskoj politici. Od stalnih diplomatskih predstavništava često se traži da se bave direktnim problemima određenih firmi, kompanija, dugovima, neriješenim imovinskim odnosima i procesima sukcesije itd., umjesto da se primarno sređuju odnosi iz domena bilateralne regulative kojom se stvaraju uvjeti za jaču ekonomsku suradnju. Odsustvo institucionalne središnjosti unutar države ima za rezultat odsustvo dugoročne političke i ekonomske strategije države, što vodi do potpunog pomanjkanja vanjskopolitičke strategije. U formiranju vanjskopolitičkih strategija prvenstveno učestvuju Predsjedništvo Bosne i Hercegovine, predsjedavajući Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine i Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, a uz njih sustav stručnjaka, specijalista i intelektualaca. Ovaj sustav mora da se profesionalizira i da prevlada nacionalne i političke razlike kao bi se vanjska politika Bosne i Hercegovine vodila u pravcu stvarnih interesa i ciljeva koji vode općem dobru svih naroda (Kulundžić, Vuletić, 2005: 7-12). Na multilateralnom

planu zanemarena je pozicija koju Bosna i Hercegovina ima u pojedinim organizacijama kao što je Konferencija islamskih država, a Pokret nesvrstanih i neke druge međunarodne organizacije se i ne razmatraju. Činjenica je da ovakve organizacije predstavljaju značajne političke činitelje u međunarodnoj politici, te bi Bosna i Hercegovina trebala da se više aktivira u tom pravcu.

Bosna i Hercegovina nema diplomatska predstavništva u mnogim važnim državama Europske unije, što samo ide na njenu štetu. Prilikom rasporeda diplomatskih destinacija moraju se nadići ustaljene predrasude i racionalnije i efikasnije koristiti postojeće diplomatske kapacitete i stvarne mogućnosti. Vanjska politika Bosne i Hercegovine ne može biti zasnovana na preuzimanju tuđih stavova ili svojevrsnih naloga, već se mora zasnivati na vlastitim stavovima i pokretati vlastite inicijative o važnim međunarodnim pitanjima. Bosna i Hercegovina sa pravilno i jasno uspostavljenom vanjskopolitičkom strategijom može da popravi svoju poziciju u međunarodnoj zajednici, od čega ovisi njen dalji institucionalni i gospodarski razvoj.

2. DRŽAVNI ORGANI NADLEŽNI ZA VOĐENJE VANJSKE POLITIKE BOSNE I HERCEGOVINE

S obzirom na broj sudionika u diplomatskim odnosima, postoji bilateralna i multilateralna diplomacija. Bilateralna diplomacija podrazumjeva diplomatske odnose između dvije države kroz razne oblike aktivnosti u međunarodnoj zajednici.

Multilateralna diplomacija podrazumjeva sudjelovanje u međunarodnim odnosima više država koje na bazi zaključenja višestranih međunarodnih ugovora osnivaju i pristupaju određenim međunarodnim organizacijama u suvremenoj međunarodnoj zajednici.

Države stupaju u međusobne odnose putem svojih organa koji štite njihove interese na međunarodnom planu. Postoje unutarnji i vanjski organi države za vođenje vanjske politike. Unutarnji organi za vođenje vanjske politike nadležni su za kreiranje vanjske politike države. Unutarnji državni organi koji imaju ovlasti u vanjskoj politici predstavljaju državu i upravljaju sustavom koji neposredno stupa u međunarodne odnose. Oni donose najvažnije odluke koje treba da sprovedu vanjski organi za održavanje

međunarodnih odnosa, međutim, oni imaju i značajne ovlasti i u neposrednom vođenju vanjske politike. Oni postupaju u skladu sa ovlastima koje su im date ustavom i drugim propisima države. Unutarnji državni organi za vođenje vanjske politike su šef države, vlada, ministarstvo vanjskih poslova i parlament (Marković, 2012: 102). U slučaju Bosne i Hercegovine to su Predsjedništvo Bosne i Hercegovine, Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine i Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine.

Vanjski organi nadležni za održavanje međunarodnih odnosa neposredno vode vanjsku politiku, oni izvršavaju odluke unutarnjih organa nadležnih za vođenje vanjske politike. Njihova isključiva funkcija jeste vođenje vanjske politike za razliku od unutarnjih državnih organa koji pored kreiranja vanjske politike države obavljaju niz drugi poslova (Berridge, 2004: 24). To su stalne i specijalne diplomatske misije i konzularna predstavništva. Bilateralna ili dvostrana diplomacija države predstavlja diplomatsku aktivnost između dvije države, te se javljaju u vidu stalnih i specijalnih diplomatskih misija koje jedna država upućuje u drugu. Pored bilateralne diplomacije postoji i multilateralna ili višestrana diplomacija u kojoj učestvuje više država i koja se može također javiti kao stalna i specijalna multilateralna diplomacija.

Predsjedništvo Bosne i Hercegovine

Predsjedništvo Bosne i Hercegovine je kolektivni šef države i nositelj izvršne vlasti u Bosni i Hercegovini. Slično Bosni i Hercegovini u Švicarskoj postoji Savezno vijeće kao kolektivni organ koji obavlja funkciju šefa države. Savezno vijeće u Švicarskoj sastoji se od sedam članova koji se biraju od strane Savezne skupštine Švicarske. Predsjednik i podpredsjednik Saveznog vijeća biraju se iz reda članova Saveznog vijeća, mandat im traje godinu dana, nakon čega podpredsjednik preuzima funkciju predsjednika, a bira se novi podpredsjednik. Predsjednik Saveznog vijeća predstavlja državu u inozemstvu i smatra se zvaničnim predsjednikom Švicarske. U slučajevima kolektivnih organa koji obavljaju funkciju šefa država dolazi do naizmjeničnih izmjena, gdje se bira jedan od članova kao prvi među jednakim i kao predstavnik države, jer nastupanje u vanjskoj politici sa istovremenim postojanjem više šefova države nije prihvatljivo. Načelo pariteta u sastavu Predsjedništva Bosne i Hercegovine i široka primjena

načela konsenzusa u odlučivanju osiguravaju zastupljenost i ravnopravnost konstitutivnih naroda. Svakom članu Predsjedništva Bosne i Hercegovine pripada i pravo jedne vrste veta, ukoliko smatra da je odluka štetna po vitalni interes entiteta, iako se time u stvarnosti štite vitalni nacionalni interesi. Ovakva struktura i način odlučivanja Predsjedništva Bosne i Hercegovine naveli su pojedine autore na zaključak da je ono konfederalni organ, a Bosna i Hercegovina konfederacija, što se može osporiti argumentom da u Predsjedništvu Bosne i Hercegovine nisu neposredno zastupljeni entiteti, već konstitutivni narodi (Nikolić, 1997: 416). Predsjedništvo Bosne i Hercegovine raspolaže značajnim nadležnostima koje ga čine potencijalno najmoćnijom političkom institucijom, pa ono predstavlja jakog šefa države u mješovitom sustavu vlasti.

U cjelokupnoj strukturi vlasti na razini Bosne i Hercegovine, pored činjenice da se Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine uz sva ograničenja pojavljuje kao nositelj zakonodavne vlasti, Predsjedništvo Bosne i Hercegovine, kao dio izvršne vlasti, jeste organ sa najozbiljnijom političkom moći. Prema međusobnom odnosu institucija zakonodavne i izvršne vlasti, pri čemu se imaju u vidu i nadležnosti Predsjedništva Bosne i Hercegovine i njegov odnos prema Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine i Vijeću ministara Bosne i Hercegovine, u Bosni i Hercegovini postoji mješoviti sustav vlasti. On u sebi sadrži elemente parlamentarnog i predsjedničkog sustava. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine, kao šef države, ima veće ovlasti nego šef države u parlamentarnoj republici. Njegove nadležnosti su daleko iznad ceremonijalnih, jer ono znatno utječe na pojedine aspekte državne politike. To proizlazi iz naglašenosti jačanja egzekutive u odnosu na legislativu što je uočljivo u većini država u tranziciji, pa se može govoriti o jednoj vrsti univerzalizacije elementa prezdenijalizma kao modela podjele vlasti (Simović, 2004: 14).

Predsjedništvo Bosne i Hercegovine sastoji se od tri člana i svaki član predstavlja jednog od tri konstitutivna naroda u Bosni i Hercegovini. Članovi Predsjedništva Bosne i Hercegovine između sebe biraju jednog člana za predsjedavajućeg. Samo u prvom mandatu funkciju predsjedavajućeg Predsjedništva Bosne i Hercegovine vršio je član koji je na izborima dobio najviše glasova. Za sve kasnije sazive Predsjedništva Bosne i Hercegovine, Ustav Bosne i Hercegovine predviđa da će način vršenja funkcije predsjedavajućeg odrediti Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine.

Ustav Bosne i Hercegovine navodi rotaciju kao moguću tehniku periodičnog smjenjivanja članova Predsjedništva Bosne i Hercegovine na funkciji predsjedavajućeg, ali je ne nameće kao obvezu.

Predsjedavajući Predsjedništva Bosne i Hercegovine obavlja funkciju šefa države i to mjesto rotira se svakih osam mjeseci. Članovi Predsjedništva Bosne i Hercegovine jednaki su u pravima, tako da je predsjedavajući samo primus inter pares. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine bira se direktnim glasanjem naroda na razdoblje od četiri godine. Izabrani članovi nakon jednog izbora mogu se kandidirati još jednom, nakon čega se ne mogu kandidirati četiri godine. Dva člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine iz reda bošnjačkog i hrvatskog naroda neposredno se biraju sa teritorije Federacije Bosne i Hercegovine, dok jedan član iz reda srpskog naroda neposredno se bira na teritoriji Republike Srpske. Ukoliko se uprazni neko od mjesta u Predsjedništvu Bosne i Hercegovine popunjava se iz odgovarajućeg entiteta u skladu sa zakonom. Sam način izbora i sastav Predsjedništva Bosne i Hercegovine ohrabruju etničko fragmentiranje biračkog tijela, učvršćuju podijeljenost društva omogućavajući nacionalnim političkim elitama da samoidentifikacijom sa nacionalnim interesima zanemare znatno izraženiju heterogenost i složenost društva, svodeći sve društvene interese na nacionalne, a sve društvene skupine na etničke.

Predsjedništvo Bosne i Hercegovine nastoji da sve odluke donosi konsenzusom, a ukoliko svi pokušaji da se postigne konsenzus propadnu, onda odluku mogu usvojiti dva člana. Član Predsjedništva Bosne i Hercegovine koji se ne slaže sa odlukom ima pravo jedne vrste veta, te je može proglasiti destruktivnom po vitalni interes entiteta na čijoj teritoriji je izabran, pod uvjetom da to učini u roku od tri dana nakon njenog usvajanja. Takva odluka biće odmah upućena Narodnoj skupštini Republike Srpske, ako je tu izjavu dao član sa njene teritorije, bošnjačkim delegatima u Domu naroda Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine, ako je tu izjavu dao bošnjački član, ili hrvatskim delegatima u Domu naroda Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine, ako je tu izjavu dao hrvatski član. Ako se takav proglas potvrdi dvotrećinskom većinom glasova u roku od 10 dana nakon upućivanja, osporava se odluka Predsjedništva Bosne i Hercegovine i neće proizvoditi pravno djelovanje. Paritetan sastav Predsjedništva Bosne i Hercegovine neposredno ukazuje na prirodu političkog režima u Bosni i

Hercegovini, odnosno konsocijacijsku demokraciju. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine nadležno je za:

- vođenje vanjske politike;
- imenovanje veleposlanika i drugih međunarodnih predstavnika Bosne i Hercegovine, od kojih najviše dvije trećine mogu da budu izabrane sa teritorije Federacije Bosne i Hercegovine;
- vođenje pregovora za sklapanje međunarodnih ugovora i otkazivanje uz suglasnost Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine i ratifikaciju međunarodnih ugovora;
- predlaganje godišnjeg proračuna Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine, uz preporuku Vijeća ministara Bosne i Hercegovine;
- podnošenje izvještaja o rashodima Predsjedništva Bosne i Hercegovine Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine na njen zahtjev, a najmanje jednom godišnje;
- suradnju, po potrebi, sa međunarodnim i nevladinim organizacijama u Bosni i Hercegovini;
- vršenje drugih djelatnosti koje mogu biti potrebne za obavljanje dužnosti koje mu prenese Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine ili na koje pristanu entiteti;
- civilno zapovijedanje Oružanim snagama Bosne i Hercegovine.

Iz nabrojanih nadležnosti Predsjedništva Bosne i Hercegovine može se zaključiti da ono ima velike ovlasti u vanjskoj politici, koje svaki od članova u praksi koristi prije svega za iskazivanje pripadnosti svom entitetu i narodu, a rjeđe dolazi do usvajanja zajedničke pozicije, tako da se često blokira donošenje ključnih odluka. U nabrojanim nadležnostima Predsjedništva Bosne i Hercegovine posebno su koncentrirani poslovi vezani za međunarodne odnose Bosne i Hercegovine. Neke od tih nadležnosti tradicionalno pripadaju šefu države, kao što je imenovanje predstavnika države u međunarodnim odnosima, predstavljanje države, pa i učešće u ratifikaciji međunarodnih ugovora. Međutim, veoma je rijetko u nadležnosti šefa države vođenje vanjske politike u cjelini, a ovdje ta nadležnost odlikuje institucionalni sklop vlasti u Bosni i Hercegovini, dajući mu jednu bitnu karakteristiku prezidencijalnog modela podjele vlasti. Glavna značajka prezidencijalnog modela jeste davanje prednosti predsjedništvu koji tu funkcije stječe izravnim demokratskim izborima. Premijera nema ili je vrlo

podlozan predsjedniku, kao i druge institucije izvršne vlasti, uključujući i kabinet ili vijeće ministara. Imajući u vidu stvarnu situaciju u Bosni i Hercegovini, te prisustvo i značajnu ulogu međunarodne zajednice u njoj, treba istaći veliki politički i državnopravni značaj prava i obveza Predsjedništva Bosne i Hercegovine da ostvaruje koordinaciju sa međunarodnim i nevladinim organizacijama u Bosni i Hercegovini. I u ovom slučaju glavni akcenat je stavljen na postizanje međuentitetskog i međunacionalnog konsenzusa, koji ukoliko se ne postigne na scenu stupa međunarodna zajednica (Simović, 2004: 14). Važno je naglasiti da Predsjedništvo Bosne i Hercegovine i pored velikih ovlasti nema u potpunosti glavnu ulogu u vođenju unutarnje politike, ali je njegova uloga u određivanju vanjske politike Bosne i Hercegovine odlučujuća.

Za temu ovog rada, a u svrhu razumijevanja podjele nadležnosti iz domena vanjske politike, najupečatljiviji primjer je odnos Predsjedništva Bosne i Hercegovine i Vijeća ministara Bosne i Hercegovine, odnosno njegovog resora zaduženog za vanjsku politiku, koju praktično definira i vodi Predsjedništvo Bosne i Hercegovine, u čemu mu Vijeće ministara Bosne i Hercegovine na određen način samo pomaže. Zakon o ministarstvima i drugim organima uprave Bosne i Hercegovine u članku 8. određuje da će Ministarstvo vanjskih poslova između ostalog biti nadležno za provođenje utvrđene vanjske politike u skladno sa stavovima i smjernicama Predsjedništva, predlaganje Predsjedništvu uspostavljanja ili prekidanja diplomatskih ili konzularnih odnosa s drugim državama, predlaganje Predsjedništvu učlanjenja Bosne i Hercegovine u međunarodne organizacije i dr. Neuobičajeno je da predsjedništvo jedne države vodi vanjsku politiku u obimu kao što je slučaj u Bosni i Hercegovini, mada je praksa u svijetu da ima određene nadležnosti u toj oblasti. Povjeravanje skoro cjelokupne oblasti međunarodnih odnosa u nadležnost Predsjedništva Bosne i Hercegovine odstupa od poznatih ustavnih rješenja i čini njegovu poziciju u sustavu državne vlasti izrazito jakom. Treba napomenuti da šef države najviši je predstavnik države u unutar njenih granica i u inozemstvu. U međunarodnom pravu se smatra najvišim državnim organom koji zastupa državu u međunarodnoj zajednici. Ovakav njegov status potiče iz vremena aposlutističkih monarhija u Europi, kada su se počeli stvarati temelji međunarodnog prava. Šef države je jedan od unutarnjih organa nadležnih za vođenje vanjske politike. On postupa u skladu sa unutarnjim propisima

države i međunarodnim pravom, te zastupa državu u međunarodnim odnosima. On je najviši državni organ koji učestvuje u vanjskoj politici države, te u ime države daje izjave i opunomoćuje druge organe za vođenje vanjske politike. Njegovi akti u vanjskoj politici smatraju se aktima države, te ih mora poduzimati u skladu sa ovlastima koja ima.

Pozicija šefa države i uspješnost obavljanja njegovih dužnosti prvenstveno ocjenjuje prema rezultatima postignutim u oblasti vanjskih poslova. Da bi šef države dobio političku podršku parlamenta i javnog mnijenja odlučujući su potezi koji svoju refleksiju imaju u međunarodnoj zajednici (Renshon, 1996: 402). Psihološki i vrijednosni sklop ideala šefa države, kao i njegove ambicije, vjerovanja i najrazličitije karakterne osobine imaju odraz na način postupanja kako u unutarnjoj, tako i vanjskoj politici, ali putem njih se može lakše utvrditi nivo uspjeha i promašaja ovog državnog organa.

Vijeće ministara Bosne i Hercegovine

Opća karakteristika suvremene ustavnosti jeste jačanje stvarnog položaja izvršne vlasti u odnosu na zakonodavnu i sudbenu vlast, dok se u većini ustava to ne može direktno primijetiti, dok Ustav Bosne i Hercegovine spada u manju skupinu u kojoj se može jasno utvrditi da postoji prevlast izvršne vlasti. To je uređeno na taj način da se prevlast daje Predsjedništvu Bosne i Hercegovine u odnosu na Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, za razliku od većine država u kojima je organ ovog tipa nositelj najviše političke moći (Simović, 2004: 18). Nadležnosti Vijeća ministara Bosne i Hercegovine samo su djelomično regulirane Ustavom Bosne i Hercegovine, te je tako ostavljena mogućnost da se njegove ovlasti bliže uređuju nižim pravnim aktima. Na temelju članka 5. Ustava Bosne i Hercegovine Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine 2003. godine usvojila je Zakon o Vijeću ministara Bosne i Hercegovine, kojim se uređuju: prava, dužnosti i odgovornosti Vijeća ministara Bosne i Hercegovine, njegovo ustrojstvo, način rada i odlučivanja, prava i dužnosti predsjedavajućeg, zamjenika predsjedavajućeg i članova Vijeća ministara Bosne i Hercegovine, kao i odnos Vijeća ministara Bosne i Hercegovine u vršenju funkcija prema drugim tijelima vlasti Bosne i Hercegovine (Zakon o Vijeću ministara, članak 1.). Zakon o Vijeću ministara Bosne i Hercegovine, Zakon o ministarstvima i drugim organima uprave Bosne i Hercegovine, te Poslovnik

o radu Vijeća ministara reguliraju položaj i način obavljanja poslova Vijeća ministara Bosne i Hercegovine.

Različiti autori zastupaju i različite stavove u odnosu na pravnu prirodu Vijeća ministara Bosne i Hercegovine u smislu je li to vlada u teoretskom smislu ili ne, što ne predstavlja iznenađenje kada se u obzir uzmu složeni politički utjecaji koji su bili prisutni prilikom stvaranja postojećeg političkog sustava. S jedne strane postoji stav da je Vijeće ministara Bosne i Hercegovine vlada, dok je Predsjedavajući Vijeća ministara Bosne i Hercegovine šef vlade, a ministri članovi kabineta, što zvanično zastupa SAD. Vijeće ministara Bosne i Hercegovine je državni organ izvršne i operativne vlasti koji u okviru svojih ministarstava obavlja zajedničke poslove Bosne i Hercegovine. Vijeće ministara Bosne i Hercegovine predstavlja svojevrsnu vladu Bosne i Hercegovine. Ono prema samom Ustavu Bosne i Hercegovine nema sva svojstva klasične vlade, te se i ne koristi naziv vlada koji je svojstven za države sa prostora Balkana. Imajući u vidu njegove nadležnosti, kao i činjenicu da su Ustavom Bosne i Hercegovine predviđena samo dva ministarstva, nesumnjivo da je riječ o izvršnom organu koji ima užu ulogu od klasičnih vlada. Imajući u vidu da Vijeće ministara Bosne i Hercegovine ima određenu ulogu u koordinaciji između entiteta, predstavlja jednu vrstu i koordinacionog organa. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine imenuje predsjedavajućeg Vijeća ministara Bosne i Hercegovine, koji preuzima dužnost nakon što Zastupnički dom Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine odobri imenovanje. Predsjedavajući imenuje ministre i zamjenike ministara, koji stupaju na dužnost nakon odobrenja Zastupničkog doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine. Dvije trećine svih ministara mogu se imenovati sa teritorije Federacije Bosne i Hercegovine, dok se ostatak bira sa teritorije Republike Srpske. Vijeće ministara Bosne i Hercegovine se raspušta ukoliko mu Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine izglasa nepovjerenje. Vijeće ministara Bosne i Hercegovine čine predsjedavajući i ministri koji su odgovorni za provođenje politike i odluka Bosne i Hercegovine u oblastima iz ustavnih nadležnosti Bosne i Hercegovine, dodatnih nadležnosti ili nadležnosti Predsjedništva Bosne i Hercegovine u koordinaciji među entitetima, o čemu podnosi izvještaj Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine, uključujući najmanje jednom godišnje izvještaj o rashodima Bosne i Hercegovine. Predsjedavajući Vijeća ministara Bosne i Hercegovine

imenuje i zamjenike ministara, tako da ministar i zamjenik ne mogu da budu iz reda istog konstitutivnog naroda, ali mogu da budu iz istog entiteta. Imenovanje zamjenika ministara mora također da potvrdi Zastupnički dom Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine. Ustavom Bosne i Hercegovine samo se djelomično uređuje sastav Vijeća ministara Bosne i Hercegovine, te se određuje da ga čine predsjedavajući, ministar vanjskih poslova i ministar vanjske trgovine. Prema Ustavu Bosne i Hercegovine može se utvrditi da mogu postojati i ministri drugih resora, a ustavna ovlast da se to predloži data je predsjedniku Vijeća ministara Bosne i Hercegovine. Do sad, najznačajnija reforma koja se dogodila u tom smislu je formiranje Ministarstva obrane na državnoj razini, čime je nadležnost nad vojnim snagama prebačena na državnu razinu. Ovo se dogodilo pod snažnim utjecajem međunarodne zajednice, odnosno tadašnjeg Visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini Paddy Ashdowna. 2. prosinca 2003. godine Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine usvojila je Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o Vijeću ministara Bosne i Hercegovine, kojim se u sastav Vijeća ministara uključuje i ministar obrane. Ustav Bosne i Hercegovine kako je naveo samo postojanje ministra dva resora, ukazao je na značaj ta dva resora, ukazujući na posebnu ulogu Vijeća ministara Bosne i Hercegovine u oblasti vanjske politike. Ustav Bosne i Hercegovine je izričito utvrdio postojanje Ministarstva vanjskih poslova u sastavu Vijeća ministara Bosne i Hercegovine, kao i Ministarstva vanjske trgovine pa je potvrdio da je država Bosna i Hercegovina izričito nadležna u oblasti vanjske politike, a ne entiteti, te da je ona i na taj način nositelj međunarodnog subjektiviteta.

U oblasti vanjske politike u okviru Vijeća ministara Bosne i Hercegovine najveće ovlasti imaju predsjedavajući i ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine, ali i druga ministarstva u određenim domenima. Pored ministarstva vanjskih poslova posebne ovlasti u vanjskoj politici ima ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa. Ovo ministarstvo je od prvorazrednog značaja za razvoj ekonomske diplomacije Bosne i Hercegovine, koja treba da bude osnova većine vanjskopolitičkih nastupanja.

Predsjedništvo Bosne i Hercegovine, kao tročlani kolektivni šef države koga čine predstavnici sva tri konstitutivna naroda, zaduženo je za kreiranje vanjske politike Bosne i Hercegovine, dok je Ministarstvo vanjskih poslova

Bosne i Hercegovine državna institucija kroz koju se implementiraju odluke i ostvaruju se ciljevi definirani od strane Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Uspješna implementacija političkih ciljeva ovisi od dobre organizacije i usuglašenosti u radu Ministarstva vanjskih poslova Bosne i Hercegovine. Za Ministarstvo vanjskih poslova vezana je mreža veleposlanstava i konzulata izvan granica, što sve zajedno čini diplomatsku mrežu Bosne i Hercegovine. Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine predstavlja važan politički instrument relevantan za implementaciju politike putem funkcije predstavljanja, pregovaranja i konzularnih usluga. U isto vrijeme informacije i savjeti koji se dobivaju od diplomata ograničavaju raspoložive opcije i utječu na odluke političkih lidera.

Ustav Bosne i Hercegovine veoma je oskudan u pogledu propisivanja nadležnosti Vijeća ministara Bosne i Hercegovine, te daje samo jednu opću formulaciju, umjesto šireg ili užeg popisa nadležnosti koji je najčešći slučaj u usporednoj ustavnoj praksi. Ustavom Bosne i Hercegovine, pored određivanja nadležnosti Vijeća ministara Bosne i Hercegovine u oblasti vanjske politike i vanjske trgovine, ono je nadležno da vrši koordinaciju među entitetima. Prema Ustavu Bosne i Hercegovine Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, odnosno njegov predsjedavajući, može se javiti kao podnositelj zahtjeva za pokretanje spora pred Ustavnim sudom Bosne i Hercegovine. Dio njegovih nadležnosti proizlazi i iz opće obveze svih tijela vlasti u Bosni i Hercegovini da surađuju u osiguranju ljudskih prava i neograničenog pristupa međunarodnim organizacijama i tijelima kojima je povjeren nadzor nad međunarodnim sporazumima o ljudskim pravima koji se primjenjuju u Bosni i Hercegovini. Ustav Bosne i Hercegovine, analiziran u cjelini, daje širi krug nadležnosti Vijeću ministara Bosne i Hercegovine, ali su te nadležnosti neprecizne. Tako stvarna politička moć Vijeća ministara Bosne i Hercegovine ovisi od odnosa političkih snaga, što je teorijski i praktično moguće i pri daleko bolje izvedenoj ustavnoj regulativi (Simović, 2004: 20). Organi nadležni za održavanje međunarodnih odnosa mogu od Vijeća ministara Bosne i Hercegovine tražiti upute i smjernice o određenim pitanjima u vezi izvršavanja zakona i drugih propisa, kao i vođenja vanjske politike i konkretnog postupanja u određenim situacijama. Kako bi se osiguralo potpuno, djelotvorno, kvalitetno i usklađeno obavljanje poslova Vijeće ministara Bosne i Hercegovine osniva privremene ili stalne urede, direkcije, službe, odbore i druga tijela. Jedno od stalnih tijela jeste Direkcija

za Europske integracije koja ima vodeću ulogu u procesu integracije u Europsku uniju i samom procesu vanjske i unutarnje politike usmjerene u tom pravcu.

Utjecaj međunarodne zajednice vidljiv je i prilikom utvrđivanja smetnji za određene osobe da mogu ući u sastav Vijeća ministara Bosne i Hercegovine. Ustavom Bosne i Hercegovine regulirano je da u sastavu Vijeća ministara Bosne i Hercegovine ne može biti osoba koja izdržava kaznu izrečenu od Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju, kao i osoba koja se nalazi pod optužbom tog suda ili se nije odazvala pozivu da se pred tim sudom pojavi.

Ustavom Bosne i Hercegovine utvrđeno je da svi dužnosnici koji su imenovani na položaje u institucijama Bosne i Hercegovine predstavljaju u načelu sva tri naroda Bosne i Hercegovine. Takva odredba je nedovoljno precizna, te bi mogla da se tumači da su ministri predstavnici sva tri konstitutivna naroda u Bosni i Hercegovini. Međutim, kada se uzmu u obzir odredbe o entitetskim i nacionalnim načelima koji se primjenjuju kod određivanja sastava Vijeća ministara Bosne i Hercegovine, onda se navedena odredba može suprotno tumačiti, da svaki ministar predstavlja narod iz reda kojega je imenovan (Kurtćehajić, 2006: 111-115). Međunarodna zajednica je i kod ustavnog uređenja Vijeća ministara Bosne i Hercegovine imala veliki utjecaj, a prije svega imala je za cilj da taj organ vlasti bude jedan od glavnih središta političke moći u kome će biti ravnopravna zastupljenost sva tri konstitutivna naroda, uz nastojanje da takav organ osigura sveukupno poštivanje međunarodnih propisa koji se odnose na zaštitu ljudskih prava i da surađuje sa relevantnim međunarodnim organizacijama. U pogledu uređenja sastava i nadležnosti Vijeća ministara Bosne i Hercegovine ostavljen je prostor da se ta materija uređuje zakonskim i drugim propisima, u čemu, pored odnosa tri konstitutivna naroda, odnosno nositelja političke moći, i dalje poseban utjecaj ima međunarodna zajednica.

Nadležnosti Ministarstva vanjskih poslova date su u članku 8. Zakona o ministarstvima i drugim organima uprave u Bosni i Hercegovini. Među njih spadaju: provođenje utvrđene politike Bosne i Hercegovine i rad na razvoju međunarodnih odnosa u skladu sa stavovima i smjernicama Predsjedništva Bosne i Hercegovine, zastupanje Bosne i Hercegovine u diplomatskim odnosima prema drugim državama, međunarodnim organizacijama i na međunarodnim konferencijama, praćenje i razvoj

međunarodnih odnosa Bosne i Hercegovine sa drugim državama i međunarodnim subjektima, međunarodna suradnja, pripremanje bilateralnih i multilateralnih sporazuma, zaštita prava i interesa državljana Bosne i Hercegovine na stalnom i privremenom boravku u inozemstvu i domaćih pravnih osoba u inozemstvu, praćenje međunarodnih ekonomskih kretanja u suradnji sa nadležnim ministarstvima, poticanje, razvijanje i koordinacija suradnje sa iseljeništvom iz Bosne i Hercegovine.

Ministarstva ovog tipa uvedena su još prije par stoljeća u niz europskih država, te su i danas od prvorazrednog značaja za vanjsku politiku svih suvremenih država. Kardinal Richelieu 1624. godine u Francuskoj, kao vrhovni ministar francuskog kralja Luja XIII., osnovao je prvo ministarstvo vanjskih poslova. Ranije su tu funkciju obavljali razni državni službenici, koji su pored vanjskih poslova obavljali neke poslove i na unutarnjem planu. Do nastanka prvih ministarstava vanjskih poslova došlo je uslijed shvaćanja da se odnosi između država zasnivaju na ravnoteži. Ministarstvo vanjskih poslova trebalo je da uspostavi vezu i koordinaciju između države i stalnih diplomatskih predstavništva i sprovodi jedinstvenu vanjsku politiku države. Druge države u Europi slijede francuski primjer, tako da ubrzo i Velika Britanija formira svoje prvo ministarstvo vanjskih poslova, a SAD ubrzo nakon toga 1789. godine. Kina, Japan, Turska i neke druge države tek u 19. stoljeću formiraju prva ministarstva vanjskih poslova. Uslijed potrebe za jačanjem informiranja, odašiljanja, financiranja i održavanja redovnih i sigurnih komunikacija sa diplomatskim predstavnicima u inozemstvu došlo je do razvoja ministarstva vanjskih poslova (Berridge, 2004). U bliskoj prošlosti, pogotovo za vrijeme blokovske podjele u svijetu, sve aktivnosti na polju međunarodnih odnosa uglavnom su se odvijale preko diplomatskih predstavništava širom svijeta, dok su ministarstva vanjskih poslova imala više organizaciono logističku ulogu. Po završetku blokovske podjele, diplomatska predstavništva smanjuju političko djelovanje u državama domaćina i više se okreću ekonomskim, kulturnim i konzularnim pitanjima, dok se političkim pitanjima više bave vlade država, pogotovo ministarstva vanjskih poslova. Ova uloga ministarstva vanjskih poslova još se više povećava naglom ekspanzijom i razvojem informacijskih tehnologija, pogotovo ako se uzme u obzir da je u mnogo čemu olakšana komunikacija među predstavnicima država. Male zemlje bi posebno trebale da razvijaju aktivnost ministarstva vanjskih poslova, ili da ih bar osuvremene i

organiziraju njihov rad tako da mogu da odgovore svim zahtjevima suvremenog vremena (Vranješ, Zeljić, 2013: 63-72).

Za određene segmente vanjske politike važno je i Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa. Najvažnija aktivnost Ministarstva vanjske trgovine i ekonomskih odnosa jeste uspostavljanje i kontrola vanjskotrgovinske politike i carinsko tarifne politike Bosne i Hercegovine. Ovu aktivnost Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa vrši kroz pripremanje ugovora, sporazuma i drugih akata iz oblasti ekonomskih odnosa i trgovine s drugim državama, kao i kroz održavanje i uspostavljanje odnosa sa međunarodnim organizacijama i institucijama iz te oblasti. S ciljem poboljšanja ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini, te samim tim i poboljšanja vanjske trgovine, Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa brine se za dobro poslovno okruženje, jedinstven ekonomski prostor, razvoj poduzetništva, kontrolu prometa roba i usluga koji imaju poseban režim, zaštitu potrošača, itd. S ciljem stvaranja jedinstvenog ekonomskog prostora Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa koordinira djelatnosti i usklađuje planove entitetskih tijela vlasti i institucija na međunarodnom planu u područjima poljoprivrede, energetike, zaštite okoliša i turizma.

Bitna promjena u strukturi Vijeća ministara Bosne i Hercegovine odnosi se na uspostavu Ministarstva za europske integracije 22. lipnja 2000. godine, koje je u skladu sa člankom 3. Zakona o Vijeću ministara 18. prosinca 2002. godine zamijenila Direkcija za europske integracije, sa zadatkom da koordinira proces integracije Bosne i Hercegovine u Europsku uniju. Njeno djelovanje i nadležnosti određuje članak 18. Zakona o ministarstvima i drugim organima uprave Bosne i Hercegovine, te je nadležna za koordinaciju poslova na usklađivanju pravnog sustava Bosne i Hercegovine sa standardima za pristupanje Europskoj uniji, za provjeru usklađenosti svih nacrti zakona i propisa koje Vijeću ministara Bosne i Hercegovine dostavljaju ministarstva i upravne organizacije sa direktivama "Bijele knjige -Priprema pridruženih zemalja Središnje i Istočne Europe za integraciju u unutarnje tržište Unije", za usklađivanje aktivnosti organa i institucija u Bosni i Hercegovini koje se odnose na odgovarajuće aktivnosti potrebne za europske integracije, za koordinaciju nad provođenjem odluka koje donose nadležni organi i institucije Bosne i Hercegovine, entiteta i Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine u odnosu na sve aktivnosti potrebne za

europske integracije. Ona djeluje kao glavni operativni partner institucija Europske komisije u procesu stabilizacije i pridruživanja i vrši koordinaciju pomoći Europske unije. Ona je i operativno tijelo za kontakte sa Europskom komisijom, te učestvuje u aktivnostima u izradi nacрта zakona, drugih propisa i smjernica koje se odnose na proces uključivanja u europske integracije. Na čelu Direkcije za europske integracije nalazi se ravnatelj, koji je za svoj rad izravno odgovoran predsjedavajućem Vijeća ministara Bosne i Hercegovine.

Suradnja Vijeća ministara Bosne i Hercegovine sa vladama drugih država ostvaruje se na osnovu programa, koji se donosi svake godine. Ona se može ostvariti i izvan utvrđenog godišnjeg programa kada Vijeće ministara Bosne i Hercegovine ili predsjedavajući ocijene da je to od interesa za Bosnu i Hercegovinu. Predsjedavajući, ministar ili njegov zamjenik koji učestvuju u razgovorima sa predstavnicima vlada drugih država i međunarodnih organa i organizacija podnose izvješće o obavljenom razgovoru Vijeću ministara Bosne i Hercegovine. Drugi vid suradnje su odnosi predsjedavajućeg ili drugih članova Vijeća ministara Bosne i Hercegovine sa diplomatskim korom, pri čemu predstavnike vlada drugih država, veleposlanike i druge diplomatsko konzularne predstavnike, po pravilu, prima predsjedavajući. Međutim, predsjedavajući može odrediti da ove predstavnike primi jedan od članova Vijeća ministara Bosne i Hercegovine, koji je dužan podnijeti Vijeću ministara Bosne i Hercegovine, usmeno ili pismeno, izvješće o obavljenom razgovoru. Također, predstavnike diplomatskog kora drugih zemalja mogu primati drugi članovi Vijeća ministara Bosne i Hercegovine, na zahtjev tog predstavnika i uz prethodno obavještenje predsjedavajućeg.

Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine

Prema članku 4. Ustava Bosne i Hercegovine, Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine sastoji se iz Doma naroda i Zastupničkog doma. Dom naroda ima 15 delegata, od kojih su dvije trećine iz Federacije Bosne i Hercegovine i jedna trećina iz Republike Srpske. Iz Federacije Bosne i Hercegovine bira se 5 Hrvata i 5 Bošnjaka, a iz Republike Srpske 5 Srba. Predložene hrvatske, odnosno bošnjačke delegate iz Federacije Bosne i Hercegovine biraju hrvatski, odnosno bošnjački delegati u Domu naroda Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine, dok delegate iz Republike Srpske bira Narodna skupština Republike Srpske. Devet članova Doma

naroda čini kvorum, pod uvjetom da su prisutni najmanje tri bošnjačka, tri hrvatska i tri srpska delegata. Zastupnički dom ima 42 zastupnika, od kojih se dvije trećine biraju sa teritorije Federacije Bosne i Hercegovine, a jedna trećina sa teritorije Republike Srpske. Zastupnici u Zastupničkom domu biraju se neposredno iz svog entiteta u skladu sa Izbornim zakonom Bosne i Hercegovine. Od država nastalih raspadom SFRJ, samo Bosna i Hercegovina i Slovenija imaju dvodomni parlament. U Europi trenutno 28 država ima jednodomni, a 17 dvodomni parlament. Najmoćnije države svijeta - SAD i Rusija imaju dvodomne parlamente, dok Kina ima jednodomni parlament.

Zakonodavne odluke, da bi bile usvojene, moraju se odobriti od strane oba doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine i neće stupiti na snagu prije nego što budu objavljene. Odluke u oba doma donose se većinom od onih koji su prisutni i glasaju. Ako većina glasova uključuje jednu trećinu glasova delegata ili zastupnika sa teritorije svakog entiteta, predsjedavajući i njegovi zamjenici će se komisijski sastati nastojeći da roku od tri dana od dana glasovanja, postignu suglasnost. Ako se suglasnost ne postigne, odluke će donijeti većina onih koji su prisutni i glasuju, pod uvjetom da glasovi protiv odluke ne uključuju dvije trećine ili više delegata ili zastupnika izabranih iz svakog entiteta. Predložena odluka može se proglasiti destruktivnom po vitalni interes jednog od konstitutivnih naroda većinom glasova iz redova hrvatskih, srpskih ili bošnjačkih delegata. Takvu predloženu odluku morati će odobriti u Domu naroda većina hrvatskih, srpskih i bošnjačkih delegata koji su prisutni i glasuju. Kada većina hrvatskih, srpskih ili bošnjačkih delegata stavi primjedbu na pozivanje za vitalni nacionalni interes, predsjedavajući Doma naroda odmah će sazvati zajedničku komisiju koja se sastoji od tri delegata, po jednog iz hrvatskih, srpskih i bošnjačkih delegata, s ciljem rješavanja tog pitanja. Ako komisija ne uspije da riješi pitanje u roku od pet dana, predmet se prenosi na Ustavni sud Bosne i Hercegovine, koji će u hitnom postupku preispitati proceduralnu ispravnost slučaja. Dom naroda se može raspustiti odlukom Predsjedništva Bosne i Hercegovine ili vlastitom odlukom o samoraspuštanju, pod uvjetom da je odluku o samoraspuštanju odobrila većina koja uključuje većinu delegata najmanje dva naroda, hrvatskog, srpskog ili bošnjačkog.

Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine nadležna je za donošenje zakona potrebnih za provođenje odluka Predsjedništva Bosne i Hercegovine ili za vršenje funkcija Parlamentarne skupštine Bosne i

Hercegovine, odlučivanje o izvorima i iznosu sredstava za rad institucija Bosne i Hercegovine i za međunarodne obveze Bosne i Hercegovine, odobravanje proračuna Bosne i Hercegovine, odlučivanje o suglasnosti za ratifikaciju međunarodnih ugovora, te za ostala pitanja koja su neophodna za provođenje njene dužnosti ili koja su joj dodijeljena zajedničkim sporazumom entiteta. Odluke u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine donose se sporo zbog veoma čestih nepomirljivih stavova zastupnika, ali i sporosti u radu Vijeća ministara Bosne i Hercegovine u predlaganju zakona. Njen rad usporava i složena parlamentarna struktura, te određeni zakoni prolaze nekoliko puta kroz Zastupnički dom i Dom naroda. Osnovne nadležnosti Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine određene su člankom 4. točka 4. Ustava Bosne i Hercegovine. One su dale ograničenu ulogu Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine, kao da je namjera tvoraca Ustava Bosne i Hercegovine bila da se uloga državnih institucija u što većoj mjeri ograniči na isključivo one funkcije koje su neophodne za minimalno održanje državnog suvereniteta.

Važno je naglasiti ulogu Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine u međunarodnim aktivnostima. Aktivnost Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine na polju međunarodnih odnosa intenzivno se razvijaju u skladu sa prioritetima vanjske politike Bosne i Hercegovine, kroz djelovanje stalnih parlamentarnih delegacija, međuparlamentarnih skupina prijateljstva i razvojem bilateralnih i multilateralnih odnosa sa parlamentima drugih zemalja i međunarodnih organizacija. Treba naglasiti da parlamenti dobivaju sve veća ovlasti u vanjskoj politici. Međutim, kako su predstavnički organi glomazni aparati koji se sastoje od većeg broja osoba koja se najčešće biraju od strane građana, oni nisu prilagođeni za brzo djelovanje u vanjskoj politici. Vanjska politika zahtjeva kontinuirano i brzo djelovanje, dok su postupci i procedure kod predstavničkih organa često jako spori. Međutim, i u oblasti vanjske politike postoji potreba za utvrđivanjem unaprijed propisanih općih pravila kojima će se rukovoditi ostali državni organi koji učestvuju u provođenju vanjske politike države. Predstavnički organi ipak, pored svega, daju prvu i posljednju riječ u vanjskoj politici jedne države. Oni određuju smjerove u kojima će se kretati vanjska politika države i daju suglasnost na sve važnije mjere koje su poduzete u vanjskoj politici. Predstavnički organi vrše jedan vid nadzora nad provođenjem vanjske politike i predstavljaju organ koji može poduzimati određene zakonske mjere ukoliko drugi organi

ne sprovode vanjsku politiku u skladu sa ustavnim i zakonskim ovlastima države, kao i u slučaju da je ona štetna po interese države.

S obzirom na to da je Proces stabilizacije i pridruživanja Europskoj uniji jedan od ključnih prioriteta vanjske politike Bosne i Hercegovine, Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine intenzivnije surađuje sa institucijama Europske unije, te se u tom cilju održavaju redovni sastanci sa delegacijom Europske unije za suradnju sa zemljama Jugoistočne Europe (Saračević, 2009: 169). Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine ima značajnu ulogu u vanjskoj politici Bosne i Hercegovine kojom je pokazala svoju opredijeljenost na putu Bosne i Hercegovine ka europskim integracijama. Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine ostvaruje suradnju sa Europskim parlamentom od 1998. godine. Ova suradnja je vremenom napredovala, a započela je kao suradnja kolegijima oba doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine i izaslanstva Europskog parlamenta za Jugoistočnu Europu. Nakon toga ona je dignuta na veću razinu, te je uspostavljena suradnja između Povjerenstva za vanjske poslove Zastupničkog doma Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine i Povjerenstva za vanjsku i trgovinsku politiku Doma naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine sa izaslanstvom Europskog parlamenta za Jugoistočnu Europu. Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine formirala je i zajedničko Povjerenstvo oba doma za europske integracije. Osnovna nadležnost ovog Povjerenstva jeste nadzor nad provođenjem procesa stabilizacije i pridruživanja i usklađivanje zakonodavstva, analiziranje učinaka integracijske politike Bosne i Hercegovine i koordiniranje rada radnih tijela za europske integracije. Važnost povjerenstava se ogleda u tome što one kreiraju međunarodne strategije koje se kasnije razmatraju, usvajaju i implementiraju u ostalim izvršnim tijelima Bosne i Hercegovine. Posebnu ulogu u vanjskoj politici država imaju određeni odbori i povjerenstva, koji su pomoćna tijela predstavničkih organa. Njih biraju predstavnički organi iz svojih redova, kao i iz redova stručnjaka iz oblasti međunarodnog prava i drugih oblasti vezanih za vođenje vanjske politike. Ovi organi su savjetodavni organi predstavničkih organa i oni se mogu formirati za određenu konkretnu situaciju u međunarodnoj zajednici ili mogu biti stalnog karaktera, kao pomoćni organ za vanjskopolitička pitanja predstavničkog organa. Također postoji mogućnost kontakata između članova parlamenata različitih država. Pored članova parlamenta koji imaju većinu koji su na

vlasti, u međunarodnoj zajednici nastupaju i članovi parlamenta koji su u redu opozicije. Opozicioni članovi parlamenta stupaju u kontakte i kao članovi svojih stranaka i takva međunarodna suradnja nema određene međunarodne pravne posljedice i nije obvezujuća za državu. Parlamenti u mnogim državama nisu se uspjeli izboriti za šire pravo u odlučivanju, nadzoru i uvidu u vanjske poslove svoje države. Parlamenti su rijetko upoznati sa tokom i pojedinostima vanjske politike svoje države iz razloga potrebe očuvanja tajnosti kao bi se postigao uspjeh u međunarodnim pregovorima, kao i potrebe očuvanja državnih i vojnih tajni koje su od značaja za nacionalnu sigurnost države. Parlamenti bi u takvim okolnostima trebali da određuju i odobravaju dugoročne vanjskopolitičke ciljeve svoje države i daju suglasnosti na sve važnije akte u vanjskoj politici, kao što su ratifikacije međunarodnih ugovora itd.

Oblast vanjskih poslova tradicionalno je povjerena izvršnoj vlasti, dok je uloga parlamenta prihvatanje ili odbijanje ratifikacije međunarodnih ugovora. Međutim, demokratskim razvojem međunarodnih odnosa došlo je do sve većeg učešća parlamenta u oblasti vanjske politike, prije svega kroz kontrolu vanjske politike, ali i sve važniju međuparlamentarnu suradnju (Bajraktarević, Kokić, 2008: 18). U Bosni i Hercegovini, u pogledu davanja suglasnosti za ratifikaciju ili otkazivanje međunarodnih ugovora, postoji suodlučivanje izvršnih i zakonodavnih organa. Parlament Bosne i Hercegovine, kao i parlamenti drugih država, kod ratifikacije međunarodnih ugovora ne može da ih mijenjanja, već može samo da ih prihvati ili odbije. Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine dijeli ovu aktivnost s nositeljima izvršne vlasti, a koja je u primarnoj nadležnosti Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Također, u konzultaciji sa Zastupničkim domom Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine sprovodi se imenovanje predstavnika Bosne i Hercegovine u međunarodnim institucijama. U svim novijim enciklopedijama, leksikonima i rječnicima, riječ parlament se prevodi kao skupština ili sabor, pa otuda naziv parlamentarna skupština djeluje kao pleonazam, te je i ovdje vidan utjecaj međunarodne zajednice kod donošenja Ustava Bosne i Hercegovine. Kao i u većini izbornih sustava u predstavničkim demokracijama kandidiranje je u rukama političkih stranaka. Pri tome je karakteristično u Bosni i Hercegovini da međunarodna zajednica ima mogućnost da sa izborne liste ukloni "nepodobne kandidate". Jedna od specifičnih sustavnih odredbi koja se odnosi na uređenje

Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine odnosi se na nemogućnost kandidiranja osoba protiv kojih je podignuta optužnica i koja izdržavaju kaznu izrečenu od strane Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju, kao i osobe protiv koje je podignuta optužnica tog suda, a nije se odazvala nalogu da se pojavi pred tim sudom. Takve osobe ne mogu biti kandidati niti vršiti bilo koju imenovanu, izbornu ili drugu javnu funkciju u Bosni i Hercegovini. Ovakvo ograničenje biračkog prava je direktan odraz posebnog međunarodnog položaja međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini. Mada je bilo predviđeno da se direktna integracija međunarodne zajednice prevaziđe već posle prvih izbora, Organizacija za europsku sigurnost i suradnju je putem djelovanja misije za Bosnu i Hercegovinu predložila postojanje i aktivnost Privremenog izbornog povjerenstva. Ovo povjerenstvo je tijekom 2000. godine utvrdilo opširna pravila i propise Privremenog izbornog povjerenstva, kojima je dopunila i izmijenila ranija pravila uključujući i pravila za izbor Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine. Izborni zakon Bosne i Hercegovine donošen je 2001. godine i predstavlja jednu vrstu kodifikacije čitavog izbornog sustava, pa i izbora vezanih za Parlamentarnu skupštinu Bosne i Hercegovine. Međunarodni utjecaj na rad Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine ogleda se i u ovlastima Visokog predstavnika da može vršiti određenu rekviziciju zakonodavne vlasti. A sam Izborni zakon Bosne i Hercegovine upravo ilustrira još uvijek presudan utjecaj međunarodne zajednice na funkcioniranje čitavog sustava vlasti u Bosni i Hercegovini (Simović, 2004: 7-11).

Karakter državnog parlamentarizma u Bosni i Hercegovini mora se promatrati u smislu tzv. konsocijativnog društvenog ugovora, o kome je ranije pisano, a kojim se uspostavila aktuelna politička paradigma po potpisivanju Daytonskog mirovnog sporazuma. Izostanak političkog konsenzusa kod formiranja koalicijskog programa vodećih parlamentarnih stranaka kontinuirano ugrožava legitimnost zakonodavne vlasti i umanjuje njenu funkcionalnost u institucionalnom poretku. Ovakav model sa stajališta funkcionalnosti ovisan je o vanjskom autoritetu u vršenju vlasti, odnosno Visokom predstavniku u Bosni i Hercegovini, od čijeg angažmana će i dalje ovisiti donošenje ključnih odluka i reformi potrebnih za jačanje centralnog državnog aparata i time zastupanja općih interesa svih građana Bosne i Hercegovine. Tranzicija ka samostalnom modelu biće uvjetovana

postizanjem političkog dogovora o općem dobru uz kooperaciju između parlamentarnih stranaka (Saračević, 2009: 158). Model demokracije, o kojem je ranije pisano, nigdje u svijetu nije toliko eksplicitno izražen kao što je to slučaj u Bosni i Hercegovini, a posebno u nadležnostima i nacionalnom ključu u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine. U društvenim zajednicama podijeljenim po religijskom, lingvističkom, tradicionalnom ili etničkom osnovu, kao što je Bosna i Hercegovina, konsocijativni model demokracije ukazuje na potrebu da se društveni fragmenti usuglase i organiziraju vlast bez narušavanja stabilnosti poretka, što označava jedan tranzitni model demokracije, jer je cilj nadići ili zaustaviti fragmentaciju društvenih interesa u cilju izgradnje stabilnog društva.

Diplomatska i konzularna predstavništva Bosne i Hercegovine

Diplomatska i konzularna predstavništva Bosne i Hercegovine nalaze se u sastavu Ministarstva vanjskih poslova Bosne i Hercegovine. Državni organi koji sprovode diplomaciju ne poduzimaju mjere po vlastitom nahođenju, nego postupaju po nalogima viših državnih organa. Ovi organi dobivaju smjernice u okviru kojih mogu da postupaju. Sudionici u diplomatskim odnosima i pored činjenice da prenose u međunarodnu zajednicu politiku svoje države, a ne osobnu politiku imaju izvjesnu slobodu kod poduzimanja pojedinih mjera koje se ne mogu predvidjeti i koje ovise od konkretne situacije. Zbog toga se od osoba koja se bave diplomatskom djelatnošću traži široko znanje i sposobnosti kako bi mogli pravilno djelovati u svakoj situaciji, a sve radi interesa države u čije ime nastupaju. Prema Konvenciji o diplomatskim odnosima iz 1961. godine, osnovna funkcija diplomatskih misija je predstavljanje države koja ih je akreditirala i s tim u vezi zaštita interesa te države i njenih državljana u granicama koje dozvoljava međunarodno pravo. Diplomatski predstavnici, pored funkcije da štite interese države koju predstavljaju, poduzimaju mjere u cilju zaštite interesa njenih državljana. Sama diplomacija je interaktivni proces koji se odvija između dvije ili više strana sa ciljem da se dođe do rezultata koji je prihvatljiv za sve strane (Dobrijević, 2007). Inicijativa za kodifikaciju diplomatskog prava potekla je od bivše SFRJ. Predstavnik SFRJ u Ujedinjenim narodima 1952. godine podnio je Memoar, a zatim i projekat Rezolucije kojom se traži kodifikacija diplomatskog prava. Ovo pitanje razmatrano je na sedmom redovitom zasjedanju Opće skupštine Ujedinjenih

naroda, na kome je predstavnik SFRJ obrazložio svoj zahtjev teškim povredama pravila o diplomatskom imunitetu od strane država Informbiroa u odnosu na diplomatske predstavnike SFRJ u tim državama. Obrazložio je da je do takvih povreda došlo posle donošenja Rezolucije Informbiroa 1948. godine i mjera koje su poduzete prema SFRJ kao posljedica toga. Najznačajnije međunarodne konvencije iz oblasti diplomatskih odnosa su Konvencija o diplomatskim odnosima usvojena u Beču 1961. godine, Konvencija o konzularnim odnosima usvojena u Beču 1963. godine, Konvencija o specijalnim misijama usvojena u od strane Opće skupštine Ujedinjenih naroda 1969 godine i Konvencija o predstavljanju država i njihovim odnosima sa međunarodnim organizacijama univerzalnog karaktera usvojena u Beču 1975. godine.

Država u vremenu ekonomske povezanosti i demokratskih promjena u svijetu dobila je značaj kao nikad prije, a diplomacija je jedno od sredstava za ostvarenje ključnih interesa države u takvim okolnostima. Države su upućene jedna na drugu i funkcioniranje države kao samostalne izolirane jedinice praktično je nemoguće. Diplomacija je postala jedna od najvažnijih djelatnosti države od koje ovisi niz drugih segmenata kojim se država bavi (Berridge, 2004: 24).

Konvencija o diplomatskim odnosima izričito predviđa da se nijedna njena odredba ne može tumačiti kao zabrana za neku diplomatsku misiju da vrši konzularne funkcije, odnosno da konzularne funkcije mogu obavljati diplomatske misije. Ovo je posebno važno za Bosnu i Hercegovinu jer nema razgranatu konzularnu mrežu, te konzularne poslove pored nekoliko konzulata vrše veleposlanstva, odnosno konzularna odjeljenja u ambasadama. Za razliku od diplomatskih misija čije su funkcije uglavnom političke, konzularne funkcije su administrativno upravne. Tako npr. prema Zakonu o rješavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja u određenim odnosima, poslove starateljstva državljanima Bosne i Hercegovine u inozemstvu obavlja konzularno predstavništvo ili diplomatsko predstavništvo Bosne i Hercegovine koje obavlja konzularne poslove. Zakonom o parničnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine i Zakonom o parničnom postupku Republike Srpske predviđeno je da državljanima Bosne i Hercegovine se dostava u inozemstvu vrši preko nadležnog diplomatskog ili konzularnog predstavništva Bosne i Hercegovine. Međutim, u određenim državama, kao što je slučaj u Švicarskoj, uručjenja pismena na njoj

teritoriji smatra se aktom koji zadire u njen suverenitet. Zato Haška konvencija o građanskom postupku iz 1954. godine daje mogućnost dostavljanja akata poštom direktno osobama koja se nalaze u inozemstvu, ako to dopušta konvencija zaključena između zainteresiranih država, a u nedostatku konvencije uz uvjet da se država na čijoj teritoriji se vrši dostava izričito se ne protivi (Sladoje, Bučar, 2006: 43).

Bosna i Hercegovina ima 44 veleposlanstva i određeni broj konzularnih predstavništava u drugim državama. Bosna i Hercegovina ima veleposlanstva u: Australiji, Austriji, Belgiji, Bugarskoj, Vatikanu, Grčkoj, Danskoj, Egiptu, Izraelu, Indiji, Indoneziji, Iranu, Italiji, Japanu, Jordanu, Kanadi, Kataru, Kini, Kuvajtu, Libiji, Mađarskoj, Makedoniji, Maleziji, Nizozemskoj, Njemačkoj, Pakistanu, Poljskoj, Rumunjskoj, Ruskoj Federaciji, Saudijskoj Arabiji, SAD, Sloveniji, Srbiji, Turskoj, Ujedinjenim Arapskim Emiratom, Velikoj Britaniji, Francuskoj, Crnoj Gori, Hrvatskoj, Češkoj Republici, Švicarskoj, Švedskoj i Španjolskoj. Bosna i Hercegovina nije usvojila nacionalnu strategiju za vođenje vanjske politike, te je samim tim rad njenih diplomatskih predstavništava doveden u pitanje u osnovi. Čvrsto opredjeljenje ka euroatlantskim integracijama apsolutno potvrđuje formalnost dokumenata i uopće akata kojima nedostaje realna primjena, jer čvrstina u djelovanju ostaje neprimjetna, a kroz neadekvatan rad veleposlanstava i konzularnih predstavništava u Europi i svijetu. Veleposlanici i konzuli Bosne i Hercegovine treba da učine više napora da se Bosna i Hercegovina približi europskim integracijama i da se popravi slika o Bosni i Hercegovini u svijetu. Rad diplomatskih i konzularnih predstavništava u svakom slučaju otežan je u uvjetima nepostojanja jasne nacionalne strategije, kao i državnog jedinstva, što je trenutno u Bosni i Hercegovini teško postići.

Predstavnici u veleposlanstvima Bosne i Hercegovine često zasebno nastupaju, što ukazuje na neefikasnost i podijeljenosti vanjske politike Bosne i Hercegovine. Često se provodi etnička ili osobna politika predstavnika Bosne i Hercegovine u veleposlanstvima i konzulatima što je nedopustivo. Veleposlanici i konzuli Bosne i Hercegovine često su osobe bez ikakvog diplomatskog iskustva koja se postavljaju po nacionalnoj i političkoj osnovi, te dolazi do situacija da države ne daju agremen na akreditirane predstavnike Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina dužna je da ispunjava svoje međunarodne obveze kako bi očuvala status subjekta međunarodnog prava

bez obzira na unutarnje političke prilike, jer u suprotnom ne može da egzistira kao država u smislu suvremene doktrine međunarodnog javnog prava. Promjene koje su se desile u međunarodnoj zajednici utjecale su i na promjene u samoj diplomaciji (Mojzeš, 2008: 177-178). Male države, poput Bosne i Hercegovine, koje nemaju bitan međunarodni utjecaj i imaju zastarjelu diplomatsku mrežu nisu u mogućnosti da odgovore na potrebe koje nameće suvremena međunarodna zajednica. Neophodno je da Bosna i Hercegovina, kao mala država, promijeni svoje diplomatsko djelovanje, koje ne treba samo da se zasniva na političkoj diplomaciji, te da izvrši reorganizaciju i osuvremenjivanje mreže diplomatskih i konzularnih predstavništava. Imajući u vidu da su ona u sastavu Ministarstva vanjskih poslova Bosne i Hercegovine, izuzetno je bitno njegovo postupanje, ali i drugih ministarstava u sastavu Vijeća ministara Bosne i Hercegovine, iz razloga što Bosna i Hercegovina prije svega kroz međunarodne odnose može da ostvari bolji položaj u međunarodnoj zajednici i napredak cijele države.

3. ZAKLJUČAK

Zvanična vanjska politika Bosne i Hercegovine identična je kao i vanjske politike većine drugih država u svijetu, te se zasniva na otvorenosti i ravnopravnosti, uzajamnom poštivanju suvereniteta i teritorijalnog integriteta, načelu miroljubive suradnje, uz uvažavanje obostranih interesa. U isto vrijeme, tokom obavljanja vanjskopoličkih aktivnosti, Bosna i Hercegovina djeluje u skladu sa obvezama koje proističu iz zaključenih i prihvaćenih sporazuma i drugih međunarodnih instrumenata, te članstva u međunarodnim organizacijama i asocijacijama.

Pravo zastupanja, pravo postavljanja diplomatskih i konzularnih predstavnika, kao i prijem stranog diplomatskog osoblja, u isključivoj je nadležnosti Predsjedništva Bosne i Hercegovine kao zajedničkog organa. Funkcija vanjske politike se centralizira iz razloga jedinstva i sigurnosti zemlje, jedinstvenog istupanja u međunarodnim odnosima, izbjegavanja nepotrebnog dupliranja diplomatskih predstavnika, lakšeg manevriranja itd.

Zastupanje entiteta na međunarodnom planu ne postoji osim preko zajedničkog organa, što ukazuje na čisto federativni oblik državnog uređenja Bosne i Hercegovine i po pitanjima vanjske politike. Jasno je da se u Predsjedništvu Bosne i Hercegovine nalaze predstavnici sva tri naroda i dva

entiteta, ali činjenica da nitko od njih ne može samostalno predstavljati Bosnu i Hercegovinu govori da je Predsjedništvo Bosne i Hercegovine zajednički organ Bosne i Hercegovine i da na vanjskom planu djeluje kao šef države. Šef države, bez obzira da li je individualan ili kolektivan, predstavlja zemlju kao jedinstvenu cjelinu u inozemstvu. U federaciji, kako možemo predstaviti i Bosnu i Hercegovinu, šef države izražava državno jedinstvo prema inozemstvu. Ovlasti koje su date Predsjedništvu Bosne i Hercegovine u pogledu vođenja vanjske politike propisane su Ustavom Bosne i Hercegovine, na sličan način kako je to regulirano i u drugim federacijama.

Karakteristika vanjske politike Bosne i Hercegovine jeste nejedinstvo, tako da se ona često dijeli na vanjske politike entiteta koje su u mnogim stvarima jako suprotstavljene. Opće okvirne smjernice vanjske politike su široke, tako da se praktično svako pitanje mora usklađivati u svakom konkretnom slučaju. Ta usklađivanja idu u pravcu usuglašavanja između entiteta, odnosno tri konstitutivna naroda. Često neprihvatanje institucionalnih mehanizama Bosne i Hercegovine u vanjskoj politici stvorilo je atmosferu personaliziranih aktivnosti pojedinih predstavnika iz Bosne i Hercegovine. U nedostatku suštinskog jedinstva u vanjskopolitičkom odlučivanju i predstavljanju, u ovisnosti od funkcije i situacije u međunarodnim odnosima, često se zastupaju nacionalni, pa čak i stranački stavovi i mišljenja. U takvim okolnostima Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine kao centralni organ za vođenje vanjske politike postaje nedjelotvorno i gubi svoju svrhu, te se pretvara u izvor političkih sukoba. Problemi se prenose i na diplomatsko-konzularna predstavništva, te je očigledna i njihova neefikasnost u takvim uvjetima. U Bosni i Hercegovini za efikasnu vanjsku politiku neophodan je prije svega društveni konsenzus i usuglašenost tri konstitutivna naroda u pravcu ostvarenja zajedničkih interesa.

U okolnostima kada se učestvovanje u međunarodnim odnosima postavlja kao imperativ, Bosna i Hercegovina dozvoljava unutarnje sukobe izazvane raspodjelom vlasti. To je najčešće uzrok djelovanja pojedinih političkih činitelja, što se eksplicitno odražava i na vanjsku politiku države. S razlogom se postavlja pitanje opstanka Bosne i Hercegovine, kako na unutarnjem planu, tako i u domenu međunarodnih odnosa. Naime, kada jedna država nema kapacitet da osigura unutarnji legitimitet, ne posjeduje odgovornost za provođenje vanjske politike, ona ne ispunjava temeljne

zadace suvremene države. Treba istaći podijeljenost, nefunkcionalnost i nedorečenost vanjske politike koju zvanična Bosna i Hercegovina vodi, što potvrđuje da je Bosna i Hercegovina međunarodnopravno specifična država. Posljedice ovakvog ponašanja u međunarodnoj zajednici su velike, jer suvremena praksa i doktrina u međunarodnom pravu definiraju kapacitet za vođenje vanjske politike kao četvrti elemenat jedne države na kojima ista i počiva.

LITERATURA

1. Bajraktarević, S., Kokić, N., 2008. Gornji domovi evropskih parlamenata, Način izbora i nadležnosti, Sarajevo: Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, Sekretarijat, Zajednička služba, Istraživački sektor.
2. Berridge, R., G., 2004. Diplomacija: teorija i praksa. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
3. Dimitrijević, V., Stojanović, R., 1996. Međunarodni odnosi. Beograd: Službeni list, BIGZ.
4. Dobrijević, G., 2007. Pretpostavke uspešnog multikultularnog pregovaranja, Zbornik radova - Istraživanje i projektovanje za privredu 2007., III. simpozijum Mašinskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Beograd: Mašinski fakultet Univerziteta u Beogradu.
5. Đelmo, Z., Selimić, M., 2011. Politički pristup provedbe Ustava Bosne i Hercegovine. Fakultet za javnu upravu - pridružena članica Univerziteta u Sarajevu: „Uprava“, broj: 3:
6. Kulundžić, Z., Vuletić, D., et. al., 2005. Diplomacija BiH realnosti i potrebe - Analiza uzroka krize identiteta vanjske politike i diplomacije u BiH, Analiza nezavisne istraživačke skupine. Sarajevo: Vanjskopolitička inicijativa BiH.
7. Kurtćehajić, S., 2006. Perspektive Bosne i Hercegovine na osnovu rješenja postavljenih Daytonskim sporazumom, Godišnjak Fakulteta političkih nauka. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Sarajevo.
8. Marković, A., D., 2012. Međunarodni odnosi. Beograd: Univerzitet Singidunum.
9. Mojzeš, V., Z., 2008. Javna diplomacija i mediji, Časopis Medianeli, No. 4. Dubrovnik: Sveučilište u Dubrovniku.
10. Nikolić, P., 1997. Ustavno pravo. Beograd: Poslovni biro.
11. Renshon, A., S., 1996. High Hopes – The Clinton Presidency and the Politics of Ambition. New York: New York University Press.
12. Saračević, N., 2009. Parlamentarna skupština, Zbornik radova Uvod u politički sustav Bosne i Hercegovine - izabrani aspekti. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Konrad Adenauer, Predstavništvo u Bosni i Hercegovini.

13. Simović, M., 2004. Ustavnopravni osnov vladavine prava u Bosni i Hercegovini kroz funkcionisanje ustavnih institucija, Projekt - Ustav Bosne i Hercegovine ka novim rješenjima. Sarajevo: Fond za otvoreno društvo.
14. Sladoje, N., Bučar, A., et. al., 2006. Međunarodna pravna pomoć II. Sarajevo: Ministarstvo pravde Bosne i Hercegovine.
15. Vranješ, N., Zeljić, D., 2013. Uticaj globalizacije na diplomatiju malih zemalja s osvrtom na ministarstvo spoljnih poslova, Defendologija, Vol. 16, No. 33. Banja Luka: Evropski defendologija centar.
16. Vukadinović, R., 2004. Međunarodni politički odnosi. Zagreb: Politička kultura.

ČOVJEČANSTVO IZMEĐU OKOLIŠNE I EKOLOŠKE SIGURNOSTI

HUMANITY BETWEEN ENVIRONMENTAL AND ECOLOGICAL SECURITY

Pregledni znanstveni članak

*Prof. dr. Goran Kovačević**

*Prof. dr. Nedžad Korajlić**

*Luka Toth**

Sažetak

U tekstu se raspravlja o kritičnom pitanju okolišne i ekološke sigurnosti te naglašava potreba za sveobuhvatnim naučnim pristupom u rješavanju ovih izazova. U radu se ističe međusobnu povezanost ljudskih aktivnosti, ekosistema i prirodnog okoliša te potencijalne posljedice zanemarivanja njihove međuovisnosti. Tekst istražuje različite aspekte okolišne i ekološke sigurnosti, uključujući klimatske promjene, gubitak bioraznolikosti, onečišćenje i iscrpljivanje resursa. Naglašava važnost usvajanja održivih praksi, provedbe učinkovitih politika i promicanja svijesti i obrazovanja u očuvanju budućnosti našeg planeta. Posebno se naglašava važnost razumijevanja i ublažavanja utjecaja ljudskih aktivnosti na okoliš kako bi se osigurala održiva i sigurna budućnost za generacije koje dolaze.

Ključne riječi: okoliša sigurnost, ekološka sigurnost, ljudske aktivnosti, klimatske promjene.

Abstract

The text discusses the critical issue of environmental and ecological security and emphasizes the need for a comprehensive scientific approach to solving these challenges. The paper highlights the interconnection of human

** Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Univerzitet u Sarajevu, e-mail: gkovacevic@fkn.unsa.ba*

** Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Univerzitet u Sarajevu, e-mail: nkorajlic@fkn.unsa.ba*

** Veleučilište menadžmenta i sigurnosti Securus Pula, e-mail: info@vs-securus.hr*

activities, the ecosystem, and the natural environment and the potential consequences of neglecting their interdependence. The text explores various aspects of environmental and ecological security, including climate change, biodiversity loss, pollution, and resource depletion. It emphasizes the importance of adopting sustainable practices, implementing effective policies, and promoting awareness and education in preserving the future of our planet. The importance of understanding and mitigating the impact of human activities on the environment is also highlighted in order to ensure a sustainable and secure future for generations to come.

Ključne riječi: environmental security, ecological security, human activities, climate change.

1. UVOD

Čovječanstvo se suočava s kritičnim izazovom u uspostavljanju ravnoteže između okolišne i ekološke sigurnosti u svjetlu povećanja ljudske populacije i ekonomskog rasta. Okolišna sigurnost odnosi se na zaštitu ljudske populacije i infrastrukture od ekoloških rizika i opasnosti, kao što su prirodne katastrofe, zagađenje i klimatske promjene (Glaas, Moe, 2018). S druge strane, ekološka sigurnost se odnosi na zaštitu ekosistema i bioraznolikosti koju oni sadrže, kao i ekološke usluge koje pružaju (Daily, Ehrlich, 1996). Interakcija između okolišne i ekološke sigurnosti je složena i zahtijeva pažljivo razmatranje i djelovanje. Ovdje imamo za cilj istražiti međudjelovanje između okolišne i ekološke sigurnosti, izazove koji se javljaju u postizanju obje te mogućnosti u odnosu na održivost.

1.1. Okolišna sigurnost

Okolišna sigurnost je ključna za zaštitu ljudske populacije i infrastrukture od ekoloških rizika i opasnosti. Ovi rizici i opasnosti uključuju prirodne katastrofe kao što su poplave, uragani i potresi, kao i onečišćenje i klimatske promjene*. Ove prijetnje imaju značajan utjecaj na ljudsko zdravlje, sigurnost i dobrobit, uključujući gubitak života, štetu na imovini i

* UNEP. (2020). *Environmental security*. Preuzeto sa <https://www.unep.org/resources/report/environmental-security-0>

infrastrukturi te ekonomske poremećaje. Strategije za postizanje okolišne sigurnosti uključuju pripravnost za katastrofe, planiranje odgovora u hitnim slučajevima, kontrolu onečišćenja i prilagodbu klimatskim promjenama i ublažavanje njihovih efekata (Adger, Arnell, Tompkins, 2005).

1.2. Ekološka sigurnost

Ekološka sigurnost je ključna za zaštitu prirodnog okoliša, bioraznolikosti i ekoloških usluga koje podržavaju ljudski život. Bioraznolikost pruža esencijalne ekološke usluge, poput oprašivanja, pročišćavanja vode i vezivanja ugljika, što je nezaobilazno za dobrobit ljudi*. Prijetnje bioraznolikosti i ekosistemima uključuju gubitak i degradaciju staništa, invazivne vrste, prekomjerno iskorištavanje i klimatske promjene*. Ove prijetnje imaju značajan utjecaj na dobrobit ljudi, uključujući gubitak usluga ekosistema, smanjenu poljoprivrednu produktivnost i povećanu osjetljivost na prirodne katastrofe. Strategije za postizanje ekološke sigurnosti uključuju očuvanje staništa, obnovu ekosistema, održivo upravljanje resursima i prilagodbu klimatskim promjenama i ublažavanje efekata iste (Daily, Polasky, Goldstein, Kareiva, Mooney, Pejchar, Ricketts, 2009).

2. INTERAKCIJE IZMEĐU OKOLIŠNE I EKOLOŠKE SIGURNOSTI

Okolišna i ekološka sigurnost međusobno su ovisne i imaju složene interakcije. Na primjer, rizici i opasnosti za okoliš, kao što su prirodne katastrofe i onečišćenje, mogu imati značajan utjecaj na ekosistem i biološku raznolikost (Turner, Kasperson, Matson, McCarthy, Corell, Christensen, Schiller, 2003). Suprotno tome, degradacija ekosistema i gubitak bioraznolikosti mogu pogoršati ekološke rizike i opasnosti, kao što su poplave i suše. Postoje i kompromisi i sinergije između okolišne i ekološke sigurnosti. Na primjer, politike usmjerene na smanjenje emisija stakleničkih

* *Millennium Ecosystem Assessment. (2005). Ecosystems and Human Well-being: Biodiversity Synthesis. World Resources Institute.*

* *IPBES. (2019). Global assessment report on biodiversity and ecosystem services. Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services.*

plinova radi ublažavanja klimatskih promjena također mogu imati dodatne koristi za očuvanje bioraznolikosti. Suprotno tome, politike usmjerene na proširenje poljoprivredne proizvodnje mogu imati negativan utjecaj na biološku raznolikost i usluge ekosistema (Tilman, Cassman, Matson, Naylor, Polasky, 2002).

2.1. Izazovi i mogućnosti za postizanje okolišne i ekološke sigurnosti

Postizanje okolišne i ekološke sigurnosti izazovno je i zahtijeva sveobuhvatan i integriran pristup koji uzima u obzir socioekonomske faktore, institucionalne okvire, tehnološke inovacije i javnu svijest. Jedan od najvećih izazova je nedostatak političke volje i predanosti održivosti, kao i nejednaka raspodjela resursa i koristi. (Lele, Norgaard, 2005). Tu su i tehnološki i naučni izazovi, poput razvoja održivih i efikasnih energetske sistema i smanjenja utjecaja industrijske proizvodnje na okoliš (Jackson, 2017). Međutim, postoje i mogućnosti za održivost, poput razvoja sistema obnovljive energije, promicanja održive poljoprivrede i usvajanja zelene infrastrukture, odnosno pristupa koji se temelje na ekosistemima (Costanza, D'Arge, de Groot, Farber, Grasso, Hannon, van den Belt, 1997).

Međudjelovanje okolišne i ekološke sigurnosti je složeno i zahtijeva sveobuhvatan i integrirani pristup u postizanju održivosti. Održivim razvojem čovječanstvo može uspostaviti svijet u kojem će buduće generacije moći napredovati poštujući prirodna ograničenja našeg planeta. To zahtijeva temeljnu promjenu u načinu na koji živimo, radimo i komuniciramo s okolišem, kao i predanost socijalnoj pravdi i jednakosti. Ulaganjem u obnovljivu energiju, promicanjem održive poljoprivrede i zaštitom bioraznolikosti i ekosistema, čovječanstvo može stvoriti otporniju i pravedniju budućnost za sve.

Postizanje okolišne i ekološke sigurnosti ključni je izazov za čovječanstvo, ali je i prilika da stvorimo bolji svijet za sebe i buduće generacije. Radeći zajedno prema održivoj budućnosti, možemo prevladati izazove i iskoristiti prilike koje nam pružaju ovakvi pristupi. Prihvatanjem održivosti čovječanstvo može stvoriti svijet koji nije samo okolišno i ekološki siguran, već i društveno i ekonomski pravedan.

Kao što je istaknuto, čovječanstvo se suočava sa značajnim izazovom u postizanju okolišne i ekološke sigurnosti. Ovaj izazov zahtijeva temeljnu

promjenu u načinu na koji živimo, radimo i komuniciramo s okolišem, kao i predanost socijalnoj pravdi i jednakosti. No, to je također prilika da stvorimo bolji svijet za sebe i buduće generacije ulaganjem u obnovljive izvore energije, promicanjem održive poljoprivrede i zaštitom bioraznolikosti i ekosistema.

Održivi razvoj nudi put naprijed, pružajući okvir za uravnoteženje ekonomskih, društvenih i ekoloških problema. Prihvatanjem održivosti i zajedničkim radom prema održivoj budućnosti, čovječanstvo može stvoriti svijet koji nije samo ekološki siguran, već i društveno i ekonomski pravedan. Bitno je upamtiti da postizanje okolišne i ekološke sigurnosti nije opcija, već nužnost za opstanak i dobrobit čovječanstva i planeta.

Općenito, naglašavamo hitnu potrebu da čovječanstvo poduzme hrabre i odlučne korake kako bi postigla okolišnu i ekološku sigurnost. Dok značajni izazovi ostaju, također postoji razlog za nadu, budući da održivost nudi put naprijed prema pravednijem, poštenijem i održivijem svijetu za sve.

2.2. Integriranje okolišne i ekološke sigurnosti u odnosu na održiv razvoj

Integracija okolišne i ekološke sigurnosti u koncept održivog razvoja je ključna za postizanje održivije budućnosti. Održivi razvoj nastoji zadovoljiti potrebe sadašnjosti bez ugrožavanja sposobnosti budućih generacija da zadovolje vlastite potrebe.*

Kako bi se postigao ovaj cilj, okolišna i ekološka sigurnost moraju biti integrirani u sve aspekte održivog razvoja. To zahtijeva sveobuhvatan pristup koji uzima u obzir ekonomsku, društvenu i ekološku dimenziju održivosti.*

Jedan od načina integriranja okolišne i ekološke sigurnosti u koncept održivog razvoja je kroz usvajanje obrazaca održive proizvodnje i potrošnje.

* World Commission on Environment and Development. (1987). *Our common future*. Preuzeto sa <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>

* United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. Preuzeto sa <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld/publication>

To uključuje smanjenje otpada i onečišćenja, promicanje učinkovite upotrebe resursa i podupiranje razvoja čistih tehnologija.*

Drugi važan aspekt održivog razvoja je očuvanje i održivo korištenje biološke raznolikosti i ekosistema. To uključuje zaštitu ugroženih vrsta i obnovu degradiranih staništa, kao i promicanje održive poljoprivredne i šumarske prakse koja održava zdravlje ekosistema.*

Postizanje okolišne i ekološke sigurnosti također zahtijeva aktivno sudjelovanje svih aktera, uključujući vlade, poduzeća i civilno društvo. To uključuje promicanje transparentnosti, odgovornosti i sudjelovanja javnosti u procesima donošenja odluka koje utječu na okoliš i prirodne resurse.*

Zaključno, integriranje okolišne i ekološke sigurnosti u koncept održivog razvoja je ključna za stvaranje održivije budućnosti. Usvajanjem održivih obrazaca proizvodnje i potrošnje, očuvanjem bioraznolikosti i ekosistema te promicanjem sudjelovanja raznih aktera, možemo raditi na pravednijoj, prosperitetnijoj i otpornijoj budućnosti za sve.

2.3. Integriranje okolišne i ekološke sigurnosti u djelovanje na klimatske promjene

Integriranje okolišne i ekološke sigurnosti u djelovanje protiv klimatskih promjena ključno je za postizanje održive budućnosti planeta. Klimatske promjene su jedan od najvećih okolišnih i ekoloških izazova s kojima se čovječanstvo suočava i zahtijevaju hitne mjere za ublažavanje njihovih utjecaja i izgradnju otpornosti na njihove učinke.*

Jedan od načina navedene integracije djelovanje protiv klimatskih promjena je usvajanje strategija razvoja s niskim udjelom ugljika, koje su klimatski prihvatljive, ali i otporne na klimatske promjene. To uključuje smanjenje emisija stakleničkih plinova kroz promicanje obnovljive energije,

* United Nations Environment Programme. (2021). *Sustainable consumption and production*. Preuzeto sa <https://www.unep.org/explore-topics/resource-efficiency/what-we-do/sustainable-consumption-and-production>

* Secretariat of the Convention on Biological Diversity. (2014). *Global biodiversity outlook 4*. Preuzeto sa <https://www.cbd.int/gbo4/>

* United Nations Development Programme. (2016). *Environmental democracy*. Preuzeto sa https://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/democratic-governance/Environmental_Democracy.html

* Intergovernmental Panel on Climate Change. (2018). *Global warming of 1.5°C*. Preuzeto sa <https://www.ipcc.ch/sr15/>

energetske učinkovitosti i održivog prijevoza, dok se također povećava otpornost zajednica i ekosistema na utjecaje klimatskih promjena.*

Drugi važan aspekt integracije okolišne i ekološke sigurnosti u djelovanje protiv klimatskih promjena je zaštita i obnova ekosistema. Ekosistemi pružaju niz usluga bitnih za ljudsko blagostanje, poput regulacije klime, pružanja čiste vode i podržavanja bioraznolikosti. Zaštitom i obnavljanjem ekosistema možemo poboljšati njihovu sposobnost izdvajanja ugljika i izgradnje otpornosti na klimatske promjene.*

Nadalje, integracija zahtijeva aktivno sudjelovanje svih subjekata, uključujući vlade, poduzeća i civilno društvo. To uključuje promicanje transparentnosti, odgovornosti i sudjelovanja javnosti u procesima donošenja odluka vezanih uz klimatske promjene te osiguravanje da se čuju glasovi marginaliziranih i ranjivih zajednica.*

Zaključno, integracija okolišne i ekološke sigurnosti u djelovanje protiv klimatskih promjena je ključna za postizanje održive budućnosti na planeti. Usvajanjem nisko-ugljičnih razvojnih strategija otpornih na klimatske promjene, zaštitom i obnavljanjem ekosistema i promicanjem sudjelovanja zainteresiranih subjekata, možemo raditi prema pravednijoj, prosperitetnijoj i otpornijoj budućnosti za sve.

2.4. Integriranje okolišne i ekološke sigurnosti u napore za rješavanje problema gubitka biološke raznolikosti

Integriranje okolišne i ekološke sigurnosti u napore za rješavanje problema gubitka bioraznolikosti je ključno za osiguravanje održive budućnosti planete. Gubitak bioraznolikosti jedan je od najznačajnijih okolišnih i ekoloških izazova s kojima se čovječanstvo suočava i zahtijeva

* *United Nations Framework Convention on Climate Change. (2020). Paris Agreement. Preuzeto sa <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement>*

* *United Nations Environment Programme. (2020). Ecosystem-based adaptation. Preuzeto sa <https://www.unep.org/explore-topics/disasters-conflicts-and-climate-change/what-we-do/ecosystem-based-adaptation>*

* *United Nations Development Programme. (2020). Climate governance. Preuzeto sa <https://www.undp.org/content/undp/en/home/climate-and-disaster-resilience/solutions/climate-governance.html>*

poduzimanje hitnih mjera na očuvanju i održivom korištenju bioraznolikosti i ekosistema.*

Jedan od načina da se okolišna i ekološka sigurnost integriraju u napore za rješavanje problema gubitka biološke raznolikosti je kroz očuvanje i obnovu ekosistema. Ekosistemi pružaju niz usluga koje su bitne za ljudsko blagostanje, poput regulacije klime, čiste vode i podržavanja bioraznolikosti. Zaštitom i obnavljanjem ekosistema možemo poboljšati njihovu sposobnost da podrže bioraznolikost i pridonesu održivom razvoju.*

Još jedan važan aspekt integriranja okolišne i ekološke sigurnosti u nastojanja rješavanja problem gubitka bioraznolikosti je kroz održivo korištenje i upravljanje prirodnim resursima. To uključuje promicanje održivih poljoprivrednih i šumarskih praksi koje održavaju zdravlje ekosistema, kao i podržavanje održivog ribarstva i akvakulture.*

Nadalje, integracija okolišne i ekološke sigurnosti u napore za rješavanje problema gubitka bioraznolikosti zahtijeva aktivno sudjelovanje svih zainteresiranih strana, uključujući vlade, poduzeća i civilno društvo. To uključuje promicanje transparentnosti, odgovornosti i sudjelovanja javnosti u procesima donošenja odluka vezanih uz očuvanje i održivo korištenje biološke raznolikosti i ekosistema, te osiguravanje da se čuju glasovi marginaliziranih i ranjivih zajednica.*

Zaključno, integracija okolišne i ekološke sigurnosti u napore za rješavanje problema gubitka bioraznolikosti ključna je za osiguravanje održive budućnosti na planeti. Očuvanjem i obnavljanjem ekosistema, promicanjem održivog korištenja i upravljanja prirodnim resursima te promicanjem sudjelovanja aktera, možemo raditi prema pravednijoj, prosperitetnijoj i otpornijoj budućnosti za sve.

* Secretariat of the Convention on Biological Diversity. (2014). *Global biodiversity outlook 4*. Preuzeto sa <https://www.cbd.int/gbo4/>

* United Nations Environment Programme. (2020). *Ecosystem restoration*. Preuzeto sa <https://www.unep.org/explore-topics/ecosystem-management/what-we-do/ecosystem-restoration>

* Food and Agriculture Organization of the United Nations. (2021). *Sustainable agriculture*. Preuzeto sa <http://www.fao.org/sustainable-agriculture/en/>

* United Nations Development Programme. (2019). *Biodiversity and ecosystems*. Preuzeto sa <https://www.undp.org/content/undp/en/home/sustainable-development-goals/goal-15-life-on-land/targets/target-15-5.html>

2.5. Integriranje okolišne i ekološke sigurnosti u napore u rješavanju problema zagađenja

Integriranje okolišne i ekološke sigurnosti u napore za rješavanje problema zagađenja je ključno za osiguravanje održive budućnosti ljudske vrste na planeti.* Onečišćenje je veliki okolišni i ekološki izazov s kojim se čovječanstvo suočava te zahtijeva hitne mjere kako bi se spriječili i smanjili njegovi negativni utjecaji na zdravlje ljudi i okoliš. Ovdje ćemo istražiti različite pristupe integraciji okolišne i ekološke sigurnosti u napore u rješavanju problema zagađenja, uključujući prakse održive proizvodnje i potrošnje, čiste tehnologije i obnovljivu energiju te sudjelovanje zainteresiranih strana.

Prakse održive proizvodnje i potrošnje ključna su komponenta nastojanja da se riješi problem onečišćenja.* Ovaj pristup uključuje smanjenje otpada i emisija tijekom životnog ciklusa proizvoda, od vađenja sirovina do zbrinjavanja, kao i promicanje načela kružne ekonomije koja daju prioritet učinkovitosti resursa i smanjenju otpada. Na primjer, Program Ujedinjenih naroda za okoliš (UNEP) istaknuo je važnost održive potrošnje i proizvodnje u smanjenju onečišćenja, napominjući da "neučinkovito korištenje prirodnih resursa, stvaranje otpada i emisija imaju ozbiljne utjecaje na okoliš i društvo, uključujući zrak, onečišćenje vode i tla, klimatske promjene i opasnosti po zdravlje".*

Čiste tehnologije i obnovljiva energija još su jedan važan pristup rješavanju problema zagađenja.* Ove tehnologije smanjuju onečišćenje i emisije stakleničkih plinova, promičući tako okolišnu i ekološku sigurnost. Međunarodna agencija za energiju (IEA) napominje da "tehnologije čiste

* United Nations Environment Programme. (2020). *Integrating environmental and ecological security into sustainable development*. Preuzeto sa <https://www.unep.org/resources/report/integrating-environmental-and-ecological-security-sustainable-development>

* World Health Organization. (2016). *Preventing disease through healthy environments: A global assessment of the burden of disease from environmental risks*. Preuzeto sa <https://www.who.int/publications/cra/chapters/volume2/0759-0888.pdf>

* United Nations Environment Programme. (2020). *Sustainable consumption and production*. Preuzeto sa <https://www.unep.org/explore-topics/resource-efficiency/what-we-do/sustainable-consumption-and-production>

* European Environment Agency. (2020). *Clean technologies and the environment*. Preuzeto sa <https://www.eea.europa.eu/themes/industry/intro/clean-technologies-and-the-environment>

energije, kao što su obnovljivi izvori energije i energetska učinkovitost, mogu pružiti širok raspon ekoloških i društvenih koristi, uključujući smanjeno onečišćenje zraka, poboljšanu energetska sigurnost i otvaranje radnih mjesta".* Promicanjem razvoja i primjene tehnologija niske emisije, kao što su električna vozila i sistemi obnovljive energije, možemo raditi prema čišćoj i održivijoj budućnosti.

Sudjelovanje zainteresiranih subjekata također je bitno za integraciju okolišne i ekološke sigurnosti u napore na rješavanju problema zagađenja.* To uključuje promicanje transparentnosti, odgovornosti i sudjelovanje javnosti u procesima donošenja odluka vezanih za sprječavanje i kontrolu onečišćenja, te osiguravanje da se čuju glasovi marginaliziranih i ranjivih zajednica. Program Ujedinjenih naroda za razvoj (UNDP) naglašava važnost sudjelovanja zainteresiranih subjekata u upravljanju onečišćenjem, napominjući da je "sudjelovanje javnosti kritična komponenta učinkovitog upravljanja onečišćenjem i može poboljšati legitimnost, učinkovitost i održivost mjera kontrole onečišćenja".*

Zaključno, integracija okolišne i ekološke sigurnosti u napore na rješavanju problema zagađenja je ključna za osiguravanje održive budućnosti planete. Prakse održive proizvodnje i potrošnje, čiste tehnologije i obnovljiva energija te sudjelovanje zainteresiranih subjekata važni su pristupi smanjenju onečišćenja i promicanju okolišne i ekološke sigurnosti. Radeći zajedno na rješavanju ovog hitnog izazova, možemo stvoriti pravedniju, prosperitetniju i otporniju budućnost za sve.

2.6. Integriranje okolišne i ekološke sigurnosti u nastojanja da se riješi problem degradacije zemljišta uslijed iskorištavanja

Integriranje okolišne i ekološke sigurnosti u nastojanja da se riješi problem degradacije zemljišta uslijed iskorištavanja je ključno za promicanje održivog razvoja i očuvanje bioraznolikosti.* Degradacije zemljišta uslijed

* International Energy Agency. (2020). *Energy and air pollution*. Preuzeto sa <https://www.iea.org/reports/energy-and-air-pollution>

* United Nations Environment Programme. (2020). *Stakeholder participation*. Preuzeto sa <https://www.unep.org/explore-topics>

* Ibid.

* United Nations Environment Programme. (2020). *Integrating environmental and ecological security into sustainable development*. Preuzeto sa

iskorištavanja, poput krčenja šuma, urbanizacije i širenja poljoprivrede, ima značajne utjecaje na okoliš i ekologiju, uključujući uništavanje staništa, degradaciju tla i emisije stakleničkih plinova. Ovdje ćemo istražiti različite pristupe integraciji okolišne i ekološke sigurnosti u nastojanja da se riješi degradacije zemljišta usljed iskorištavanja, uključujući prakse održivog korištenja zemljišta, očuvanje i restauraciju te okvire politike i upravljanja.

Prakse održivog korištenja zemljišta ključna su komponenta nastojanja da se riješi promjena zemljišta kao proizvod korištenja.* Ovaj pristup uključuje promicanje praksi korištenja zemljišta koje su ekološki i društveno održive, kao što su agro-šumarstvo, održiva poljoprivreda i održivo upravljanje šumama. Ove prakse daju prioritet očuvanju prirodnih resursa i usluga ekosistema, dok također promiču sigurnost hrane, smanjenje siromaštva i ekonomski razvoj. Na primjer, Organizacija Ujedinjenih naroda za hranu i poljoprivredu (FAO) primjećuje da prakse održivog korištenja zemljišta mogu pomoći u smanjenju krčenja šuma i emisija stakleničkih plinova, dok također poboljšavaju biološku raznolikost i usluge ekosistema.*

Očuvanje i obnova ekosistema još je jedan važan pristup rješavanju degradacije zemljišta kao posljedice njegovog korištenja.* Ovaj pristup uključuje zaštitu i obnovu prirodnih ekosistema, kao što su šume, močvare i travnjaci, kako bi se poboljšao njihov kapacitet za pružanje usluga, kao što je sekvestracija ugljika, pročišćavanje vode i očuvanje bioraznolikosti. Konvencija o biološkoj raznolikosti (CBD) naglašava važnost očuvanja i obnove ekosistema za rješavanje problema promjene zemljišta uslijed iskorištavanja, napominjući da "obnova ekosistema može značajno doprinijeti rješavanju pokretača promjena, kao što su fragmentacija i degradacija staništa, te može pomoći zaštititi i obnoviti biološku raznolikost i usluge ekosistema".*

<https://www.unep.org/resources/report/integrating-environmental-and-ecological-security-sustainable-development>

* Food and Agriculture Organization of the United Nations. (2019). *Sustainable land use practices*. Preuzeto sa <http://www.fao.org/sustainable-land-use/practices/en/>

* Food and Agriculture Organization of the United Nations. (2020). *Sustainable land management*. Preuzeto sa <http://www.fao.org/sustainable-land-management/en/>

* United Nations Environment Programme. (2020). *Conservation and restoration of ecosystems*. Preuzeto sa <https://www.unep.org/explore-topics/ecosystems-management/what-we-do/conservation-and-restoration-ecosystems>

* Convention on Biological Diversity. (2019). *Ecosystem restoration and land use change*. Preuzeto sa <https://www.cbd.int/land/restoration>

Okviri politike i upravljanja također su bitni za integraciju okolišne i ekološke sigurnosti u nastojanja da se riješi promjena zemljišta nastala iskorištavanjem.* To uključuje razvoj i provedbu politika i okvira upravljanja koji promiču prakse održivog korištenja zemljišta, očuvanje i obnovu ekosistema i sudjelovanje raznih subjekata u procesima donošenja odluka. Program Ujedinjenih naroda za razvoj (UNDP) naglašava važnost okvira politike i upravljanja u rješavanju odnosnih promjena, napominjući da "okviri politike i upravljanja mogu pomoći da se osigura donošenje odluka o korištenju zemljišta na održiv i pravedan način, uzimajući u obzir potrebe različitih subjekata i očuvanje prirodnih resursa". Zaključno, integracija okolišne i ekološke sigurnosti u napore za rješavanje promjena zemljišta uslijed iskorištavanja je ključna za promicanje održivog razvoja i očuvanje biološke raznolikosti. Prakse održivog korištenja zemljišta, očuvanje i obnova ekosistema te okviri politike i upravljanja važni su pristupi rješavanju problema promjena zemljišta nastalih korištenjem i promicanje okolišne i ekološke sigurnosti. Radeći zajedno na rješavanju ovog hitnog izazova, možemo stvoriti pravedniju, prosperitetniju i otporniju budućnost za sve.

Dodatno, integracija okoliša i ekološke sigurnosti zahtijeva sudjelovanje svih zainteresiranih subjekata, uključujući vlade, privatni sektor, civilno društvo i lokalne zajednice. Radeći zajedno, subjekti mogu identificirati i riješiti temeljne uzroke promjene zemljišta i razviti učinkovite strategije za promicanje praksi održivog korištenja zemljišta, očuvanje i obnavljanje ekosistema te poboljšanje okvira politike i upravljanja.

Općenito, integracija zaštite okoliša i ekološke sigurnosti u nastojanja da se riješi ovaj problem je ključna za postizanje ciljeva održivog razvoja i očuvanje biološke raznolikosti. Primjenom prakse održivog korištenja zemljišta, očuvanjem i obnavljanjem ekosistema te poboljšanjem okvira politike i upravljanja, možemo stvoriti otporniju, pravedniju i održiviju budućnost za sve.

* *United Nations Environment Programme. (2020). Policy and governance frameworks. Preuzeto sa <https://www.unep.org/explore-topics/governance/what-we-do/policy-and-governance-frameworks>*

* *Ibid.*

2.7. Integriranje okolišne i ekološke sigurnosti u napore za rješavanje problema iscrpljivanja resursa

Iscrpljivanje resursa je gorući ekološki problem koji prijete ekonomskoj održivosti i održivosti društava. Prekomjerna uporaba i zlouporaba prirodnih resursa, kao što su minerali, fosilna goriva i voda, imaju dalekosežne posljedice i za okoliš i za dobrobit ljudi. Za rješavanje ovog problema ključno je integrirati pitanja okolišne i ekološke sigurnosti u napore za upravljanje i zaštitu prirodnih resursa.

Jedan od načina integriranja je promicanje praksi održivog upravljanja resursima. To uključuje strategije kao što su smanjenje otpada i poboljšanje učinkovitosti resursa, kao i prelazak na obnovljive izvore energije i promicanje načela kružne ekonomije.* Osim toga, očuvanje i obnova ekosistema može pomoći u zaštiti prirodnih resursa i povećati njihovu otpornost na iscrpljivanje i degradaciju.*

Još jedan ključni aspekt integracije okolišne i ekološke sigurnosti u napore za sprečavanje iscrpljivanja resursa je poboljšanje okvira politike i upravljanja. To uključuje razvoj i provedbu propisa i poticaja koji promiču održivo korištenje resursa i štite prirodne resurse od prekomjernog iskorištavanja.* Učinkovito uključivanje zainteresiranih subjekata i suradnja, uključivanje lokalnih zajednica i autohtonih naroda u procese donošenja odluka, također može pomoći da se osigura da su napori za upravljanje resursima pravični i održivi.*

Štaviše, bitno je prepoznati međupovezanost iscrpljivanja resursa i drugih pitanja okoliša, kao što su klimatske promjene, gubitak biološke raznolikosti i zagađenje. Tretiranje ovih pitanja na holistički i integrirani način će dovesti do učinkovitijih i održivijih rješenja. Na primjer, prijelaz na

* United Nations Environment Programme. (2021). Sustainable resource management. Preuzeto sa <https://www.unenvironment.org/explore-topics/resource-efficiency/what-we-do/sustainable-resource-management>.

* Food and Agriculture Organization of the United Nations. (2021). Conservation and restoration of ecosystems. Preuzeto sa <http://www.fao.org/conservation-land-water/en/>

* United Nations Development Programme. (2021). Natural resource governance. Preuzeto sa <https://www.undp.org/content/undp/en/home/our-work/environment-and-energy/sustainable-land-management/natural-resource-governance.html>

* United Nations Development Programme. (2021). Stakeholder engagement. Preuzeto sa <https://www.undp.org/content/undp/en/home/our-work/environment-and-energy/sustainable-land-management/stakeholder-engagement.html>

obnovljive izvore energije ne samo da pomaže u rješavanju klimatskih promjena, već također smanjuje pritisak na ograničene resurse i štiti ekosisteme od onečišćenja i degradacije.*

Zaključno, integracija okolišne i ekološke sigurnosti u napore za rješavanje problema iscrpljivanja resursa je ključna za promicanje održivog razvoja i očuvanje prirodnih resursa za buduće generacije. Promicanjem praksi održivog upravljanja resursima, poboljšanjem politika i okvira upravljanja te prepoznavanjem međusobne povezanosti pitanja okoliša, možemo stvoriti otporniju i održiviju budućnost za sve.

3. PORAST EMISIJE STAKLENIČKIH PLINOVA

Povećanje emisije stakleničkih plinova značajan je ekološki izazov koji predstavlja prijetnju zdravlju planeta te dobrobiti ljudi i drugih živih bića. Za rješavanje ovog problema bitno je integrirati pitanja okolišne i ekološke sigurnosti u napore za ublažavanje emisija stakleničkih plinova.

Jedan od načina integriranja okolišne i ekološke sigurnosti u napore za smanjenje emisija stakleničkih plinova je promicanje korištenja obnovljivih izvora energije. Prelaskom na obnovljive izvore energije poput vjetra, sunca i geotermalne energije možemo smanjiti svoju ovisnost o fosilnim gorivima i smanjiti emisije stakleničkih plinova.* Dodatno, promicanje mjera energetske učinkovitosti kao što su učinkoviti dizajni zgrada, uređaji i prijevoz također mogu doprinijeti smanjenju emisija stakleničkih plinova.*

Drugi kritični aspekt integriranja okolišne i ekološke sigurnosti u napore za smanjenje emisija stakleničkih plinova je zaštita i obnova ekosistema. Prirodni ekosistemi kao što su šume, močvare i travnjaci igraju

* United Nations Environment Programme. (2018). *Global resources outlook 2019: Natural resources for the future we want*. Preuzeto sa <https://www.unenvironment.org/resources/global-resources-outlook-2019-natural-resources-future-we-want>

* United Nations Environment Programme. (2021). *Renewable energy*. Preuzeto sa <https://www.unenvironment.org/explore-topics/resource-efficiency/what-we-do/renewable-energy>

* United Nations Development Programme. (2021). *Energy efficiency*. Preuzeto sa <https://www.undp.org/content/undp/en/home/our-work/environment-and-energy/sustainable-energy/energy-efficiency.html>

ključnu ulogu u apsorpciji i skladištenju ugljičnog dioksida, snažnog stakleničkog plina.*

Stoga očuvanje i obnova ovih ekosistema može pomoći u smanjenju emisija stakleničkih plinova i povećati njihovu otpornost na klimatske promjene.

Nadalje, poboljšanje okvira politike i upravljanja ključno je za integraciju okolišne i ekološke sigurnosti u napore za smanjenje emisija stakleničkih plinova. To uključuje provedbene propise, poticaje i druge političke instrumente koji potiču korištenje obnovljivih izvora energije i energetske učinkovite tehnologije.* Nadalje, učinkovito uključivanje zainteresiranih subjekata i suradnja, uključujući uključivanje lokalnih zajednica i autohtonih naroda u procese donošenja odluka, može pomoći da se osigura da su napore za smanjenje emisija stakleničkih plinova pravični i održivi.*

Zaključno, integracija okolišne i ekološke sigurnosti u napore za smanjenje emisija stakleničkih plinova je ključna za promicanje održivog razvoja i očuvanje zdravlja planete. Promicanjem korištenja obnovljivih izvora energije, zaštitom i obnavljanjem ekosistema te poboljšanjem okvira politike i upravljanja, možemo stvoriti otporniju i održiviju budućnost za sve.

4. ZAKLJUČAK

Zamršen odnos između okolišne i ekološke sigurnosti zahtijeva sveobuhvatan naučni pristup u rješavanju izazova i prilika koje oni predstavljaju. Postizanje okolišne i ekološke sigurnosti zahtijeva razumijevanje složenih interakcija između ljudskih aktivnosti, ekosistema i okoliša.

Kako bi se osigurala okolišna sigurnost, moraju se provesti učinkovite mjere za ublažavanje i prilagodbu klimatskim promjenama, smanjenje

* Food and Agriculture Organization of the United Nations. (2021). *Climate change and forestry*. Preuzeto sa <http://www.fao.org/forestry/climatechange/en/>

* United Nations Framework Convention on Climate Change. (2021). *Mitigation*. Preuzeto sa <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement/mitigation>

* United Nations Development Programme. (2021). *Stakeholder engagement*. Preuzeto sa <https://www.undp.org/content/undp/en/home/our-work/environment-and-energy/sustainable-energy/stakeholder-engagement.html>

zagađenja i otpada te očuvanje ograničenih resursa. Osim toga, trebale bi postojati snažne strategije upravljanja katastrofama radi zaštite ljudske populacije i infrastrukture od sve veće učestalosti i intenziteta prirodnih opasnosti.

Istodobno, ekološka sigurnost zahtijeva očuvanje i obnovu ekosistema, očuvanje bioraznolikosti i povećanje ekološke otpornosti. To podrazumijeva provedbu mjera očuvanja, zaštitu osjetljivih staništa i promicanje održivih praksi upravljanja zemljištem i resursima.

Integracija okolišne i ekološke sigurnosti u okvire održivog razvoja je ključna. Uzimajući u obzir društvenu, ekonomsku i ekološku dimenziju, donositelji odluka mogu poticati skladnu ravnotežu koja osigurava dugoročni ekološki integritet uz istovremeno promicanje dobrobiti ljudi i pravednog razvoja.

Zajednički naponi između naučnika, kreatora politika, zajednica i drugih zainteresiranih aktera nezaobilazni su u postizanju okolišne i ekološke sigurnosti. Robusno naučno istraživanje, praćenje i donošenje odluka temeljeno na podacima od ključnog su značaja za informiranje o politikama i akcijama koje mogu efikasno odgovoriti na izazove s kojima se suočavamo. Nadalje, programi obrazovanja i podizanja svijesti o potrebi uključivanja i osnaživanja pojedinaca u usvajanju održivih praksi, donošenja informiranih izbora i sudjelovanja u zajedničkim naporima za očuvanje našeg okoliša i ekosistema.

U konačnici, davanjem prioriteta okolišnoj i ekološkoj sigurnosti, čovječanstvo može iskovati održivi put naprijed, gdje je očuvan ekološki integritet, a dobrobit ljudi osigurana za sadašnje i buduće generacije. Prihvatanje ovog naučnog pristupa odvest će nas prema otpornijoj, pravednijoj i prosperitetnijoj budućnosti, u kojoj svi shvaćaju dobrobiti okolišne i ekološke sigurnosti.

LITERATURA

1. Adger, W. N., Arnell, N. W., & Tompkins, E. L., 2005. Successful adaptation to climate change across scales. *Global environmental change*, 15(2), 77-86.
2. Convention on Biological Diversity., 2019. Ecosystem restoration and land use change. Retrieved from <https://www.cbd.int/land/restoration>
3. Costanza, R., D'Arge, R., de Groot, R., Farber, S., Grasso, M., Hannon, B., ... & van den Belt, M., 1997. The value of the world's ecosystem services and natural capital. *nature*, 387(6630), 253-260.
4. Daily, G. C., & Ehrlich, P. R., 1996. Conservation biology and global change: integrating the ecological, social, and economic dimensions. In *Global change and terrestrial ecosystems* (pp. 367-387). Springer.
5. Daily, G. C., Polasky, S., Goldstein, J., Kareiva, P. M., Mooney, H. A., Pejchar, L., ... & Ricketts, T. H., 2009. Ecosystem services in decision making: time to deliver. *Frontiers in ecology and the environment*, 7(1), 21-28.
6. European Environment Agency., 2020. Clean technologies and the environment. Retrieved from <https://www.eea.europa.eu/themes/industry/intro/clean-technologies-and-the-environment>
7. Food and Agriculture Organization of the United Nations., 2019. Sustainable land use practices. Retrieved from <http://www.fao.org/sustainable-land-use/practices/en/>
8. Food and Agriculture Organization of the United Nations., 2020. Sustainable land management. Retrieved from <http://www.fao.org/sustainable-land-management/en/>
9. Food and Agriculture Organization of the United Nations., 2021. Sustainable agriculture. Retrieved from <http://www.fao.org/sustainable-agriculture/en/>
10. Food and Agriculture Organization of the United Nations., 2021. Conservation and restoration of ecosystems. Retrieved from <http://www.fao.org/conservation-land-water/en/>

11. Food and Agriculture Organization of the United Nations., 2021. Climate change and forestry. Retrieved from <http://www.fao.org/forestry/climatechange/en/>
12. Glaas, E., & Moe, S. P., 2018. Environmental security. In *The Routledge Handbook of Security Studies* (pp. 151-161). Routledge.
13. Intergovernmental Panel on Climate Change., 2018. Global warming of 1.5°C. Retrieved from <https://www.ipcc.ch/sr15/>
14. International Energy Agency., 2020. Energy and air pollution. Retrieved from <https://www.iea.org/reports/energy-and-air-pollution>
15. IPBES., 2019. Global assessment report on biodiversity and ecosystem services. Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services.
16. Jackson, T., 2017. *Prosperity without Growth: Foundations for the Economy of Tomorrow*. Routledge.
17. Korajlić N., Šuperina M., Selimić, M., 2020. Uvod u kriminalistiku na znanstvenim temeljima suprotstavljanja kriminalitetu. Visoka škola “CEPS - Centar za poslovne studije”. Kiseljak.
18. Korajlić N., Selimić, M., 2015. *Kriminalistička taktika*. Visoka škola “CEPS - Centar za poslovne studije”. Kiseljak.
19. Korajlić N., 2008., „Kriminalistička metodika”, Fakultet kriminalističkih nauka, Univerzitet u Sarajevu.
20. Kešetović Ž., Korajlić N., 2008., *Krizni menadžment*, Udžbenik, Pravni fakultet, Univerzitet u Travniku.
21. Korajlić N., 2009., *Kriminalistička metodika otkrivanja, razjašnjavanja i dokazivanja eksplozija*, Centar za sigurnosne studije, Sarajevo.
22. Korajlić, N., i saradnici, 2012., *Istraživanje krivičnih djela*, Pravni fakultet, Univerzitet u Sarajevu.
23. Kovačević, G., Smajić, M., Ahić, J., Korajlić N., 2013., *Novi koncept razumijevanja sigurnosti i politike*, Policija i sigurnost, Vol. 2/2013, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Hrvatske.
24. Lele, S., & Norgaard, R. B., 2005. Sustainability and the scientist's burden. *Conservation biology*, 19(1), 8-10.
25. Millennium Ecosystem Assessment., 2005. *Ecosystems and Human Well-being: Biodiversity Synthesis*. World Resources Institute.

26. Modly D., Korajlić N., 2002., „Kriminalistički rječnik“, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj,
27. Secretariat of the Convention on Biological Diversity., 2014. Global biodiversity outlook 4. Retrieved from <https://www.cbd.int/gbo4/>
28. Tilman, D., Cassman, K. G., Matson, P. A., Naylor, R., & Polasky, S., 2002. Agricultural sustainability and intensive production practices. *Nature*, 418(6898), 671-677.
29. Toth, I., Kešetović, Ž., Stranjik, A. Korajlić, N. (2012.) "Problemi uspostave sustava kriznog menadžmenta u EU", V Međunarodna konferencija „Dani kriznog upravljanja“ – Zbornik sažetaka, Veleučilište u Velikoj Gorici, Velika Gorica.
30. Turner, B. L., Kasperson, R. E., Matson, P. A., McCarthy, J. J., Corell, R. W., Christensen, L., ... & Schiller, A., 2003. A framework for vulnerability analysis in sustainability science. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 100(14), 8074-8079.
31. UNEP., 2020. Environmental security. Retrieved from <https://www.unep.org/resources/report/environmental-security-0>
32. United Nations Development Programme., 2016. Environmental democracy. Retrieved from https://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/democratic-governance/Environmental_Democracy.html
33. United Nations Development Programme., 2019. Biodiversity and ecosystems. Retrieved from <https://www.undp.org/content/undp/en/home/sustainable-development-goals/goal-15-life-on-land/targets/target-15-5.html>
34. United Nations Development Programme., 2020. Climate governance. Retrieved from <https://www.undp.org/content/undp/en/home/climate-and-disaster-resilience/solutions/climate-governance.html>
35. United Nations Development Programme., 2021. Energy efficiency. Retrieved from <https://www.undp.org/content/undp/en/home/our-work/environment-and-energy/sustainable-energy/energy-efficiency.html>
36. United Nations Development Programme., 2021. Natural resource governance. Retrieved from <https://www.undp.org/content/undp/en/home/our-work/environment->

- and-energy/sustainable-land-management/natural-resource-governance.html
37. United Nations Development Programme., 2021. Stakeholder engagement. Retrieved from <https://www.undp.org/content/undp/en/home/our-work/environment-and-energy/sustainable-land-management/stakeholder-engagement.html>
 38. United Nations Environment Programme., 2018. Global resources outlook 2019: Natural resources for the future we want. Retrieved from <https://www.unenvironment.org/resources/global-resources-outlook-2019-natural-resources-future-we-want>
 39. United Nations Environment Programme., 2020. Conservation and restoration of ecosystems. Retrieved from <https://www.unep.org/explore-topics/ecosystems-management/what-we-do/conservation-and-restoration-ecosystems>
 40. United Nations Environment Programme., 2020. Ecosystem restoration. Retrieved from <https://www.unep.org/explore-topics/ecosystem-management/what-we-do/ecosystem-restoration>
 41. United Nations Environment Programme., 2020. Ecosystem-based adaptation. Retrieved from <https://www.unep.org/explore-topics/disasters-conflicts-and-climate-change/what-we-do/ecosystem-based-adaptation>
 42. United Nations Environment Programme., 2020. Integrating environmental and ecological security into sustainable development. Retrieved from <https://www.unep.org/resources/report/integrating-environmental-and-ecological-security-sustainable-development>
 43. United Nations Environment Programme., 2020. Policy and governance frameworks. Retrieved from <https://www.unep.org/explore-topics/governance/what-we-do/policy-and-governance-frameworks>
 44. United Nations Environment Programme., 2020. Stakeholder participation. Retrieved from <https://www.unep.org/explore-topics>
 45. United Nations Environment Programme., 2020. Sustainable consumption and production. Retrieved from <https://www.unep.org/explore-topics/resource-efficiency/what-we-do/sustainable-consumption-and-production>

46. United Nations Environment Programme., 2021. Renewable energy. Retrieved from <https://www.unenvironment.org/explore-topics/resource-efficiency/what-we-do/renewable-energy>
47. United Nations Environment Programme., 2021. Sustainable consumption and production. Retrieved from <https://www.unep.org/explore-topics/resource-efficiency/what-we-do/sustainable-consumption-and-production>
48. United Nations Environment Programme., 2021. Sustainable resource management. Retrieved from <https://www.unenvironment.org/explore-topics/resource-efficiency/what-we-do/sustainable-resource-management>.
49. United Nations Framework Convention on Climate Change., 2020. Paris Agreement. Retrieved from <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement>
50. United Nations Framework Convention on Climate Change., 2021. Mitigation. Retrieved from <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement/mitigation>
51. United Nations., 2015. Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. Retrieved from <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld/publication>
52. World Commission on Environment and Development., 1987. Our common future. Retrieved from <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>
53. World Health Organization., 2016. Preventing disease through healthy environments: A global assessment of the burden of disease from environmental risks. Retrieved from <https://www.who.int/publications/cra/chapters/volume2/0759-0888.pdf>

**SPECIFIČNOSTI KRIMINALISTIČKOG ISTRAŽIVANJA
IMOVINSKIH DELIKATA SA ELEMENTIMA NASILJA**

**SPECIFICITIES OF PROPERTY OFFENSES CRIMINAL
INVESTIGATION WITH ELEMENTS OF VIOLENCE**

Pregledni znanstveni članak

*Akad. Prof. dr. Nedžad Korajlić**

*Doc. dr. Mirzo Selimić**

*Luka Toth**

Sažetak

Imovinski delikti predstavljaju vrstu kaznenih djela kojima se ugrožavaju (protivpravno prisvojena ili oštećena) imovinska prava građana i drugih pravnih subjekata, a koja spadaju u vrstu klasičnog (općeg) kriminaliteta. Po obimu čine najbrojniju vrstu kaznenih djela, ali istovremeno i vid delinkvencije gdje postoji najveći stepen profesionalizacije. Osnovni motiv izvršenja većeg broja kaznenih djela protiv imovine je pribavljanje imovinske koristi za sebe ili nekog drugog. U ovom radu su posebno analizirane vrste imovinskih delikata, i to klasični delikti, delikti s elementom tjelesnog nasilja, prevarni delikti i delikti bez motiva koristoljublja, kao vrsta imovinskih delikata. Poseban naglasak je stavljen na tipična obilježja imovinskog kriminaliteta i to: masovnost, anonimnost počinioca, tragove, te same počiniocice kaznenih djela. U imovinske delikte sa elementom tjelesnog nasilja spadaju najteži oblici kod kojih su tjelesna sila i prijetnja prema žrtvi osnov metoda i sredstava izvršenja delikta. Obuhvataju sljedeće delikte: razbojništvo, razbojničku krađu, iznude i ucjenu.

Imovinski kriminalitet je veliki problem i kao takav prelazi nacionalne granice, te remeti ekonomski, društveni i kulturni razvoj društva.

* Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Univerzitet u Sarajevu, e-mail: nkorajlic@fkn.unsa.ba

* Visoka škola „CEPS – Centar za poslovne studije“ Kiseljak, e-mail: mirzo.selimic@ceps.edu.ba

* Veleučilište menadžmenta i sigurnosti Securus Pula, e-mail: info@vs-securus.hr

Ključne riječi: imovinski delikti, kriminalitet, delinkventi, delikvencija, nasilje.

Abstract

Property crimes represent a type of criminal offense that endangers the (illegally appropriated or damaged) property rights of citizens and other legal entities and belong to the type of classic (general) criminality. In terms of scope, this is the most frequent type of crime, but at the same time, while also being the delinquency type with the highest degree of professionalization. The main motive for committing a large number of criminal offenses against property is to obtain property benefits for oneself or someone else. In this paper, the types of property crimes, namely classic crimes, crimes with elements of physical violence, fraudulent crimes, and crimes without a motive of self-interest are analyzed separately, as types of property crimes. Special emphasis is placed on the typical features of property crime, namely: scale, perpetrator anonymity, traces, and the perpetrators of criminal acts themselves. Property crimes with an element of physical violence are among the most serious forms of property crimes where physical force and threats to the victim are the basis of the methods and means of committing the crime. They include the following crimes: robbery, theft, extortion and blackmail.

Property crime is a big problem and as such transcends national borders, disrupting the economic, social, and cultural development of society.

Ključne riječi: property crimes, criminality, delinquents, delinquency, violence.

1. UVOD

Kriminalitet predstavlja skup društvenih pojava kojima se ugrožavaju univerzalne društvene vrijednosti, a koje su sankcionisane kaznenim pravom. Kao složena društvena pojava kriminalitet je determinisan mnogobrojnim činiocima, vezanim za subjekt izvršioca, kazneno djelo i društvene uslove. U posljednja dva desetljeća, države i međunarodne organizacije konstatirale su

da su svi oblici kaznenih djela znatno porasli. Imovinski delikti predstavljaju vrstu kaznenih djela kojima se ugrožavaju (protivpravno prisvojena ili oštećena) imovinska prava građana i drugih pravnih subjekata, a koja spadaju u vrstu klasičnog (općeg) kriminaliteta. Po obimu čine najbrojniju vrstu kaznenih djela, ali istovremeno i vid delinkvencije gdje postoji najveći stepen profesionalizacije. Izvršioci ovih djela, posle silovanja, u najvećem dijelu su povratnici (oko 30%). Kaznenim djelima protiv imovine uništava se imovina koja se sastoji od stvari (predmeta) i imovinskih prava, kao i interesa vezanih za stvari. Imovina podrazumijeva vlasništvo, tj. oblik prisvajanja stvari i vrijednosti u kojima i preko kojih se one izražavaju. Imovina može biti pokretna i nepokretna. Stvari koje čine imovinu mogu se, po pravilu, izraziti u novcu. Imovina čini ekonomski osnov svakog društva. Ona služi za zadovoljavanje općih, zajedničkih i pojedinačnih potreba. Zbog velikog značaja imovine za čovjeka i društvenu zajednicu u cjelini regulišu se oblici vlasništva, kao i način raspolaganja s vlasništvom (Korajlić, 2008). Otuda neophodnost kazneno-pravne zaštite imovine i imovinskih prava i interesa. Kazneno-pravna zaštita imovine ne ostvaruje se samo kaznenim djelima iz poglavlja XXV KZ FBiH*, već i nizom drugih kaznenih djela. Tu spadaju: kaznena djela protiv privrede i jedinstva tržišta, protiv službene dužnosti, protiv opšte sigurnosti ljudi i imovine ili sigurnosti javnog prometa. Razlika između ovih kaznenih djela je u tome što se kod kaznenih djela protiv imovine, imovina pojavljuje kao osnovni, jedini ili pretežniji objekat zaštite, dok se kod drugih kaznenih djela pojavljuje kao zaštitni objekat zajedno s nekim drugim objektom, pri čemu taj drugi objekt ima primarni značaj. To znači, da kaznena djela iz ove grupe predstavljaju klasična imovinska kaznena djela koja imaju zajedno s kaznenim djelima protiv života i tijela, te političkim kaznenim djelima, najdužu povijest.

Tokom godina mijenjali su se načini i sredstva izvršenja djela i pojavnici oblici, ali je njihova suština ostala ista. Imovina, kao zaštitni objekat kod većeg broja kaznenih djela iz ove grupe, pojavljuje se u vidu pokretne stvari. Pokretna stvar je objekat napada kod krađe, razbojništva, utaje i oduzimanja tuđe stvari. Osnovni motiv izvršenja većeg broja kaznenih djela protiv imovine je pribavljanje imovinske koristi za sebe ili nekog drugog

* "Službene novine Federacije BiH", br. 36/2003, 21/2004 - ispr., 69/2004, 18/2005, 42/2010, 42/2011, 59/2014, 76/2014, 46/2016 i 75/2017

(Korajlić, 2012). Kaznena djela protiv imovine su dosta heterogena po neposrednom predmetu napada i vrijednosnom iznosu štete.

2. VRSTE IMOVINSKIH DELIKATA

Imovinski delikti su vrsta kaznenih djela kojima se ugrožavaju imovinska prava građana, kao i pravnih subjekata. Ovi delikti spadaju u vrstu klasičnog kriminaliteta i po obimu čine najbrojniju vrstu kaznenih djela. Imovinske delikte možemo razvrstati na:

- 1) klasične delikte,
- 2) delikte sa elementom tjelesnog nasilja,
- 3) prevarne delikte, te
- 4) delikte bez motiva koristoljublja.

Svi oblici kriminaliteta su određenom smislu akti nasilja. Nasilje predstavlja drsku i bezobzirnu primjenu tjelesne sile, protivpravnog ugrožavanja integriteta čovjeka, kao i drugih javnih dobara i društvenih vrijednosti (Korajlić, 2008). Nasilje se može manifestovati na ulici, poslu, sportskim utakmicama, kao i na drugim javnim skupovima, zatim u porodici, školi itd.

2.1. Klasični imovinski delikti

U ovu grupu spadaju sve vrste krađe i drugih oblika nezakonitog prisvajanja tuđe (ne)pokretne imovine. S obzirom na vrijednost, vrijeme i način izvršenja krađa može biti:

- 1) sitna,
- 2) obična,
- 3) teška (kriminalitet profesionalne orijentacije; tu spadaju i specifični oblici krađa, te teške krađe u sprezi sa organizovanim kriminalitetom),
- 4) razbojnička (Horvatić, Šeparović, 1999).

Sitna krađa predstavlja kazneno djelo gdje je predmet prisvajanja stvar male vrijednosti.

Obična krađa je ono oduzimanje tuđe pokretne stvari u namjeri pribavljanja za sebe ili za drugog protupravnu imovinsku korist, koje nije praćeno nekom posebnom okolnošću koja utječe da se djelo kvalifikuje kao teška krađa. U našem kaznenom zakonodavstvu razlikovanje obične krađe od teške krađe vrši se po različitim obilježjima koja predstavljaju zakonske elemente ovih djela.*

Teška i razbojnička krađa su kvalifikovani oblici krađe. Teška krađa podrazumijeva krađu:

- a. izvršenu provaljivanjem i obijanjem;
- b. za vrijeme elementarnih nepogoda;
- c. na posebno drzak i opasan način;
- d. ako je ukradeno dobro veće vrijednosti;
- e. ako su krađom ugrožena neka opšta društvena dobra (šume, divljač, ribe i sl.);
- f. u sprezi sa organizovanim kriminalitetom.

U Kaznenom zakonu Federacije BiH se kaže: “Ko tuđu pokretnu stvar oduzme drugom s ciljem da njenim prisvajanjem pribavi sebi ili drugom protivpravnu imovinsku korist čini krađu”. Razvijanjem kaznenog prava kao posebne pravne grane, razvijao se i pojam kaznenog djela krađe i teške krađe. Već su stari Rimljani dali definiciju krađe (*furtum*) opisavši je kao hotimično protupravno prisvajanje tuđe pokretne stvari, učinjeno iz koristoljublja. Na početku je krađa bila delikt civilnog prava, ali krajem Rimske republike postale su učestale nasilničke krađe sa upotrebom oružja, te je tako došlo do pojave rapine – razbojničke krađe, kao delikta javnog prava (*delicta publica*). I danas, baš kao i tada, namjera protupravnog prisvajanja imovinske koristi najčešće je praćena koristoljubljem, ali u okviru grupe kaznenih djela protiv imovine nalaze se i takva kaznena djela koja karakteriše namjera izvršioca da drugome nanese neku štetu (kao što su prevara, oštećenje tuđih stvari). Sva kaznena djela protiv imovine vrše se sa direktnim umišljajem, te im je osnovna karakteristika pribavljanje protupravne imovinske koristi (Babić, Marković, 2005). Naime, teška krađa pored osnovnih obilježja objektivnog i subjektivnog karaktera na osnovu

* Član 286. KZ FBiH, ("Službene novine Federacije BiH", br. 36/2003, 21/2004 - ispr., 69/2004, 18/2005, 42/2010, 42/2011, 59/2014, 76/2014, 46/2016 i 75/2017)

kojih je i izgrađen osnovni oblik krađe, sadrži i tzv. dopunska (kvalifikatorna) obilježja. Za teže ili kvalificirane oblike krađe (teška krađa) su propisane strožije (veće ili teže) kazne u odnosu na osnovni oblik krađe.

Krađa je oduzimanje tuđe pokretne stvari s ciljem da njenim pribavljanjem učinilac za sebe ili drugog pribavi protupravnu imovinsku korist (Korajlić, Selimić, 2015). U članku 287. KZ-a FBiH predviđeni su oblici teške krađe koji su kvalifikovani posebnim načinom izvršenja kaznenog djela krađe, vremenom izvršenja djela, posebnom opasnošću učinioca i vrijednošću ukradenih stvari. U zakonu su predviđene četiri grupe kvalifikatornih okolnosti usljed kojih obična krađa prelazi u tešku krađu. Prema odredbi stava 1. točka a) kvalifikatorna okolnost koja običnu krađu čini teškom jeste kada je krađa izvršena obijanjem, provaljivanjem ili savladavanjem većih prepreka da se dođe do stvari iz zatvorenih zgrada, soba, blagajni, ormara ili drugih zatvorenih prostorija ili prostora. Kod ovog oblika teške krađe kvalifikatorna okolnost sastoji se od dva elementa postavljena kumulativno: a) oduzimanje tuđe pokretne stvari vrši se iz zatvorenog prostora i b) to se čini obijanjem, provaljivanjem tih prostora ili savladavanjem veće prepreke da se dođe do stvari u tom zatvorenom prostoru.

U teoriji se zatvoreni prostor u kaznenopravnom smislu određuje kao prostor koji je u vrijeme izvršenja krađe zatvoren na takav način da se jasno vidi namjera korisnika prostora da određeni prostor učini zatvorenim tako da se u ovaj prostor uopće ne može ući bez obijanja ili provaljivanja, odnosno da je zatvoren tako da se u njega može ući samo na određenom mjestu na redovan i uobičajen način. Pored ovih zatvorenih prostorija, to mogu biti i drugi zatvoreni prostori, nepokretni i pokretni, kao što su ograđeno zemljište, pretinci, koferi, automobili, sanduci itd... Prostor treba da je zatvoren sa svih strana i na način koji ukazuje na namjeru vlasnika ili posjednika tog prostora da ga učini zatvorenim tako da se u taj prostor ne može ući, osim savladavanjem svih postavljenih prepreka, odnosno obijanjem ili provaljivanjem. Prema tome, ako su vrata zaključana, ali se ključ nalazi u bravi, ili ako su vrata samo pritvorena, tada se neće raditi o zatvorenom prostoru. Neće se raditi o zatvorenom prostoru ni onda ako su prepreke postavljene samo radi simboličnog karaktera (npr. niske pregrade i ograde na njivama ili bašči kao prepreke za stoku ili divljač, zatim rijetko postavljena ograda koja omogućava provlačenje; kartonska kutija vezana konopcem;

table sa oznakom da je ulaz ili prolaz „strogo zabranjen“, ili natpisi tipa „čuvaj se psa“, a pas ne postoji, itd...). Dakle, neophodno je da se radi o ozbiljnim preprekama i da je za njihovo uklanjanje potrebno određeno djelovanje učinioca. Uvlačenje kroz prozor, makar i otvoren, prema ovom shvatanju predstavlja provaljivanje kada je povezano sa izvjesnim naporom koji ukazuje na pojačanu zločinačku energiju.

Ispoljavanje određene upornosti ili volje učinioca, samo po sebi ne može zasnovati tešku krađu, jer je taj elemenat prisutan i kod svake obične krađe (Trešnjev, 1995). Zato treba dati prednost shvatanju prema kojem se prije navedeni slučajevi ne smatraju zatvorenim prostorom. Pod obijanjem se podrazumijeva nasilno otvaranje zatvorenih prostorija (Babić, Marković, 2005). Obijanje je nasilno uklanjanje prepreka koje se nalaze na mjestima za ulaženje u zatvoren prostor ili pak otvaranje zatvorenog prostora uništavanjem ili oštećenjem uređaja za zatvaranje (npr. razbijanje brave na kasi ili katanca na sanduku). Kod obijanja uglavnom se radi o manjim zatvorenim prostorima koji su namijenjeni za čuvanje stvari, kao što su kase, ormari, sanduci, koferi itd. Obijanje može biti izvršeno i poslije izvršenog oduzimanja, odnosno i izvan mjesta izvršenja same krađe, u svim onim slučajevima u kojima je učinilac ukrao ne samo stvar koju je želio, već i zatvoreni prostor u kojem se ona nalazi, da bi naknadno izvršio obijanje npr. pokretne kase. Kad se radi o obijanju, kao načinu izvršenja teške krađe, onda je pravno irelevantno o kakvom se intenzitetu sile radi. Najvažnije je da je sila takvog karaktera da za posljedicu ima uništavanje prepreka na koje se djeluje silom.

Pod provaljivanjem se podrazumijeva uklanjanje prepreka koje stoje na putu pri prodiranju u tuđi zatvoreni prostor koje se čini protiv volje vlasnika ili posjednika. U provaljivanje spada i uvlačenje kroz neki otvor, prebacivanje preko zida, uskakanje kroz otvoreni prozor, iako u ovim slučajevima nema uklanjanja prepreka (Korajlić, 2011). O pojmu provaljivanja u teoriji postoje različita shvatanja, a i sudska praksa u tom pogledu nije jedinstvena. Prema jednima kod provaljivanja nema nasilnog djelovanja na prepreke, dok prema drugima i provaljivanje predstavlja nasilno ulaženje u zatvorene prostore, ali bez oštećenja ili uništavanja prepreka. Ovo drugo shvatanje više odgovara samom logičkom pojmu provaljivanja, koje samo po sebi implicira i elemenat nasilnog uklanjanja prepreka, pa i povredu njihove supstance, ali se ono u suštini razlikuje od

obijanja u karakteru same radnje ulaženja u zatvoreni prostor. Kod obijanja se radi o uklanjanju prepreka u vidu naprava za zatvaranje (brava, katanaca), dok se kod provaljivanja radi o uklanjanju prepreka drugog karaktera, odnosno o ulaženju u zatvoreni prostor na drugi način.

Kod provaljivanja nije toliko bitna uporaba sila, a ni uklanjanje naročito velikih prepreka, koliko je bitan veliki intenzitet njegove zločinačke volje ispoljen kroz način uklanjanja prepreka da bi ušao u zatvoren prostor. Prema odredbi stava 1. točka b) članka 287. KZ FBiH, teška krađa postoji u slučaju kada je obična krađa izvršena na naročito opasan ili naročito drzak način. Radi se o obliku teške krađe koja po stepenu stvorene opasnosti i ispoljene drskosti ili rizika koje učinilac unosi u izvršenje djela znatno prelazi učiniočevu bezobzirnost i drskost koja se redovno ispoljava pri vršenju krađe. Naročito opasan način postoji u slučaju kada učinilac pri izvršenju krađe upotrijebi takav način ili takvo sredstvo kojima dovodi u opasnost živote ljudi ili imovinu, kao što je npr. korištenje eksploziva. Pri tome se za obijanje vrata, zidova ili kasa, na primjer, može koristiti eksploziv ili kad se elektriziraju ulazna vrata da bi se spriječio ulazak u prostoriju za vrijeme vršenja krađe. Ovo djelo postoji i kada su predmet krađe opasne stvari kao što su oružje, otrovi, zapaljive, rasprskavajuće, jonizirajuće ili slične materije, te opasne domaće ili divlje životinje (pas, bik, konj, zmija i sl.). Iz ovog se može zaključiti da ova opasnost može da proizilazi ili iz sredstva koje se koristi pri izvršenju krađe, ili iz samog objekta krađe. Naročito opasan način jedni shvataju kao visok stepen opasnosti za život, tijelo ili imovinu, dok drugi naročito opasan način izvršenja krađe shvataju kao onaj način po kojem je mogućnost štetne posljedice vrlo velika, veća od prosječne, odnosno normalne. Čim je sigurnost učinioca da neće biti otkriven veća, tim je i način učinjenja opasniji. Prvo stajalište čini se uvjerljivijim (Horvatić, Šeparović, 1999). Posebno pitanje koje se postavlja u vezi sa ovim načinom izvršenja krađe jeste da li postoji ovaj vid krađe ukoliko se krađu tzv. opasne stvari kao što su zapaljiva sredstva, otrov, radioaktivni materijal, eksploziv itd. Za postojanje ovog kaznenog djela dovoljno je da je stvorena apstraktna opasnost za život ili tijelo ljudi ili imovine. Pravno je irelevantno da li je na ovaj način učinilac doveo u opasnost i sebe. Ovo kazneno djelo neće postojati ukoliko učinilac doveo u opasnost napadni objekat, odnosno ukoliko krađu izvrši na taj način da doveo u opasnost uništenje stvari koju želi da oduzme. U konkretnom slučaju ne bi se pojavila apstraktna opasnost

za život ljudi i imovinu, pa samim tim ni naročita opasnost kao kvalificirani oblik kaznenog djela.*

Svaka krađa u sebi ne sadrži opasnost, ali svaka krađa u sebi sadrži izvjesne elemente drskosti. Pod pojmom naročite drskosti podrazumijeva se ona krađa kod koje učinilac ispoljava drskost u znatno većem stepenu od onog koji obično prati izvršenje krađe, tako da je krađa koju je on izvršio pod takvim posebnim okolnostima zbog kojih se postupanje učinioca mora okarakterisati kao naročito drsko (Simić, Petrović, 2004).

U sudskoj praksi kao primjeri ove krađe najčešće se ističu: krađa novčanika ili sata istrgnućem iz ruke, zatim krađa novca iz registarske kase koju je kasirka otvorila da bi platila kupljenu robu, potom oduzimanje novca od oštećene za vrijeme trajanja spolnog odnosa; skidanje cipela za vrijeme spavanja na javnom mjestu; krađa kofera u kupeu pred ostalim putnicima, a u odsustvu, otimanje tašne, novčanika iz ruku u prisustvu većeg broja lica, itd... Zaključak je da se radi o krađi koja se najviše vrši u obliku otimanja (tzv. otimačina), te iskorištavanjem situacije u kojoj se nalazi oštećeni. Ova krađa vrši se na način koji se nije mogao očekivati, na način koji iznenađuje i koji ukazuje na hrabrost, odlučnost i spremnost učinioca da se izloži velikom riziku. Prema odredbi stava 1. točka c) članka 287. KZ FBiH, teška krađa postoji u slučaju kada je obična krađa izvršena iskorištavanjem stanja nastalog požarom, poplavom, potresom ili drugom nesrećom. Opisana stanja su objektivna i ne ovise o učiniocu ni žrtvi delikta. Iako je kod ovog kvalificiranog oblika teške krađe riječ o objektivnim okolnostima, ovakva krađa ipak odražava jednu subjektivnu okolnost, a to je bezobzirnost učinioca koji koristi tešku situaciju da bi izvršio djelo (Lazarević, 1981).

U ostale nesreće u prvom redu treba uvrstiti rat, ratno stanje i njegove posljedice u koje spadaju napuštanje spaljenih i uništenih domova, odlazak u prognanstvo i izbjeglištvo uz ostavljanje vlastite imovine s namjerom povratka (Bačić, Pavlović, 2001). Međutim, kazneno djelo teške krađe spada u krivična djela protiv imovine. Objekat napada kod ovog kaznenog djela je

* Tako npr., ukoliko učinilac u želji da ukrade neku životinju koristi omamljujuća sredstva da bi je omamio, pa ne znajući da rukuje omamljujućim sredstvima stavi veću količinu omamljujućeg sredstva i dovede u opasnost život te životinje, ne bi se radilo o krađi na naročito opasan način. Trešnjev A., op. cit., 131.

imovina, tako da je prihvatljiviji stav da je *ratio legis** za propisivanje ovog vida teške krađe neadekvatna mogućnost zaštite te imovine, nego da se radi o teškoj gramzivosti i bezobzirnosti učinioaca. Prema odredbi stava 1. točka d), teška krađa je krađa izvršena iskorištavanjem bespomoćnosti ili drugog naročito teškog stanja druge osobe i ta stanja su kvalifikatorna okolnost ovog oblika djela. Radi se o stanjima u kojima se nalazi pasivni subjekt krađe, uslijed kojih taj subjekt nema fizičke ili psihičke mogućnosti da spriječi izvršenje djela, odnosno uslijed kojih je nesposoban za odbranu svojih stvari odnosno imovine. Takav slučaj bi bio npr. kada bi učinilac iskoristio saobraćajni udes i iz automobila žrtve ukrao neku stvar. Umišljajem učinioaca mora biti obuhvaćena i svijest o stanju bespomoćnosti ili drugom osobito teškom stanju druge osobe tj. žrtve, odnosno svijest da se djelo izvršava upravo iskorištavanjem tog stanja, odnosno kvalifikatorne okolnosti (Tomić, 2007). Krađa iskorištavanjem bespomoćnosti druge osobe postoji onda kada pasivni subjekt zbog teške bolesti kao što su paraliza, zatim stanja poput visoke temperature, distrofije ili zbog teških povreda, ili pak starosti, nije u mogućnosti da štiti svoja prava, dobra i interese (Bačić, Šeparović, 1997).

Razlika između krađe na naročito drzak način i krađe iskorištavanjem bespomoćnosti drugog lica leži u tome što se u ovom slučaju radi o iskorištavanju sposobnosti za budnost koja je rezultat nenormalnog duševnog ili zdravstvenog stanja nekog lica, dok se pak kod teške krađe na naročito drzak način radi o iskorištavanju sposobnosti za budnost zbog određenih trenutnih psihičkih stanja (kao što su zaprepaštenost, iznenađenost i dr.) koja se ne mogu smatrati nenormalnim (Atanacković, 1981). Naročito teško stanje druge osobe ne može se tumačiti olako, doista mora biti ozbiljno stanje kao što je kritično stanje zdravlja, izgladnjelosti, te bespomoćnosti pred elementarnim nepogodama ili sl. Učinilac svih oblika djela iz stava 1. članka 287. KZ-a FBiH može biti svaka osoba. Za kaznenu odgovornost potreban je umišljaj, kojim je obuhvaćena i svijest o posebnom načinu učinjenja djela ili svijest o posebnim okolnostima pod kojima je djelo učinjeno. Za sve navedene oblike teške krađe u KZ-u FBiH predviđena je kazna zatvora u trajanju od šest mjeseci do pet godina. Prema odredbi stava 2. točka a), teška krađa postoji ako je ukradena stvar velike vrijednosti, a

* *ratio legis* [ra'ci-o le:'gis] (lat.: razlog zakona), u rim. pravnoj tradiciji i u suvremenom pravu, pojam kojim se označuje razlog i svrha donošenja zakona, pravnog akta ili pravne norme; redovito se koristi pri tumačenju prava.

učinilac je postupao s ciljem pribavljanja imovinske koristi takve vrijednosti. Kvalifikatornu okolnost u ovom slučaju čine vrijednost ukradene stvari i cilj da se prisvoji stvar upravo te vrijednosti. Zakonodavac nije odredio šta je to što se podrazumijeva pod pojmom „stvar velike vrijednosti“ i to utvrđuju sudovi u svakom konkretnom slučaju. Prema odredbi stava 2. točka b), teška krađa postoji ako ukradena stvar služi u vjerske svrhe ili je stvar ukradena iz vjerske ili druge zgrade ili prostorije koja služi za vjerske obrede.

Kvalifikatornu okolnost za ovaj oblik teške krađe čine priroda, odnosno namjena ukradenih stvari, kao i mjesto iz kojeg su stvari oduzete. To mogu biti različite stvari koje služe u vjerske svrhe i to sud rješava u svakom posebnom slučaju. To su uglavnom vrijedni kaleži, križevi, slike s vjerskim motivima, skulpture, skupocjeni tepisi i lusteri u džamijama itd. Kvalifikatorne okolnosti za ovaj oblik teške krađe moraju biti obuhvaćene umišljajem učinioca. Prema odredbi stava 2. točka c), teška krađa postoji ako je ukradeno kulturno dobro ili stvar od posebnog naučnog, umjetničkog, historijskog ili tehničkog značaja ili se nalazi u javnoj zbirci, zaštićenoj privatnoj zbirci ili je izložena za javnost. (Bačić, Šeparović, 1997). Kvalifikatorne okolnosti koje ovaj oblik krađe čine teškom krađom su vrsta ukradene stvari, njen značaj, kao i mjesto odakle je stvar ukradena. Ove okolnosti moraju biti obuhvaćene sviješću učinioca, jer je za kaznenu odgovornost potreban umišljaj, kojim je obuhvaćena svijest o naznačenim kvalifikatornim okolnostima. Dalje, odredbom stava 3. članka 287. KZ-a FBiH propisan je i lakši oblik kaznenog djela teške krađe. Taj oblik postoji u slučajevima kada je ukradena stvar male vrijednosti, a učinilac je postupao sa ciljem pribavljanja imovinske koristi takve male vrijednosti, s tim da je sama krađa izvršena na način i pod okolnostima koje običnu krađu i inače čine teškom krađom. U ovom slučaju namjera učinioca jeste da pribavi stvar male imovinske vrijednosti, te ta njegova namjera treba da proizilazi iz njegovog umišljaja. Učinilac mora biti svjestan stvarne vrijednosti ukradene stvari i da baš hoće da ukrade stvar takve vrijednosti (Korajlić, Šuperina, Selimić, 2020). Okolnosti koje ovaj vid krađe čine naročito teškom su način izvršenja krađe (obijanje, provaljivanje ili drugo savladavanje većih prepreka), ili je to učinjeno na naročito opasan ili naročito drzak način, ili je to učinjeno iskorištavanjem stanja neke nesreće, ili iskorištavanjem stanja bespomoćnosti, te nekog drugog naročito teškog stanja druge osobe. Prema odredbi stava 4. članka 287. KZ-a FBiH teška krađa postoji ako je krađa

izvršena u sastavu grupe ljudi ili ako je učinilac pri sebi imao kakvo oružje ili opasno oruđe radi počinjenja djela. Kada govorimo o grupi ljudi, to podrazumijeva učešće najmanje tri osobe koje su se prethodno dogovorile da izvrše krađu. Ove su osobe povezane radi trajnog, ponovljenog ili povremenog činjenja krađe. Za postojanje djela bitno je da svaka osoba u sastavu grupe učestvuje u činjenju ili pokušaju bar jednog kaznenog djela koje je obuhvaćeno planom zločinačke grupe (Petrović, Jovašević, 2005).

Da bi osobe u sastavu grupe izvršile tešku krađu potrebno je da između njih postoji dogovor. Pod dogovorom ne treba smatrati samo dogovor koji precizno određuje koja će se točno krađa vršiti, sa točno određenim načinom, vremenom, i predmetom izvršenja. Dovoljan je i načelni dogovor da će se izvršiti određena krađa. Krađa ili krađe koje proizilaze iz dogovora, ako ne moraju biti točno određene moraju biti odredive. Neće postojati ovaj oblik teške krađe ukoliko se više lica načelno dogovori da će izvršiti krađu bez naznačenja nijedne druge bliže odrednice o kakvoj krađi je riječ. U ovom slučaju dogovor koji se bazira na apstraktnom dogovaranju za vršenje krađe nema takav kvalitet na osnovu kojeg bi se moglo zaključiti da se radi o udruživanju, te stoga nema ni elemenata ovog kaznenog djela. Zato ne možemo govoriti o bilo kakvom dogovoru, već samo o onom koji ima kvalitet na osnovu kojeg se može zaključiti da se radi o udruživanju.

2.2. Imovinski delikti sa elementom tjelesnog nasilja

Tu spadaju najteži oblici kod kojih su tjelesna sila i prijetnja prema žrtvi osnov metoda i sredstava izvršenja delikta. Obuhvataju sljedeće delikte:

- a) razbojništvo,
- b) razbojničku krađu,
- c) iznude i
- d) ucjenu.

Razbojništvo. Kazneno djelo razbojništva čini ko uporabom sile protiv nekog lica ili prijetnjom da će neposredno napasti na život ili tijelo, oduzme tuđu pokretnu stvar u namjeri da njenim prisvajanjem pribavi sebi ili drugome protivpravnu imovinsku korist ili da je protivpravno prisvoji. □ Razbojništvo podrazumijeva oduzimanje i prisvajanje tuđe pokretne stvari primjenom grube sile ili ozbiljne prijetnje na život i tijelo.

Razbojništva se obično dešavaju u večernjim satima, po pravilu uvijek uspiju, a izvode se:

- a) silovito,
- b) iznenadno,
- c) prijeteći.

Prema svojoj pravnoj naravi, razbojništvo se određuje istovremeno i kao imovinsko, ali i kao nasilničko kazneno djelo. Ipak, razbojništvo je u Posebnom dijelu Kaznenog zakona* sistematizovano u grupi kaznenih djela protiv imovine, jer je cilj počinitelja krađa, a prinuda koja prethodi krađi je u njenoj funkciji i služi kao sredstvo za izvršenje krađe. Razbojništvo se ne može svrstati u grupu kaznenih djela protiv života i tijela pošto napad na život ili tijelo nekog lica nije njihov isključiv cilj, što je osnovno obilježje krivičnih djela iz oblasti krvnih delikata. Kod razbojništva osnovni cilj jeste pribavljanje imovinske koristi, a sve ostalo podređeno je tom cilju, pa čak i teška tjelesna povreda ili lišenje života nekog lica. Korištenje nasilja, odnosno činjenica da je žrtva odmah svjesna oduzimanja svoje imovine ga razlikuje od obične krađe; neposredno korištenje tjelesne sile ili nedvosmislena prijetnja ga razlikuje od iznude ili ucjene koja ne mora uvijek imati nasilnu komponentu ili prijetnju po nečiji tjelesni integritet. Razbojništvo predstavlja jedan od najstarijih oblika kriminala, koji se razvio od pljačkaških pohoda na suparnička plemena u prahistorijskom dobu. Prve države su velikim dijelom nastale upravo u nastojanju da se razbojništvo ukloni i suzbije. Tokom najvećeg dijela pisane povijesti razbojništvo je predstavljalo ozbiljan problem po razvoj trgovine, kao i čest povod za izbijanje ratova i oružanih sukoba. S druge strane su razbojnici, pogotovo kada su njihove žrtve bili pripadnici "tlačiteljskih" tuđina i pripadnika viših klasa, bili veličani kao borci za slobodu i socijalnu pravdu, a što je posebno došlo do izražaja u 19. vijeku. Danas se razbojništvo javlja u nizu oblika - od običnog uličnog razbojništva, preko otmica automobila (*carjacking*), pomorske piraterije, otmica aviona, kao i možda najspektakularnijeg u obliku pljački vlakova i banaka. Razbojnička krađa i razbojništva su složena kaznena djela iz razloga što obuhvataju krađu i prinudu. Po tome su

* Kazneni zakon Federacije BiH, Kazneni zakon RS-a i Kazneni zakon Brčko Distrikta BiH, ("Službene novine Federacije BiH", br. 36/2003, 21/2004 - ispr., 69/2004, 18/2005, 42/2010, 42/2011, 59/2014, 76/2014, 46/2016 i 75/2017)

međusobno slične. Razlika je u redosljedu vršenja ovih djela. Kod razbojničke krađe učinilac prvo vrši krađu, a zatim prinudu u cilju zadržavanja ukradene stvari, dok kod razbojništva primjena prinude prethodi vršenju krađe.

Razbojnička krađa. Razbojnička krađa podrazumijeva krađu kod koje izvršilac bude zatečen pri izvršenju krađe, te potom upotrijebi silu ili ozbiljnu prijetnju prema drugom licu da bi zadržao ukradenu stvar. Razbojnička krađa je u KZ FBiH obrađena u članku 288., na sljedeći način "Ko je zatečen pri učinjenju kaznenog djela krađe, pa s ciljem da ukradenu stvar zadrži, upotrijebi silu protiv neke osobe ili prijetnju da će izravno napasti na njezin život ili tijelo, kaznit će se kaznom zatvora od jedne do deset godina." Ako je kaznenim djelom iz stava 1. ovog članka neka osoba s umišljajem teško tjelesno ozlijeđena, ili je to kazneno djelo učinjeno u sastavu grupe ljudi, ili ako je upotrijebljeno oružje ili opasno oruđe, učinitelj će se kazniti kaznom zatvora od najmanje pet godina. Ako je pri učinjenju kaznenog djela iz stava 1. ovog članaka neka osoba s umišljajem usmrćena, učinitelj će se kazniti kaznom zatvora najmanje deset godina ili kaznom dugotrajnog zatvora. Kazneno djelo razbojničke krađe je jedno od najtežih imovinskih kaznenih djela, a njegovi teži oblici spadaju u najteža kaznena djela uopšte. Kao poseban oblik razbojničke krađe pominje se „morska piraterija“. Morska piraterija poznata je od antike (najpoznatiji u tom periodu su bili feničanski gusari, koji su u isto vrijeme došli do mnogih geografskih otkrića). Akcije somalijskih gusara su danas najpoznatije, ali zapravo to nije daleko jedino područje njihovog aktivnog djelovanja.

2.2.1. Iznude i ucjene (savremeni vid - „reket“)

Reket je posebna vrsta kriminalne rente, oblik profesionalnog kriminaliteta zasnovan na sistemu prinude i nasilja. To je „utjerivanje duga“ u oblasti profesionalnog kriminaliteta. Reketarenje (*eng. racketeering*) ili reket je izraz koji označava ekonomsku djelatnost vezanu uz organizirani kriminal, odnosno pružanje određenih ilegalnih usluga (kockanje, prostitucija, zelenaštvo i sl.). U svom užem smislu se pod time podrazumijeva "plaćanje zaštite", odnosno novac ili druge usluge koje određeni pojedinac ili tvrtka pruža kriminalcima u zamjenu za vlastitu tjelesnu sigurnost ili neometano obavljanje ekonomske aktivnosti. Reketiranje je američki izraz koji je počeo da se koristi 30-ih godina u SAD-

u kada su mafijaši iznuđivali novac od pojedinaca ili grupe ljudi, a zauzvrat su im garantovali neometano obavljanje ekonomske aktivnosti ili tjelesnu bezbjednost.

2.3. Ostali oblici (delikti bez motiva koristoljublja)

U ostale oblike spadaju oni delikti koji nemaju prevashodno motiv koristoljublja, ali se njima onemogućavaju ili oštećuju određena imovinska prava drugih osoba (oduzimanje tuđe stvari, uništenje ili oštećenje tuđe stvari, neovlašteno korištenje tuđe stvari (vozila i sl.), protivpravno useljenje, te oštećenje tuđih prava.

3. VRSTE DELINKVENATA U KONTEKSTU PROVALNIH KRAĐA I RAZBOJNIŠTAVA

Delinkventi mogu biti:

- a) Profesionalni i
- b) neprofesionalni.

Neprofesionalni su oni delinkventi koji čine kaznena djela slučajno - djela nisu planirana. Profesionalni delinkventi su oni delinkventi koji žive takav način života, to je njihov stil života, oni su dosjetljivi i kreativni, ali u negativnom smislu - džeparenje, krađe u trgovinama, prevare. Statistički pokazatelji govore da je 85% provalnih krađa izvršeno kada oštećeni nisu kod kuće, odnosno da je trećina krađa učinjena silom. Prema Tomasu Moranu (najpoznatiji američki džeparoš) profesionalni delinkventi imaju pet zajedničkih karakteristika:

- ✓ dobro razvijene sposobnosti,
- ✓ specifičan način djelovanja,
- ✓ uživaju određen status unutar vlastite subkulture,
- ✓ karakteristične zajedničke vrijednosti i granice koje nikad ne prelaze,
- ✓ uče jedan od drugog, čuvaju jedan drugog i organizovani su.

Kod jednoga dijela počinitelja kaznenih djela, involviranje u delinkvenciju rezultat je stjecaja okolnosti koje ne ukazuju na trajnu opredijeljenost bavljenja delinkvencijom, često kao rezultat pritiska vršnjaka. Siegel (2010) pod situacijskim delinkventima krađa, koji termin se često

koristi kako bi se označili počinitelji kaznenih djela koji su počinili djelo stjecajem okolnosti koje se ne mogu povezati sa trajnom opredijeljenošću osobe da se involvira u deliktna ponašanja, smatra počinitelje koji ne raspolažu naročitim vještinama, koji su impulzivni i kojima je involviranje u ponašanje kojim se krše zakoni tek epizoda u inače konvencionalnome ponašanju. Oni najčešće nisu razvili identitet delinkventa, a kaznena djela obično čine pod utjecajem kakve krize ili pritiska socijalne sredine.

Kod nekih pripadnika delinkventne populacije, činjenje kaznenih djela rezultat je neprilagođenosti društvenim normama. To su uglavnom povodljive i osobe nenaviknute na rad, sa određenim nedostacima u psihičkoj sferi, odgoju i obrazovanju i koje ne tragaju aktivno za prilikama za počinjenje djela, ali ih koriste ako se ukažu. Takva sklonost činjenju kaznenih djela može biti i endogena, pa su to često psihički defektne osobe (Singer, Kovčo Vukadin, Cajner Mraović, 2002). Kod drugoga dijela recidivnih počinitelja u oblasti imovinske delinkvencije razvijaju se delinkventne stavovi i navike na način da se bavljenje imovinskim kriminalitetom smatra izvorom prihoda i stilom života. Spomenuta kategorija delinkvenata, koju se naziva profesionalni ili karijerni delinkventi, su perzistentni, kronični počinitelji, koji se involviraju u delinkvenciju u svakoj fazi života (Brown, Esbensen, Geis, 2013, Paternoster, 2014) i u značajnome dijelu promatra kriminal kao sredstvo za osiguranje egzistencije, zapravo kao neku vrstu zanimanja. Kao i u legalnim poslovnim aktivnostima, različiti aspekti delinkvencije doživljavaju se kao sasvim uobičajeni sastojci profesije. Tako se činjenje imovinskih kaznenih djela promatra kao „posao“ od kojega se dâ dobro zaraditi; provalnici „rade“ u pojedinim područjima; postoji „tržište“ za ukradene stvari, sa redovnim „kupcima“ i „prodavcima“; postoje „eksperti“ i „specijalci“ koji uživaju poseban status zahvaljujući svojim sposobnostima i mogućnostima zarade; najzad, oni koji se više ne bave krađama smatraju se „umirovljenim“ (Maguire, Bennett, 1982). Bavljenje imovinskom delinkvencijom u takvim se shvaćanjima smatra racionalnim izborom za počinitelje, koji važu korist od počinjenja djela i vjerojatnoću otkrivanja i težinu sankcija. Brojne su studije prikazivale recidivne kradljivce upravo kao „profesionalce“, koji raspolažu specifičnim znanjima i bave se delinkvencijom kako bi zadovoljili svoje potrebe (kako društveno prihvatljive, npr. hrana, ali i druge, npr. konzumacija droga). Takvi počinitelji često imaju svoje subkulturne običaje, moral, ne poznaju

osjećaj srama ili krivnje. Svoje aktivnosti pravdaju time da i drugi krše norme, ali da je razlika u odnosu na njih da ne bivaju otkriveni.

4. SPECIFIČNOSTI KOD OTKRIVANJA KAZNENIH DJELA IMOVINSKOG KRIMINALITETA

Kaznena djela imovinskog kriminaliteta s pravnog, kriminalističkog, kriminološkog i kriminalno – političkog stanovišta su aktualna. Ta djela nailaze na izuzetnu pažnju javnosti, a nedovoljna efikasnost u njihovom otkrivanju izaziva osjećaj nesigurnosti i nespokojstva kod građana. Obiteljske prilike smatraju se jednim od najboljih prediktora antisocijalnoga i delinkventnoga ponašanja. Osuđivanost roditelja ima posebnu ulogu (Smith, Farrington, 2004). Čini se da recidivni počinitelji imovinskoga kriminaliteta imaju nešto nepovoljniju obiteljsku sliku nego nerekidivni počinitelji. Oni potječu iz obitelji u kojima je u nešto većoj mjeri prisutno kriminalno ponašanje mjereno osuđivanošću za neko kazneno djelo. I odnosi recidivista sa roditeljima su nešto slabiji. Uz to, kraće su bili u stabilnoj vezi sa partnerom, te su, koji je nalaz statistički značajan, rjeđe zakonito oženjeni nego nerekidivni počinitelji imovinskih delikata (Korajlić, Muharremi, 2011). Interesantan je nalaz da nema statistički značajnije razlike između recidivista u delinkvenciji i primarnih počinitelja u pogledu postojanja delinkventnih osoba u obitelji, te se ove kategorije razlikuju u spomenutome svojstvu u tek nekoliko postotnih bodova. Socijalni status jedan je od često ispitivanih obilježja počinitelja kaznenih djela. Thornberry i Farnworth (1982.) navode da u literaturi zapravo nema važnijega obilježja koje se dovodi u vezu sa delinkvencijom od socijalnoga statusa. Unatoč činjenici da je njihova veza često ispitivana, još je prisutna kontroverza o pravoj prirodi odnosa: od tvrdnji da je ta veza snažna, umjerena, slaba, do tvrdnji da ne postoji. Različita shvaćanja socijalnoga statusa podrazumijevala su u ranijim istraživanjima različite načine operacionalizacije, ali je uobičajeno da se uzimaju u obzir obrazovanje, zaposlenost, vrsta i stabilnost posla. Recidivni delinkventi su proveli manje godina u školi (iz koje su, uzgred višestruko više suspendirani ili izbacivani), imaju nestabilniju situaciju oko prebivališta, manje su u stanju zadržati isti posao, imaju više financijskih problema. Njihove su socio-ekonomske okolnosti općenito nepovoljne i ukazuju na osobe sa prilično nesređenim životom.

U kriminologiji je prisutna teza o određenim obilježjima delinkvenata koja asociraju sa kriminalnim ponašanjem. Tako se zlouporaba droga i alkohola uobičajeno smatra pojavom povezanom sa delinkvencijom. To su dinamičke varijable, na koje se može utjecati tretmanom. Recidivni počinitelji kaznenih djela iz oblasti imovinskoga kriminaliteta značajno su češće konzumenti droga ili alkohola (gotovo dvostruko više), a nalaz je naročito značajan kada se promatra česta, svakodnevna konzumacija. Da bi se ocijenila povezanost konzumacije alkohola i droga sa agresivnim ponašanjem, ispitanike se pitalo kako su se ponašali tijekom spomenute konzumacije. Odgovori su prilično slični i ukazuju da je konzumacija (barem po iskazima ispitanika) rijetko imala odraza na agresivnost delinkvenata. Nešto su češće agresivniji bili recidivni počinitelji prilikom konzumacije droga, koji nalaz nije statistički značajan. Opravdano je za pretpostaviti da su to iritabilne osobe sa niskom samokontrolom (čemu u prilog ide nalaz da su skloniji zluporabi opojnih supstanci, koja kod zluporabe droga vodi češćem agresivnom ponašanju), koja je glavni ograničavajući faktor u involviranju u delinkvenciju. Barem djelomice zahvaljujući lošem uspjehu u školi, tendiraju imati lošu finansijsku situaciju i biti rijetko zaposleni. Zbog niza faktora, a djelomice i zbog smanjene sposobnosti da ekonomski podržavaju obitelj i zbog činjenice da su manje atraktivni kao partneri, manje je vjerojatno da su u odnosu na nerecidivne, a pogotovo nedelinkvente, u stabilnim, bračnim vezama. Vjerojatno su sa konzumacijom opojnih supstanci započeli kao adolescenti, koja navika se obično zadržava i do kasnijih životnih razdoblja.

Zbog specifičnoga značaja obitelji i obiteljskih veza u društvima u kojima dominira tzv. ekskluzivni ili povezujući društveni kapital i izuzetno jake obiteljske veze, kakvo je bosanskohercegovačko, vjerojatno je da su veze i kontakti sa roditeljima ostali intenzivni i poslije ulaska u delinkvenciju, te da, djelomice zahvaljujući tomu, nisu imali problema u pogledu stambenih prilika kakvi se često dovode u vezu sa kroničnim delinkventima u istraživanjima u inozemstvu. Najbitnija je prevencija i provođenje preventivnih programa sa osobama koje imaju obilježja povezana sa delinkvencijom kako bi se koliko-toliko suzbili imovinski delikti.

Jedna od često primjenjivanih je svakako naobrazba i učenje prosocijalnih vještina kod osoba koje pokazuju delinkventne sklonosti. Stjecanje naobrazbe čini osobe konkurentnijim na tržištu rada, svjesnijim ukupnih društvenih prilika i sposobnijim da usvajaju i cijene konvencionalne

vrijednosti. Neki autori zagovaraju ideje prilagodbe školskih programa na način da se veća pažnja posvećuje praktičnim i društvenim aktivnostima, reduciranju akademske kompetitivnosti, ali iznad svega veće prisnosti i empatije nastavnoga osoblja sa djecom i mladima. Savjetovanje i učenje roditelja vještinama roditeljstva također je jedna od preporuka koje je moguće izvući iz ovoga istraživanja. Jasno isticanje očekivanih pravila ponašanja unutar obiteljskoga kruga, nagrade i kazne koje su u srazmjeri sa postupcima djece i mladih, nadzor nad onim što rade, razvijanje sposobnosti prevazilaženja konflikata neki su od sadržaja uspješno podučavanih na savjetovanjima i obukama u drugim zemljama, i koji su imali dosta dobre rezultate. I niska samokontrola, kao endogeni činitelj delinkventnoga ponašanja, može se reducirati obukama.

Gendreau i Ross (1979; 1987) su u pregledu programa rehabilitacije ukazali da su uspješni programi pokušavali promijeniti razmišljanje delinkvenata na način da se modificira egocentrično, impulzivno razmišljanje, ponajprije učenjem da se promisli o posljedicama postupaka, da se razmisli o drugim načinima rješavanja problema, da se uzme u obzir učinak postupaka na druge ljude, pogotovo potencijalne žrtve. Takvi su programi podrazumijevali igranje uloga (npr. prijava za posao, odolijevanje pritisku vršnjaka, odlaganje zadovoljstva ili nagrade koji proistječu iz postupaka, i sl.) i druge tehnike, te su doveli do dvostruko manje stope recidivizma među polaznicima obuka nego kod kontrolne skupine. Tretman osoba koje imaju povijest zloporabe droga ili alkohola, a koji uključuje savjetovanje o mogućnostima zaposlenja, bračno i obiteljsko savjetovanje, društvene klubove koji okupljaju spomenute kategorije počinitelja, pomoć od strane liječenih počinitelja, kao i određeni medikamenti, snažno je utjecala na smanjenje recidivizma i navike konzumiranja alkohola. Ponašajna averzivna terapija naročito se pokazala učinkovitom u odvikavanju od zloporabe droga, te samim tim i u smanjenju kaznenih djela imovinskog kriminaliteta.*

U slučajevima otkrivanja razbojništava i njihovih učinitelja važnu ulogu imaju mjere i radnje poduzete od strane policije u okviru mjera prvog zahvata, osobito mjera prve intervencije temeljne policije *in situ criminis*, tj. na mjestu izvršenja djela. Te radnje uvjetuju daljnji proces otkrivanja i odlučuju o njegovom pravcu i utječu na konačan ishod postupka.

* Detaljnije pogledati na: <https://www.semanticscholar.org>,

Pravilna i pravovremena reakcija policije, primarno uniformirane (temeljne) u slučajevima imovinskih kaznenih djela determinira otkrivanje učinitelja i otkrivanje i prikupljanje dokaza o njegovoj krivnji. Savremenim pojavnim oblicima razbojništava i razbojničkih krađa primarno policija mora se suprotstaviti suvremenim načinima i sredstvima borbe protiv tog oblika imovinskog kriminaliteta, svojevrsni kriminalistički inženjering. Njegov je cilj pravovremeno i skladno poduzimanje potrebnih otkrivačko-dokaznih mjera i radnji, a sve u cilju efikasnog odgovora na ponašanje učinilaca imovinskih delikata. To je bitan faktor efikasnosti predkaznenog postupka, i to ne samo u slučajevima imovinskih delikata. Imovinski delikti koji se pretežno vrše u gradskim područjima su determinirani velikom anonimnošću života u velikim gradovima što stvara dodatne teškoće u otkrivanju kako samih razbojništava, tako i njihovih učinitelja. U gradovima uvjeti izvršenja imaju urbani karakter. Hitna reakcija policije po saznanju za kriminalni događaj koji indicira na razbojništvo, je *condicio sine qua non** uspjeha.

5. ZAKLJUČAK

Uspostavljenje svojevrsne interakcije između kriminološke i kriminalističke istražne sadržine, sigurno mnogo doprinosi efikasnijem suzbijanju nasilničkih delikata, a time i razbojništava, što ukazuje na neophodnost naučnog i stručnog pristupa u suzbijanju kriminaliteta uopšte. Imovinski delikti po obimu čine najbrojniju vrstu kaznenih djela, ali istovremeno i vid delinkvencije gdje postoji najveći stepen profesionalizacije. Kriminološko i kriminalističko izučavanje ličnosti razbojnika, odnosno, poznavanje ličnosti razbojnika, je centralno pitanje koje će se u kriminalističkoj istrazi neizostavno vezivati za kriminološke i kriminalističke karakteristike delinkventa – razbojnika. U radu je dat i naučno valorizovan upotrební kapacitet kriminalističkog profilisanja kao savremene pomoćne metode u otkrivanju nepoznatih učinilaca.

Rezultati dosadašnjih empirijskih istraživanja ukazuju na potrebu stalnog unaprijeđenja kriminalističko istražne prakse koja se ne smije pretvoriti u puki prakticizam. Neophodno je još mnogo raditi na tom polju da

* *Sine qua non* ili *condicio sine qua non* je neophodno i neophodno djelovanje, stanje ili sastojak. Izvorno je to bio latinski pravni izraz za "[stanje] bez kojeg ne može biti".

bismo imali što bolje rezultate. Stalnim inoviranjem istražnih metoda i sredstava, njihovom primjenom i potvrđivanjem u praksi, na konkretan način se dokazuje neophodnost stručnog i naučnog unapređenja kriminološko-kriminalističkih metoda otkrivanja i razjašnjavanja kaznenih djela i učinilaca što doprinosi efikasnijem suzbijanju kriminaliteta. Koliko će policijski službenici, kriminalistički istražitelji, biti efikasni prilikom otkrivanja, razjašnjavanja razbojništava – razbojničkih krađa, zavisi od poštivanja i primjene pravila kriminalističko – kriminološke nauke. Zbog toga je potrebno posebno naglasiti i istaći neophodnost stvaranja neospornog integriteta kriminaliste – koji u svome stručnom obrazovanje izučava, a u praksi verifikuje stečena učenja i znanja.

Ova kaznena djela prate i specifični problemi u progonu, od teškoća kod dokazivanja posebnog cilja, odnosno subjektivnog obilježja bića djela, utvrđivanja imovinske štete, pa sve do izricanja adekvatnih sankcija. U pogledu sankcija to se ponajprije odnosi na češće izricanje novčanih kazni kao sporednih, što bi bilo i u skladu s pozitivnom europskom praksom, prema kojoj su za prijevaru novčane kazne najčešće sankcije nakon uvjetne osude. Ovim bismo bili i bliže ostvarivanju svrhe kažnjavanja, i to kako u pogledu utjecaja na počinitelje, kao i na sve druge da ne čine kaznena djela, tako i u pogledu vraćanja povjerenja građana u pravni poredak.

U sadašnjoj situaciji, kada se najviše izriču uvjetne kratkotrajne kazne zatvora, kada se protupravna imovinska korist vrlo rijetko vraća oštećenicima, te se troškovi kaznenih postupaka podmiruju najviše iz budžeta, a pri tome se počiniteljima prijevara plaća i obvezna obrana, uistinu možemo se zapitati o samoj učinkovitost pravnog sustava. Imovinski kriminalitet je veliki problem i kao takav prelazi nacionalne granice, te remeti ekonomski, društveni i kulturni razvoj društva. Stoga je jako bitno govoriti više o ovom problemu.

Zaključak razmatranja jeste da je potreban pomak u pogledu tačke djelovanja policije s kriminalističke obrade u pravcu kriminalističke kontrole i prevencije. To bi poboljšalo situaciju i u značajnoj mjeri smanjilo navedene delikte. Ovakav pomak u organizaciji i djelovanju bi doveo policiju, a i društvo u cjelini u operativniju i povoljniju poziciju u odnosu na počinioce imovinskih kaznenih djela. Nužno je što više javno govoriti o ovom problemu da bismo se na najbolji način zajedno borili protiv njega.

LITERATURA

1. Aleksić, Ž., Škulić, M., 1997. Kriminalistika. Beograd: Pravni fakultet - Centar za publikacije i Dosije
2. Allen, M., 2005. Textbook on Criminal Law. Oxford: Oxford University Press.
3. Atanacković D., 1981. Kazneno pravo – posebni deo, Beograd;
4. Bačić F., Pavlović Š., (2001. Kazneno pravo – posebni dio, 1.izdanje, Informator, Zagreb.
5. Bojanić, N., Korajlić, N., Kavazović, M., 2015. Kriminalistička tehnika. Visoka škola “CEPS - Centar za poslovne studije”. Kiseljak
6. Horvatić Ž., Šeparović Z., 1999. Kazneno pravo (posebni dio), Masmedia, Zagreb;
7. <https://epale.ec.europa.eu/hr>
8. https://hr.sayfaekle.net/wiki/Carmine_Crocco
9. <https://hr.wikipedia.org/wiki/reketarenje>
10. <https://jeraff.ru/bs/sushchestvuyut-li-seichas-piraty-pyat-mifov-o-piratah-v-kotorye-vse/>
11. <https://mup.ks.gov.ba/gradjanstvo/savjeti/razbojnistvo>
12. Korajlić, N, Halilović, H., 2007. Kriminalistika i prevencija kriminaliteta. Revija za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije br. 1. Univerzitet AAB, Priština
13. Korajlić, N., 2008. „Kriminalistička metodika“, Fakultet kriminalističkih nauka Sarajevo,
14. Korajlić, N., 2011., Kriminalistički praktikum, Pravni fakultet, Univerzitet u Travniku
15. Korajlić, N., 2012. „Kriminalistička metodika – Drugo izdanje“, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
16. Korajlić, N., i saradnici, 2012, Istraživanje krivičnih djela, Pravni fakultet, Univerziteta u Sarajevu
17. Korajlić, N., Muharremi D., 2011. Heuristička kriminalistika, Pravni fakultet, Univerzitet u Travniku
18. Korajlić, N., Muharremi, D., 2010., Kriminalistika. Univerzitet „AAB-Rinvest“, Priština
19. Korajlić, N., Selimić, M., 2015. Kriminalistička taktika. Visoka škola “CEPS - Centar za poslovne studije”. Kiseljak

20. Korajlić, N., Šuperina, M., Selimić, M., 2020. Uvod u kriminalistiku na znanstvenim temeljima suprotstavljanja kriminalitetu. Visoka škola “CEPS - Centar za poslovne studije”. Kiseljak
21. Korajlić, N.; Kešetović, Ž.; Halilović, H.; Dautbegović, A., 2007. Kriminalističke procedure na licu mjesta krivičnog događaja radi obezbjeđenja materijalnih tragova za forenzičnu analizu. Journal of Criminal Justice Issues (Kriminalisticke teme) . 2007, Vol. 6 Issue 1/2, p49-57. 9p.
22. Lazarević Lj., 1981. Kazneno pravo posebni dio, Savremena administracija, Beograd;
23. Modly, D., Šuperina, M., Korajlić, N., 2008., “Rječnik kriminalistike“, Strukovna udruga kriminalista, Zagreb
24. Modly. D., 1999. „Metodika istraživanja razbojništva“, Fakultet kriminalističkih nauka Sarajevo
25. Petrović B., Jovašević D., 2005., Kazneno pravo II (Kazneno pravo posebni dio), Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu
26. Ramljak A., Korajlić N., Dautbegović A., 2006., “Serijske i višestruke ubice i njihove žrtve”, Godišnjak Pravnog fakulteta u Banja Luci, br., XXVII-XXVIII
27. Šabani, A, Korajlić, N., 2013. Teorijske perspektive klasične i postklasične kriminološke teorije na kriminalnoj sceni BiH. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Bihać.
28. Tomić, Z., 2007., Kazneno pravo II Posebni dio, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu
29. Trešnjev, A., (1995. Teška krađa u teoriji i praksi, Intermex, Beograd,

**NOVA TEHNOLOŠKA RJEŠENJA ZA SAMOUSLUŽIVANJE I
NUĐENJE USLUGA U JAVNOJ UPRAVI**

**NEW TECHNOLOGICAL SOLUTIONS FOR SELF-SERVICE AND
OFFERING SERVICES IN PUBLIC ADMINISTRATION**

Pregledni znanstveni članak

*Prof. dr. Mladen Radivojević**

Sažetak

U ovom radu se bavimo novim tehnološkim rješenjima koja mogu javnoj upravi obezbjediti da korisnicima usluga ponude samousluživanje ili nuđenje određenih usluga. Daćemo ovdje i osnovne informacije o softverskim agentima koji iz jedinstvenog skladišta podataka javne uprave mogu tačno određenom korisniku ponuditi određenu uslugu kada mu je ona neophodna. Da bi se obezbjedilo samousluživanje i nuđenje usluga, javna uprava mora da implementira jedinstveno skladište podataka vlada, uprava, upravnih organizacija, te jedinica lokalne samouprave (opština i gradova) na jednom mjestu. Dio toga šta je još neophodno javnoj upravi da obezbjedi samousluživanje ili nuđenje usluga, a šta korisniku usluga, biće dato u ovom radu. U radu će biti predstavljen i dio rezultata istraživanja provedenih u nekim zemljama o spremnosti korisnika usluga na proces samousluživanja i o prihvatu ponuđenih usluga.

Ključne riječi: javna uprava, javna usluga, samousluživanje, nuđenje usluga, jedinstveno skladište podataka javne uprave.

Abstract

In this paper, we deal with new technological solutions that can provide public administration to offer self-service or offer certain services to service users. Here we will also provide basic information about software agents that can offer a specific service to a specific user from a unique public administration data warehouse when he needs it. In order to provide

** Visoka škola „CEPS – Centar za poslovne studije“ Kiseljak, e-mail: radivojevicmladen60@gmail.com*

self-service and offer services, the public administration must implement a single data warehouse of governments, administrations, administrative organizations, and local self-government units (municipalities and cities) in one place. Part of what is still necessary for the public administration to provide self-service or offer services, and what the service user will be given in this work. The paper will also present part of the results of research carried out in some countries on the readiness of service users for the self-service process and on the acceptance of the offered services.

Key words: public administration, public service, self-service, service offering, unique public administration data warehouse.

1. ŠTA PODRZUMIJEVAMO POD JAVNOM UPRAVOM

Državna uprava ili državna administracija, je izraz pod kojim se podrazumijevaju sve redovne aktivnosti koje vrši neka država, odnosno pojedinci u njoj - državni službenici (Đelmo, Selimić, 2012). S obzirom da se te djelatnosti vrše u javnom interesu, za državnu upravu se također koristi i izraz javna uprava. U ovom radu mi će mo koristiti izraz javna uprava, koja daje usluge svojim korisnicima (Theocharis, 2016).

Način organizacije, djelatnosti i metode rada javna uprave se razlikuju od jedne do druge države, u zavisnosti od socijalnih, ekonomskih i političkih prilika, ali i državnom uređenju. U nekoj zemlji može postojati više uprava sa različitim ovlastima (državna uprava, federalna uprava, entitetska uprava, kantonalna uprava), a najniži nivo državne uprave je lokalna uprava ili lokalna samouprava.

Lokalna samouprava je autonomni sistem upravljanja lokalnim zajednicama na užim dijelovima državnog teritorija, a provode je gradovi i opštine na svom području. Razvijenost lokalne samouprave je jedan od uslova demokratije i pravne države. Samouprava u lokalnim zajednicama obično je propisana ustavom određene zemlje (Thapa, 2020.).

Koliko je značajna lokalna samouprava svjedoči i usvojena Evropske povelje o lokalnoj samoupravi iz 1985. godine od strane Evropskog savjeta koja garantuje osnove lokalne demokratije, razrađujući i najvažnije elemente statusa lokalne samouprave. Najviše usluga građani i pravna lica dobijaju na nivou lokalne samouprave (opština i gradova). (Srivastava, 2016)

Teško je doći do potpune definicije javne uprave, zbog velikog broja zadataka koji spadaju pod nju (Selimić, 2019). Različiti autori su pokušali definisati što je to javna uprava:

- pa neki kažu da su to svi poslovi povezani sa vladom,
- drugi navode da se javna uprava sastoji od svih onih operacija koje imaju za svrhu ispunjenja ili provođenja javne politike,
- treći navode da je to detaljna i sistemska primjena zakona,
- neki navode da javna uprava nije ništa drugo nego politika, praksa, pravila i propisi koji se koriste u nekoj zemlji itd., itd., (Radivojević, M., 2012.)

Većina se slaže da javna uprava pokriva tri grane državnog aparata: izvršnu, zakonodavnu i sudsku vlast - praksu. Kako bismo u ovom radu mogli pratiti kako javna uprava pruža usluge, navest ćemo jednu od njenih definicija koja, po našem mišljenju, najbolje opisuje njen rad i ulogu: " Javna uprava je sistem organa, organizacija i tijela i međuzavisan skup odgovornosti, poslova i zadataka, posebno povezanih i vođenih sa ciljem primjena pravnih organizacijskih normativnih instrumenata, metoda upravljanja, procesa i postupaka radi zadovoljenje uslužnih potreba svojih korisnika. Osnovne, temeljne funkcije su: uslužne, regulatorne, organizacijske i izvršne" (Kavran, 2003.).

Ovdje ćemo se baviti samo jednom njegovom funkcijom - uslužnom, a to je pružanje usluga korisnicima.

U ovom radu mi ćemo se koristiti konstatacijom da javnu upravu čine vlade sa svojim ministarstvima, te sve uprave, upravne organizaciju i jedinice lokalne samouprave (opštine i gradovi) koja daje javnu uslugu svojim građanima. Pod javnom uslugom ovdje podrazumijevamo usluge isporučene od strane javne uprave pravnim i fizičkim licima.

2. RAZVOJ DIGITALNIH USLUGA

Da bi poboljšala svoje usluživanje javna uprava mora da provede značajne administrativne reforme i da poveća svoju efikasnost kroz veće korištenje i primjenu informacionih i komunikacionih tehnologija u svom radu i usluživanju.

Već su provedeni značajni koraci modernizacije računarske infrastrukture i informacionih sistema u javnoj upravi (Basu, S., 2004.). Sada se radi na razvoju softvera koji implementiraju vještačku inteligenciju, a to predstavlja značajan potencijal za unaprjeđenje elektronske, mobilne i inteligentne uprave (e-m-i-Uprave). Na različite načine se razmjenjuju iskustava i šire najbolje prakse kako na nacionalnom tako i na međunarodnom nivou novog relevantnog administrativnog znanja (Selimić, Radivojević, 2017).

Javna uprava bi trebala provesti značajne administrativne reforme. Očekivanja su da će se dijelovi ovih reformi ostvariti kroz dalju implementaciju novih tehnologija u javnoj upravi (e-m-i-Upravu) kao sredstva za povećanje efikasnosti, efektivnosti i transparentnosti njenog rada (Dixon, B., 2016.).

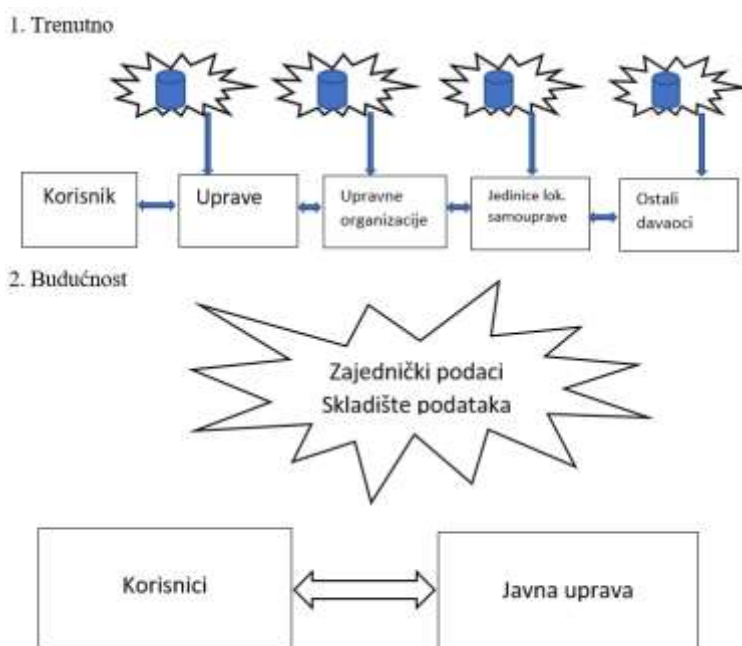
Tokom prve faze projekta uvođenja e-Uprave u većini zemalja svijeta, informacione i komunikacione tehnologije (IKT) su uvedene u skoro sva ministarstva, uprave, upravne organizacije i jedinice lokalne samouprave. Konkretno, računari su instalirani i opremljeni softverskim aplikacijama za podršku ključnim uslužnim procesima (Goudos, S., 2007). Istovremeno je instalirana potrebna mreža i razvijene web stranice, portali i određeni informacioni sistemi. Korak koji bi sada trebao provesti treba da ima za cilj obezbjediti korisnicima usluga **samousluživanje**, te javnoj upravi da ponudi odrađene usluga korisniku u pravo vrijeme, na pravom mjestu, koja mu je u tom trenutku neophodna i to u digitalnom obliku – treba da obezbjedi **nuđenje usluga**.

Pod samousluživanjem podrazumijevamo da sam korisnik sebe usluži, da na primjer svoj “Izvod iz knjige rođenih – Rodni list” ili da “Uvjerenje o nekažnjavanju”, sam korisnik prosljedi na mjesto gdje to od njega traže.

Pod nuđenjem usluga podrazumijevamo, da javna uprava ponudi određenu uslugu korisniku kada mu je ona neophodna, u pravo vrijeme.

Da bi se mogla obezbjediti i koristiti novo rješenje, neophodno nam je jedinstveno skladište podataka javne uprave. Sada u svim zemljama u svijetu u javnoj upravi - ministarstvima, upravama, upravnim organizacijama i jedinicama lokalne samouprave (opštinama i gradovima) koriste se baze podataka u kojim su spremljeni svi podaci neophodni za efikasniji rad i usluživanje. Da bi se korisnicima moglo obezbjediti samousluživanje ili da im javna uprava ponudi odgovarajuću uslugu u trenutku kad im je neophodna,

javna uprava mora implementirati jedinstveno skladište podataka javne uprave, slika 1.

Slika 1. Jedinstveno skladište podataka javne uprave (Izvor: autor rada)

Mora javna uprava preći sa onog što je trenutno, a to je da svaka vlada, svaka uprava ili uprava organizacija, te lokalna samouprava, ima svoju izolovanu bazu podataka, na koncept jedinstvenog skladišta podataka javne uprave. Jedinstveno skladište podataka javne uprave sadržavalo bi sve podatke javne uprave na jednom mjestu (Chen, Y., 2016.).

Digitalizacija administrativnih dokumenata i podataka u kombinaciji sa razvojem novih elektronskih javnih servisa građanima i privredi kao ključno pitanje je potreba da se ogromna količina podataka koji su pohranjeni u relacionim bazama podataka vlada, uprava, upravnih organizacija i jedinisa lokalne samouprave integrišu u **jedinstveno skladište podataka javne uprave**. Smatra se da postojeća rješenja ne zadovoljavaju u potpunosti cilj povećanja efikasnosti, efektivnosti rada (Suray I., 2019.), samousluživanja i nuđenju usluga javne uprave. Izazov u budućnosti je stvaranje mehanizama koji će otkriti, izvući, eksploatisati i distribuirati znanja koja će dovesti do samousluživanja i nuđenja usluga u javnoj upravi. Promocija nove elektronske, mobilne i inteligenetne uprave (e-m-i-Uprave) treba da uključi

razmjenu znanja i iskustava o najboljim praksama kako na regionalnom, tako i na evropskom i svjetskom nivou, u cilju širenja odgovarajućeg znanja i iskustva. Okruženje u kojem javna uprava sada radi, karakteristično je po proizvodnji i distribuciji velike količine podataka i informacija, a koje su rezultat obrade velikog skupa podataka (Vehabović, Selimić, Radivojević, 2017).

Pored jedinstvenog skladišta podataka (Lepri, B., 2016.) javne uprave, neophodno je implementirati i **bazu znanja** u kojoj bi se nalazila sva neophodna znanja neophodna za efikasno obezbjeđenje samousluživanja i nuđenja usluga korisnicima. U bazi znanja nalazila bi se sva zakonska rješenja koja reguliš proces usluživanja, kao i, ko i pod kojim uslovima može da dobije određenu uslugu.

Ključni faktor uspjeha cjelokupnog novog sistema usluživanja je funkcionalano, efikasano i jedinstveno skladište podataka i **znanja** javne uprave u jednoj zemlji, a kasnije i šite.

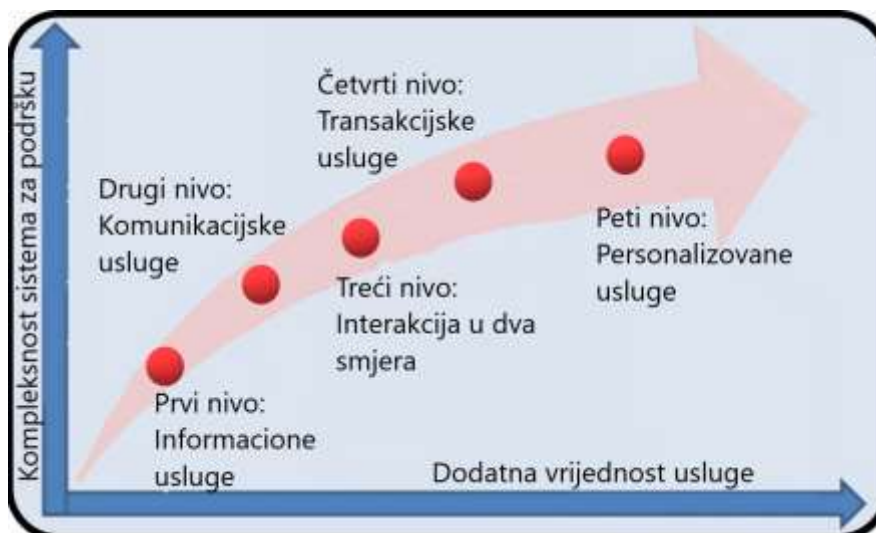
Za unapređenje postojećih sistema, treba pored institucionalnih reformi, fokus staviti na inovacije, najsavremenije tehnologije i sisteme za samousluživanje i nuđenje usluga svim korisnicima (pravnim i fizičkim licima).

Situacija u javnoj upravi se pogoršava kada zaposleni koji prestaju da rade odnesu sa sobom vrijedna znanja stečena tokom godina rada. Svoja znanja bi trebali ostaviti javnoj upravi jer su ih tu i stekli.

3. RAZVOJ e-m-i-UPRAVE

Usluge e-m-i-Uprave su razvrstane u pet nivoa u zavisnosti od stepena integracije informacionih sistema koji podržavaju projekat pružanja digitalnih usluga. U početku je podjela bila ograničena na četiri nivoa, ali se pojavila potreba za petim, sveobuhvatnijim nivoom.

Kako se usluge koje se pružaju kompletiraju, kompleksnost sistema koji podržavaju ove usluge raste zajedno sa potrebom za suštinskim promjenama u strukturama organizacije javne uprave. Ako se posmatra razvoj primjene novih tehnologija u javnoj upravi i digitalne usluge u javnoj upravi može se vidjeti da je on po nekim autorima prošao kroz četiti, odnosno pet faza, slika 2. U ovom radu ćemo predstaviti najčeće korišteni koncept razvoja e-m-i-Uprave.

Slika 2. Nivoi razvoja e-m-i-Uprave (Izvor: autor rada)

Nivo jedan podrazumijeva – **Informacije o usluzi** – Na ovom nivou usluživanja javna uprava nudi korisnicima usluga informativne materijale o načinu dolaženja do usluge. Informacije koje se nude najčešće su se odnosile na neophodnu dokumentaciju koju korisnik usluge treba da dostavi, te tijela javne uprave koja su uključena u proces usluživanja, te redoslijed obavljanja poslova da bi se obezbjedila usluga itd.

Nivo dva podrazumijeva - **Komunikacijske usluge** - Obezbijedeni su informativni materijali o tome kako korisnik da dođe do usluge, kao i neophodni službeni materijal (obrasci za prijavu, obrasci, certifikati, itd.) koje korisnici mogu „preuzeti“ na svoj računar, odštampati i koristiti tokom traženja usluge kod određenog davaoca na fizičkom nivou.

Nivo tri podrazumijeva - **Interaktivne usluge (dvosmjernu interakciju)** - Osim informacija, nude se i online obrasci za popunjavanje i slanje putem mreže. Pošto uključuju online dostavljanje podataka od strane korisnika, zahtijevaju mehanizam za identifikaciju, autentifikaciju i zaštitu podataka koje šalje korisnik usluge.

Nivo četiri podrazumijeva - **Transakcijske usluge (Transakcija)** - Podržavaju funkcije u kojima korisnik završava digitalne transakcije uključene u uslugu (npr. mobilno ili digitalno plaćanje dobijene usluge).

Nivo pet podrazumijeva – **Personalizovane usluge (personalizaciju)** – javna uprava kao davaoc usluge prosljeđuju unaprijed popunjene obrasce korisniku u onoj mjeri u kojoj to dozvoljava pravni okvir i informišu ga o

uslugama koje ga se tiču u zavisnosti od njegovog društvenog i ekonomskog profila. Veliki broj autora koji se bave razvojem i implementacijom elektronske, mobilne i inteligentne uprave (Najmi, E., 2013.) (e-m-i-Uprave), navode u posljednje vrijeme kao četvrti ili peti nivo u razvoju personalizovane usluge. Pošto se u praksi personalizovane usluge još uvijek u potpunosti ne koriste, smatramo da personalizovane usluge treba da **obuhvate samouluživanje i nuđenje usluga**. To su upravo one usluge sa kojim se bavimo u ovom radu. Da bi se te usluge ostvarile, neophodno je uvođenje **inteligentne javne uprave**. Neophodna je implementacija vještačke inteligencije u javnu upravu (Brundage, M., 2018.). Šta je sve neophodno da javna uprava obezbijedi, a šta je sve neophodno korisniku usluge da može nju da dobije kroz samousluživanjem ili prihvati kao ponuđenu? Koja infrastruktura je neophodna, koji zakonski okviri sve to treba da prate? Detaljnije o svemu tome u nastavku ovog rada. Da bi vidjeli da li korisnici usluga žele da koriste samousluživanje i da prihvate koncept nuđenja usluga, proveli smo jedno istraživanje čiji dio rezultata ovdje navodimo.

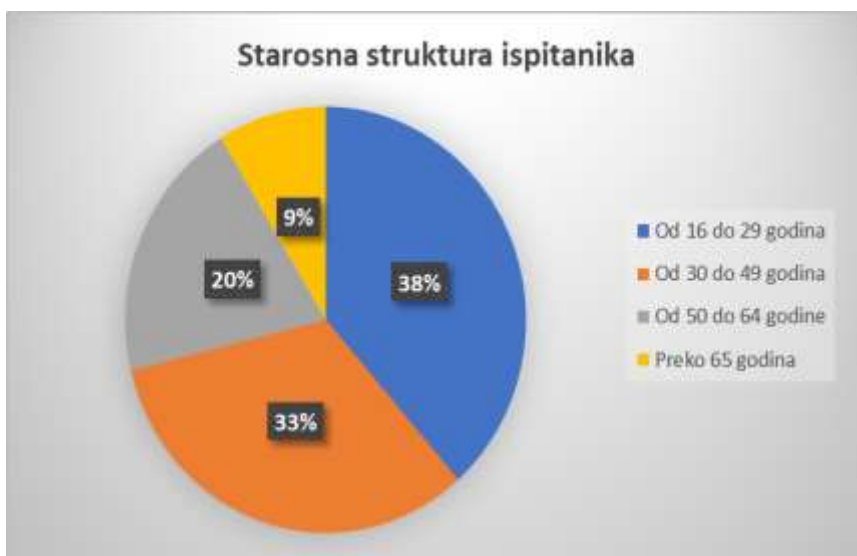
4. REZULTATI PROVEDENOG ISTRAŽIVANJA

Istraživanje je provođeno poslednja dva mjeseca prošle godine (2022.) i prva tri mjeseca ove godine (2023.). Nositelj istraživanja je bio Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku – Bosna i Hercegovina sa konzorcijem više visokoškolskih ustanova. Cilj istraživanja je bio da se sazna koliko su anketirani građani zainteresovani za samousluživanje i koliko su spremni prihvatiti nuđenje usluga od strane javne uprave, a takođe i da se vidi koliko su zadovoljni sadašnjim načinom usluživanja. U provedenom istraživanju učestvovao je veliki broj redovnih, vanrednih i svršenih studenata. Podaci su prikupljeni putem anketnog upitnika koji se mogao koristiti i u digitalnom i u papirnom obliku. Prikupljeno je 1267 korektno popunjenih upitnika.

Pripremljeni upitnik je prilagođen svim uzrastima i onima koji imaju samo završenu osnovnu školu, a i onima sa univerzitetskim diplomama.

U ovom radu navodimo samo mali dio prikupljenih i obrađenih podataka. Jedno od anketnih pitanja odnosilo se na starosnu strukturu anketiranih, a ispitanicima je ponuđena starosna struktura u rasponu: Od 16 do 29 godina, Od 30 do 49 godina, Od 50 do 64 godine i Preko 65 godina.

Od 1267 ispitanika, njih 488 pripadalo je starosnoj skupini od 16 do 29 godina, a 414 ispitanika pripadalo je starosnoj skupini Od 30 do 49 godina, a svi rezultati za ovo pitanje su prikazani na slici 3.

Slika 3. Starosna struktura ispitanika (Izvor: autor rada)

Jedno od pitanja se odnosilo na zadovoljstvo uslugama koje sada pruža javna uprava, a ponuđeni odgovori i rezultati su prikazani na slici 4.

Može se vidjeti da je 33 % (421) ispitanika navelo da je uglavnom nezadovoljno uslugama, a da je veoma zadovoljno uslugom odgovorilo je 10 % (123) ispitanika.

Slika 4. Zadovoljstvo brzinom dobijanja usluge (Izvor: autor rada)

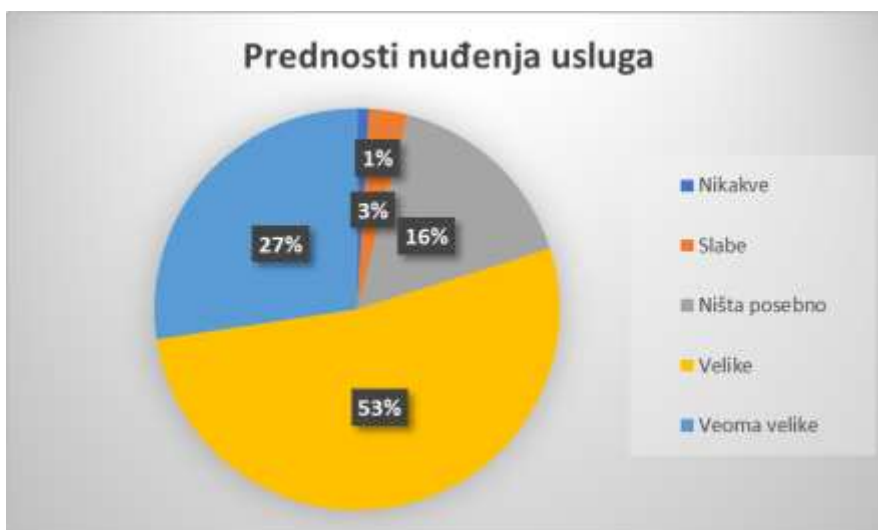
Jedno od pitanja glasillo je: „Ako bi Vam javna uprava omogućila samousluživanje, da li bi ga koristili“? Rezultati i mogući odgovori prikazani su na slici 5.

Od 1267 anketiranih 692 ili 55 % bi ga koristilo uvijek, a od 488 koji su starosne dobi od 16 do 29 godina njih bi 92 % uvijek koristilo samousluživanje. Od 111 anketiranih koju su preko 65 godina njih 12 % ne bi uopšte koristili samousluživanje.

Slika 5. Mogućnost korištenja samousluživanja (Izvor: autor rada)

Ispitanici su na pitanje: Koje prednosti može obezbjediti nuđenje usluga javne uprave? Dali odgovore koji su dati na slici 6. 27% anketiranih ili njih 347 smatraju da su veoma velike prednosti nuđenje usluga od strane javne uprave, a 53% anketiranih smatra da su velike prednosti nuđenje usluga korisnicima od strane javne uprave. 64 % onih koji pripadaju dobi od 30 do 49 godina smatraju da nuđenje usluga od strane javne uprave mogu da obezbjede veoma velike prednosti.

Slika 6. Prednosti nuđenja usluga (Izvor: autor rada)

U istraživanju su učestvovala i 604 osobe ženskog spola, a njih 79% u anketi je odgovorilo da bi željelo dobiti ponuđenu uslugu na svoj mobilni telefon. U istraživanju je učestvovao 651 ispitanik sa višom ili visokom školskom spremom, a njih 94% je odgovorilo da nisu zadovoljni elektronskim i mobilnim uslugama koje trenutno pruža javna uprava. Zbog ograničene dužine rada ovdje smo naveli veoma mali dio rezultata istraživanja, ali se iz istraživanja može vidjeti da mlađa populacija više želi samousluživanje, dok ispitanici srednjih godina više vole nuđenje usluga. Dobijene rezultate iz provedenog istraživanja nismo mogli upoređivati sa drugim provedenim istraživanjima istog ili sličnog sadržaja jer takvih rezultata jednostavno nema koji se odnose na zadovoljstvo uslugom i nuđenjem usluga u javnoj upravi. Postoje istraživanja koja pokazuju da je uprava prekomorna (Peña-López, I., 2016.), da se nove tehnologije nedovoljno koriste (Kim, P., 2017.), da pravne i fizičke osobe mogu samo

putem mobilnog uređaja (Linders, D., 2012.) dobiti određene informacije od javne uprave i slično (Chernykh, S., 2020.).

5. SOFTVERSKI AGENTI U ANALIZI POTREBA KORISNIKA USLUGA JAVNE UPRAVE

Pod softverskim agentima podrazumijevamo programe koji neke funkcije obavljaju autonomno, obično bez direktnog nadzora korisnika, a proizvode rezultate nakon završetka tih funkcija. Ovi programi mogu da pretražuju jedinstveno skladište podataka javne uprave, obrađuju informacije koje pronadu, a mogu da se koriste za pretraživanja, sortiranja i izbor određenih podataka koje u formi nuđenja usluge mogu prosljediti korisniku. Karakteristike softverskih agenata podrazumijevaju sljedeće:

- Autonomiju - ponašanje softverskih agenata je zasnovano na ciljevima.
- Kolaborativno ponašanje - jedan agent može raditi sa drugim na postizanju zajedničkog cilja.
- Reaktivnost – softverski agent može uočiti događaje u svom okruženju i reagirati u skladu sa tim.
- Komunikacija zasnovana na znanju - agent može komunicirati sa drugim agentima uz pomoć komunikacijskog jezika, a ne uz korištenje uobičajenih protokola ili standarda.
- Sposobnost izvođenja zaključaka – ima mogućnost da djeluje sa apstraktnim opisom problema.
- Mobilnost - može djelovati nezavisno od platforme.
- Prilagodljivost - povećanje agentovog iskustva dovodi do učenja i poboljšanja njegovih sposobnosti.

Sada se već radi sa „inteligentnim agentima“. To su programi koji prikazuju neki oblik vještačke inteligencije (West, M., 2018.) i koji imaju sposobnost učenja, a na osnovu podataka koje imaju, mogu donositi i odluke. Oni će u digitalnoj javnoj upravi na osnovu podataka koje mogu da dobiju, prosljediti određenom korisniku uslugu koja mu je neophodna na neki od uređaja kao što je računar, tablet ili pametni telefon. Tehnologije semantičkog weba će povećati i broj i mogućnosti agenata, dok će pametni agenti promijeniti navigaciju i prikupljanje informacija. Korištenjem agenta

podaci iz jedinstvenog skladišta podataka javne uprave i iz odgovarajuće baze znanja o tome kome i pod kojim uslovima mu se može ponuditi usluga, će obezbjediti određenu uslugu korisniku u trenutku kada mu je ona neophodna. Takvo usluživanje i samousluživanje može da obezbjedi inteligentna javna uprava ----- e-m-i-Uprava. U procesu samousluživanja automatskog izvršavanja online usluge, korisnik će formulirati upit-zahtjev, a pametni agent će automatski aktivirati sve neophodne procedure i obezbjediti mu dobijanje usluge. U ovakvom samousluživanju treba da učestvuje veći broj inteligentnih softverskih agenata od koji svaki odrađuje svoj proces.

U procesu nuđenja usluga inteligentni agenti zaduženi za praćenje potreba korisnika će kroz uzejamnu saradnju samostalno odlučivati o korisniku, usluzi koja mu je neophodna i načinu njenog dostavljanja u digitalnom obliku. Da bi se maksimalno iskoristila mogućnosti koje pruža smousluživanje i nuđenje usluga, moraju se identifikovati prepreke dostupnosti elektronske i mobilne usluge (e-m-Usluge).

Moderna javna uprava zasnovana na elektronskom, mobilnom i inteligentnom radu i usluživanju u kontekstu administrativne reforme i novog javnog upravljanja treba da razvije specifične karakteristike uključujući:

- Javna uprava mora biti orijentisana na rezultate i ne mora se striktno držati formalnih pravila i procedura.
- U okruženju koje se stalno mijenja, javna uprava mora uočiti potrebe korisnika usluga i prilagoditi svoje djelovanje u skladu sa tim.
- Više raditi na interakciji javnog i privatnog sektora, te prepustiti dio usluga privatnom sektoru.

6. ZAKLJUČAK

U ovom radu bavili smo se samousluživanjem i nuđenjem usluga u javnoj upravi koje sada mogu da obezbjede nova tehnološka rješenja. Naveli smo da je osnova za to jedinstveno skladište podataka javne uprave i baza znanja. Naznačili smo ulogu i značaj inteligentnih softverskih agenata u procesu nuđenja usluga. Predstavili smo i dio rezultata provedenog istraživanja da bi mogli sagledati želje korisnika usluga za drugačijim načinom dolaženja ili dobijanja usluga. Nove tehnologije i nova organizacija javne uprave mogu da obezbjede, efikasnije, jeftinije i brže usluživanje i dolaženje do usluga.

LITERATURA

1. Basu, S., 2004. "E-Governance and Developing Countries: An Overview." *International Review of Law, Computers & Technology* 18, no. 1 (2004): 109-132.
2. Brundage, Miles, et al. 2018. *Malicious Use of Artificial Intelligence: Anticipation, Prevention and Mitigation*. University of Oxford, The misuse of artificial intelligence: prediction, prevention and mitigation,
3. Chen, Y. C., Tsui-Chuan H., 2016. "Big Data for Digital Governance: Opportunities, Challenges and Strategies." In *Politics and Social Activism: Concepts, Methodologies, Tools and Applications*, p. 1394-1407. IGI Global.
4. Chernykh, S., 2020. Contemporary concepts of public administration and institutional risks. *Society and economy*.
5. Cordella, A., Bonina, CM., 2012. A public value perspective for ICT enabled public sector reforms: a theoretical reflection. *State Information Quarterly*, 29(4), 512–520.
6. Đelmo, Z., Selimić, M., 2012. *Zaštita prava građana pred državnim organima uprave u Bosni i Hercegovini*. Pravni fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru: „Revija za pravo i ekonomiju“, broj 1.,
7. Dixon, B. E., 2010. "Towards e-Government 2.0: Assessing Where e-Government 2.0 Is and Where It's Going." *Public administration and management* 15, no. 2: 418.
8. Goudos, SK, Peristeras, V., Loutas, N., and Tarabanis, K., 2007. Public administration domain ontology for semantic discovery of e-government services. In the 2nd International Conference on Digital Information Management, ICDIM 2007. IEEE.
9. Hidirova, B., 2020. The fundamental meaning of information technology in modern economic growth and development. Group: Specialized and multidisciplinary scientific research.
10. Hiller, J., Blanke, J., 2017. "Smart Cities, Big Data and Privacy Resilience", *Hastings Law Journal* vol. 68 (issue 2): 309-356.
11. Kaka, S., 2015). "E-Government Adoption and Big Data Analytics Framework." 1-28. 35 Power, DJ Using 'Big Data' for analytics and decision support. *Journal of Decision Systems*, 23(2), 222-228.

12. Kalogeraki, E.M., Theocharis, S., Apostolou, D., Tsihrintzis, G., Panayiotopoulos, T., 2016. Semantic approach for representing and examining business processes. In *Intelligent Computing Systems—New Areas of Application* (pp. 87–114)
13. Kamensky, J., 2018. "The Role of Artificial Intelligence in the Future of Government." IBM Center for the Business of Government, 19 Apr. 2018, businessofgovernment.org/node/2686.
14. Kavran, D., 2003., *Javna uprava*, Beograd, Srbija.
15. Kim, Pauline T., 2017. "Data-Driven Employment Discrimination," *William and Mary Law Review* Vol. 58 (issue 3): 857-936.
16. Lepri, B., et al., 2016. "The tyranny of data? The bright and dark sides of data-driven decision making for social good," *Transparent Mining for Big and Small Data*, vol. 32: 3-24.
17. Linders, D., 2012. From e-governance to mi-governance: defining a typology for citizen co-production in the age of social media. *State Information Quarterly*, 29(4), 446–454.
18. Marr, B., 2018. Artificial intelligence and blockchain: 3 main benefits of combining these two megatrends. *Forbes*, March 2, 2018.
19. Mehr, H., 2017. "Artificial Intelligence for Citizen Services and Government", *Harvard Ash Center for Democratic Governance and Innovation*.
20. Peña-López, I., 2016. "UN e-Government Survey 2016. EGovernment in Support of Sustainable Development."
21. Pitoura, Evaggelia et al., 2017. "On Measuring Bias in Online Information," *Association for Computing Machinery Special Interest Group on Data Management*, vol. 46 (issue 4): 16-21.
22. Radivojević, M., 2012. *Od elektroničkog poslovanja do poslovne inteligencije u javnoj upravi*. JU Službeni glasnik Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina,
23. Rao, S & Troshani, I., 2007. 'A conceptual framework and propositions for the adoption of mobile services', *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, vol. 2, p. 61-73.
24. Regan, Priscilla M. 2017. "Big Data and Privacy," in *Analytics, Policy and Governance*. Ed by Jennifer Bachner, Kathryn Wagner Hill and Benjamin Ginsberg. New Haven: Yale University Press.

25. Roggenkamp, K., 2004. "Development Modules for Unlocking the Potential of Mobile Government: Developing Mobile Government Applications from a User Perspective" in Proceedings of the 4th European Conference on e-Government, Dublin, Ireland
26. Selimić, M., 2019. Pravo na dobru upravu kao osnovno pravo prema Povelji Evropske unije o temeljnim pravima, Pravni fakultet Zenica, Anali broj 22., god. 11.,
27. Selimić, M., Radivojević, M., 2017. "The New Approach of Observing Data and the Information Systems' Protection With the Use of Databases and the Semantic Web", International Journal of Trend in Research and Development (IJTRD), Volume-4 | Issue-1,
28. Shark, A., 2018. "The future is now: Artificial intelligence and robots and what it means for local government." Public Institute of Technology.
29. Soete L., Weehuizen R., 2003. The economics of e-government: A bird's eye view. Maastricht University: MERIT,
30. Srivastava, P., 2016. Impact of e-government and e-business on economic performance: a comparative study of developing and developed countries. Journal of Contemporary Issues in Business and Government, The 22 (1): 36–50.
31. Suray I. et al., 2019. Public administration and innovation policy in a networked society, International Journal of New Technology and Engineering, Volume-8, Number-4, November, p. 3604-3609.
32. Thapa, I., 2020. Public administration: meaning, scope and its nature.
33. Theocharis, SA, Tsihrintzis, GA., 2016. Semantic tools; their use for knowledge management in the public sector. In Intelligent Computing Systems—New Areas of Application (pp. 5–37)
34. Tiwari, S., Paul, S., 2022. "Emerging Technologies: Factors Affecting Knowledge Sharing." World Journal of Educational Research (2022).
35. Vehabović, K., Selimić, M., Radivojević, M., 2017. "New Service Solutions For The New e-m-Administration", The International Journal Research Publication's, Research Journal of Science & IT Management,
36. West, M., 2018. "The Future of Work: Robots, Artificial Intelligence and Automation" Brookings Institution Press.

37. Wirtz, BW, JC Weyerer, C. Geyer., 2019 Artificial Intelligence and the Public Sector — Applications and Challenges, International Journal of Public Administration , 42 (7), 596-615.

**PREGLED MATEMATIČKIH MODELA ZA PREDVIĐANJE NIVOA
BUKE U CESTOVNOM SAOBRAĆAJU**

**REVIEW OF MATHEMATICAL MODELS FOR ROAD TRAFFIC
NOISE PREDICTION**

Pregledni znanstveni članak

*Dr.sc. Nermin Palić, dipl. ing. saobr. i kom.**

Sažetak

Proračun nivoa saobraćajne buke na mjestu imisije moguće je izvršiti primjenom više različitih modela. Svaki model ima svoje karakteristike po kojima se određuje nivo buke, kako u samom pristupu, tako i u uzimanju u obzir određenog broja parametara koji utiču na stvaranje buke. Svi modeli koji su dostupni u literaturi zasnivaju se na uspostavljanju analitičkih veza između nivoa saobraćajne buke i izabranih parametara saobraćajnog toka, kao što je protok lakih i teških vozila. Primjenom regresione analize određuje se analitička veza između odabranih parametara i nivoa buke. Oni koji se bave gradskim planiranjem saobraćaja, često se moraju oslanjati na modele za predviđanje saobraćajne buke. Kritičkim pregledom različitih studija saobraćajne buke, njihovih metodologija primjene, kao i određenih modela za predviđanje saobraćajne buke citiranih u literaturi, otkrivaju se određene specifičnosti za svaki od analiziranih modela. Ovaj članak predstavlja kritički osvrt na neke od modela koji se koriste za predviđanje nivoa saobraćajne buke.

Ključne riječi: R.L.S. 90, CRTN, NMPB-Routes-2008, RVS 3.02, FHWA TNM.

Abstract

The calculation of traffic noise levels at the immission site can be performed using several different models. Each model has its own characteristics that determine the noise level, both in the approach itself and

** Visoka škola „CEPS - Centar za poslovne studije“ Kiseljak, e-mail: nermin.palic@ceps.edu.ba*

in taking into account a number of parameters that affect noise generation. All models available in the literature are based on the establishment of analytical relationships between traffic noise levels and selected traffic flow parameters, such as the flow of light and heavy vehicles. By applying regression analysis, the analytical relationship between the selected parameters and the noise level is determined. Experts dealing with urban traffic planning often have to rely on models to predict traffic noise. A critical review of various traffic noise studies, their application methodologies, as well as certain models for traffic noise prediction cited in the literature, reveals certain specifics for each of the analyzed models. This article presents a critical review of some of the models used to predict traffic noise levels.

Key words: R.L.S. 90, CRTN, NMPB-Routes-2008, RVS 3.02, FHWA TNM.

1. UVOD

Zagađenje bukom predstavlja veliki ekološki zdravstveni problem u Evropi, pri čemu je sektor saobraćaja njen glavni uzročnik. Na nivo buke najviše utiče broj vozila, protok saobraćaja, relativno učešće putničkih i teretnih vozila, njihove brzine kretanja, vrste i karakteristike puta, da li je saobraćaj jednosmjernan ili dvosmjernan, raskrsnice, vremenski uslovi i dr. (1). Izgradnja saobraćajne infrastrukture, povećanje broja motornih vozila, kao i uslovi odvijanja saobraćaja, te nepoštivanje zakonskih regulativa, dovelo je do alarmantnih nivoa saobraćajne buke (2). Prema podacima Europske agencije za okoliš (EEA) najdominantniji izvor buke je cestovni saobraćaj. Može se konstatovati da se saobraćajna buka smatra jednim od glavnih uzročnika smanjenja kvaliteta života.

Modele za predviđanje nivoa buke koristi pet različiti grupa stručnjaka među kojima su na prvom mjestu inženjeri cestovnog saobraćaja, koji provjeravaju projekte u skladu s propisanim ograničenjima buke i utvrđuju potrebu za zaštitnim zidom ili razmakom između ceste i objekta. Primjenom ovih modela moguće je procijeniti efekte buke u toku izrade planskih i razvojnih projekata stambenih naselja, kada se planiraju nove gradske saobraćajnice, proširuju ili dislociraju postojeće, kada se povećava protok

motornih vozila, ili kada se uvodi nova svjetlosna signalizacija raskrsnica (3). Modeliranje nivoa buke omogućava i akustično zoniranje i zoniranje urbanih oblasti prema namjeni površina i urbanističkom uređenju.

2. MATEMATIČKI MODELI ZA PREDVIĐANJE NIVOA SAOBRAĆAJNE BUKE

Modeli za procjenu nivoa saobraćajne buke razvijeni su na osnovu postojećih eksperimentalnih podataka. U određenim slučajevima se u obzir uzimaju i karakteristike saobraćajnog toka za datu sredinu za koju su doneseni (4). To je jedan od razloga zbog čega se ne mogu primjenjivati u drugim sredinama, s obzirom da se starost vozila, struktura saobraćajnog toka i karakteristike voznog parka razlikuju.

Modeli za procjenu buke u okolišu imaju raznovrsnu primjenu, kao na primjer:

- Predviđanje uticaja predloženih promjena na okoliš (npr. uvođenje nove saobraćajnice; promjene postojeće ceste; promjene u okruženju koje utiču na širenje buke kao što je izgradnja ili uklanjanje barijera ili preuređivanje okoliša);
- Dokazivanje usklađenosti sa zahtjevima lokalne, državne ili nacionalne vlade i naknadno određivanje prioriteta finansiranja za ublažavanje posljedica buke;
- Procjena i rangiranje različitih strategija za smanjenje buke (npr. analiza troškova i koristi);
- Projektovanje mjera za smanjenje buke kao što su barijere za buku;
- Ispitivanje rezultata mjerenja provedenih u prisutnosti više izvora buke, kako bi se bolje razumio njihov relativni uticaj na ukupan nivo buke, te identificirala ključna područja zabrinutosti prije provođenja skupih studija mjernja;
- Izrada strateškog mapiranja izloženosti buci radi informisanja o procjeni uticaja na okoliš, zdravlje ili privredu ili stvaranje osnove za izradu akcijskih planova za ublažavanje saobraćajne buke (npr. akustički zahtjevi za stambene zgrade i zgrade osjetljive namjene, planiranje korištenja zemljišta i slično).

U evropskim zemljama postoje dva osnovna pristupa primjene modela za procjenu uticaja saobraćajne buke (5):

- zemlje koje su razvile vlastite modele koriste ih za svoje potrebe, i
- zemlje koje nemaju vlastite modele, preporuka je da usvoje one koji najbolje odgovaraju njihovim uslovima.

Istraživanja su pokazale da mogu postojati velika odstupanja u rezultatima proračuna modela buke između zemalja zbog razlika u metodologijama i pretpostavkama proračuna. Ključne varijacije mogu biti u vezi s izračunom ekvivalentnog nivo buke (LAeq), izvora emisije (lakih i teških vozila) i širenja zvuka (uključujući apsorpciju podloge, slabljenje zbog barijere ili meteoroloških djelovanja).

Stoga, za potrebe ovog istraživanja, u nastavku će biti dat pregled onih modela koji se najčešće koriste za predviđanje nivoa saobraćajne buke, a to su:

- R.L.S. 90 (Richtlinien für den Lärmschutz an Straßen) – Njemačka;
- CRTN (Calculation of Road Traffic Noise) – Velika Britanija;
- NMPB-Routes-2008 – Francuska;
- RVS 3.02 model – Austrija i
- FHWA TNM – Sjedinjene Američke Države

Cilj je uraditi pregled modela i dati kritički osvrt na navedene modele sa njihovim osnovnim specifičnostima. Na osnovu toga će se donijeti zaključci o njihovoj primjeni, opisu zvučne energije, mogućnostima korekcije za pulsirajuće/isprekida tokove, višetrake ceste i različite saobraćajnice, potrebnim ulaznim parametrima i dr. Modeli analizirani u nastavku će biti isključivo modeli koji udovoljavaju zahtjevima inženjera cestovnog saobraćaja. Prvenstveno će biti prikazana osnovna metodologija primjene.

2.1. Richtlinien für den Lärmschutz an Straßen 90 (R.L.S. 90) model

Richtlinien für den Lärmschutz an Straßen 90, tj. R.L.S. 90 model formulisalo je Ministarstvo saobraćaja Savezne Republike Njemačke 1990. godine. Sastoji se od standarda i uputstava o načinu primjene modela, zatim načinu mjerenja buke koje se koristi pri procjeni, kao i o mjerama zaštite i

smanjenja uticaja saobraćajne buke (6). Nema ograničeno područje primjene. U proračunu se u obzir uzima širenje buke (zavisi od tla, refleksije i zaštitnih efekata), postojanje isprekidanog saobraćajnog toka, nagib puta i vrsta kolovozne površine. Postoje **dva procesa** za izračunavanje buke. Prvi proces u obzir uzima uslove kao što su dug i prav put sa glatkim asfaltom, maksimalna brzina od 100 (km/h), udaljenost 25 (m) od središnje ose puta do tačke mjerenja i visina od 4 (m) iznad tla, sa slobodnim širenjem buke. Drugi proces je karakterističan za ostale slučajeve, a u obzir uzima korekzione faktore za brzinu, nagib puta i vrstu putnog zastora.

Prosječan nivo emisije $L_{m,AND}$, A-ponderisanog nivoa buke, kada se uzimaju u obzir korekcionni faktori (**drugi proces modela**) se izračunava pomoću sljedećeg izraza:

$$L_{m,AND} = 37,3 + 10 \log(Q \cdot (1 + 0,082 \cdot p)) + \Delta L_V + \Delta L_S + \Delta L_P + \Delta L_G \text{ [dBA]} \quad (1)$$

gdje je:

Q – protok motornih vozila, [vozila/h]

p – udio teških vozila u saobraćajnom toku, [%]

ΔL_V – korekcionni faktor za nivo buke za uticaj brzine vozila,

ΔL_S – korekcionni faktor za nivo buke za uticaja nagiba puta,

ΔL_P – korekcionni faktor za nivo buke za uticaj putnog zastora,

ΔL_G – korekcionni faktor za uticaj terena iznad koga se prostiru zvučni talasi.

Kategorijom teških vozila se podrazumijevaju motorna vozila mase veće od 2,8 tona. Ono što je potrebno istaći jeste da se R.L.S. 90 model primjenjuje u uslovima kada je maksimalna dozvoljena brzina kretanja za laka motorna vozila manja od 130 km/h, a za teška motorna vozila manja od 80 km/h.

2.2. Calculation of Road Traffic Noise model (C.R.T.N.)

CRTN metod (Calculation of Road Traffic Noise – proračun buke u cestovnom saobraćaju) je model nastao u Velikoj Britaniji kojeg je razvio Odjel za okoliš 1975. godine. Kasnije je ovaj model usavršen i unaprijeđen saradnjom TEEL (Transport and Road Research Laboratory) laboratorije i Ministarstva saobraćaja Velike Britanije (1988. godine). Danas se koristi za

procjenu statističkog nivoa L_{10} [dB] buke u cestovnom saobraćaju na satnoj osnovi ili u periodu između 6:00 i 24:00 sati. Proračun je primjenjiv za udaljenosti koje nisu veće od 300 [m]. Nivo buke se računa u referentnoj poziciji koja je postavljena 10 (m) od ivice saobraćajnice. Prilikom proračuna u obzir se uzima protok vozila po satu, brzina vozila, udio teških vozila i korekcije koje zavise od nagiba puta i vrste kolovozne konstrukcije (7).

Osnovna jednačina koja se koristi za procjenu nivoa buke je:

$$L_{10} = 42,2 + 10\log(Q) \quad [dB] \quad (2)$$

gdje je:

Q – protok svih motornih vozila, [vozila/h].

Kod ovog proračuna pretpostavka je da se prijemna tačka nalazi na visini od 0,5 m iznad saobraćajnice pri udaljenosti 3,5 m od ivice saobraćajnice. Proračunom nivoa saobraćajne buke primjenom osnovne jednačine pretpostavlja se da je osnovna brzina saobraćaja na cesti 75 km/h, postotak teških vozila 0%, a nagib ceste 0% (8).

Vrijednost L_{10} po satu dB nivoa buke je vrijednost nivoa buke prekoračena u samo 10% vremena tokom razdoblja od jednog sata. L_{10} (18-satni) dB je aritmetička vrijednost prosjeka L_{10} po satu dB za svaku od 18 jednosatnih razdoblja između 06.00 do 24.00 sata.

U slučaju različitih uslova ovaj nivo je korigovan u skladu sa postotkom teških vozila, saobraćajne brzine i nagibom puta, kolovoznog zastora i linijskog izvora ograničene dužine prema slijedećoj formuli:

$$L_{10}(1h) = 42,2 + 10\log Q + \Delta L_V + \Delta L_S + \Delta L_P + \Delta L_\alpha + \Delta L_D \quad [dBA] \quad (3)$$

gdje je:

Q – protok motornih vozila, [vozila/h],

ΔL_V – korekcionni faktor za brzinu i procenat teških vozila,

ΔL_S – korekcionni faktor za nagib puta,

ΔL_P – korekcionni faktor za kolovozni zastor,

ΔL_α – korekcionni faktor u slučaju linijskog izvora ograničene dužine,

ΔL_D – korekcionni faktor u slučaju kada je prijemna tačka na rastojanje od ivice saobraćajnice veća od 4 m.

2.3. Nouvelle Methode de Prediction du Bruit model (NMPB-Routes-2008)

NMPB-Routes-2008 model (Nouvelle Methode de Prediction du Bruit) je model razvijen od strane različitih francuskih instituta „French Institutes of Ministère de l'Équipement“ (CSTB, SETRA, LCPC, LRPC) i predstavlja poboljšanu stariju verziju iz 1980 i 1996. godine. Ovaj model predstavlja jedan od najviše korištenih modela. Model se temelji na konceptu širenja buke između izvora i prijemnika zavisno od topografije terena i prepreka između izvora i prijemnika.

NMPB model uzima u obzir meteorološke uslove preporučene u ISO 9613 standardu za predviđanja na duži period (9). Francuska NMPB metoda proračuna može se podijeliti u dva koraka: određivanje emisije buke od cestovnog saobraćaja i određivanje širenja buke odnosno imisije buke. Emisija buke se određuje za svako referentno razdoblje (dan, večer, noć) na temelju tipične godine s prosječnim saobraćajnim karakteristikama.

Za proračun nivoa buke cestovnog saobraćaja potrebni su sljedeći ulazni podaci (10):

- Broj vozila po satu, te postotak lakih (neto nosivosti manje od 3,5 tone) i teških vozila (neto nosivosti veće ili jednake 3,5 tone) u vremenskim periodima dan – večer – noć;
- Dozvoljena brzina kretanja vozila;
- Vrsta cestovnog zastora, te nagiba ceste;
- Predviđeni način kretanja vozila (ubrzavanje, jednoliko kretanje, usporavanje).

Guide du Bruit 1980 sadrži nomograme koji daju vrijednost nivoa zvuka Leq (1 sat), u dB (A), (također poznate kao emisija buke E). Nivo zvuka se daje posebno za jedno lako vozilo (E_{lv}) i za jedno teško vozilo (E_{hv}) po satu. Za ove odvojene tipove vozila, E je funkcija brzine, saobraćajnog toka i uzdužnog profila. Nivo zvuka prikazan u nomogramima ne uključuje nikakve korekcije cestovnog zastora. Ove korekcije su objašnjene u nastavku.

Emisija E je nivo zvuka koja se može opisati u dB(A) kao nivo zvuka Leq na referentnom izofonu koju uzrokuje pojedinačno vozilo na sat u saobraćajnim uslovima koji su u funkcijskoj zavisnosti od:

- kategorije vozila,
- brzine vozila,
- saobraćajnog protoka,
- longitudinalnog profila.

Vrste vozila: Za predviđanje nivoa buke koriste se dvije **kategorije vozila:**

- laka vozila (neto nosivosti manje od 3,5 tone),
- teška vozila (neto nosivosti jednake ili veće od 3,5 tone).

Brzina: Zbog jednostavnosti primjene, parametar **brzine vozila** u ovoj metodi se koristi za cijeli raspon prosječne brzine vozila (od 20 do 120 km/h). Međutim, kod manjih brzina (ispod 60 ili 70 km/h, ovisno o slučaju) metoda se precizira pomoću saobraćajnog toka kako je opisano u nastavku.

Za određivanje trajnog nivoa zvuka u L_{eq} dovoljan je podatak o prosječnoj brzini voznog parka vozila. Ta se prosječna brzina voznog parka vozila određuje na sljedeći način:

- srednja brzina V50 ili brzina koju dostiže ili premašuje 50 % vozila; ili
- srednja brzina V50 kojoj se pridodaje polovica standardne devijacije brzina.

Za sve prosječne brzine utvrđene jednom od ovih metoda koje iznose manje od 20 km/h uzima se da je prosječna brzina 20 km/h.

Ukoliko dostupni podaci ne omogućuju tačno određivanje prosječne brzine, može se koristiti sljedeće opšte pravilo: za svaki segment ceste koristi se najveća dopuštena brzina na tom segmentu. Pri svakoj izmjeni najveće dopuštene brzine treba definisati novi segment ceste. Za manje brzine (ispod 60 ili 70 km/h, ovisno o slučaju) uvodi se dodatna korekcija, pri čemu treba primijeniti korekcije za jednu od četiri vrste saobraćajnog toka. Konačno, za sve brzine ispod 20 km/h uzima se brzina 20 km/h.

Različite vrste saobraćajnog toka: Vrsta **saobraćajnog toka** je komplementarni parametar brzini i uključuje ubrzanje, usporenje, snagu motora i pulsirajuće ili kontinuirano kretanje saobraćaja. U nastavku su definisane četiri kategorije (11), (12):

- (1) **Kontinuirani (fluidni) tok:** vozila se kreću gotovo konstantnom brzinom na posmatranoj dionici saobraćajnice. Saobraćajni tok je fluidan po tome što je stabilan i u prostoru i u vremenu u najmanje 10-minutnom periodu. Moguće je da se dogode varijacije tokom dana, ali bez naglih ili ritmičkih promjena. Saobraćajni tok je jednoličan, tj. nije ni ubrzan ni usporan. Ovakav tip toka odgovara saobraćaju na spajanju s autocestom ili međugradskoj cesti, na brznoj gradskoj cesti (van vršnog opterećenja), te na glavnim cestama u urbanom okruženju.
- (2) **Kontinuirano – pulsirajući tok:** saobraćajni tok sa značajnim udjelom vozila u prolaznom stanju (tj. ubrzavanje ili usporavanje) i koji nije stabilan ni u vremenu (tj. nagle varijacije protoka tokom malih vremenskih perioda), a ni u prostoru (tj. nepravilne koncentracije vozila na određenim dionicama saobraćajnice u bilo kojem trenutku). Ipak, moguće je definisati prosječnu ukupnu brzinu za ovu vrstu protoka koja je tokom dovoljno dugog vremenskog perioda stabilan i periodičan. Ovaj tip saobraćajnog toka odgovara saobraćaju na cestama u centru grada, na glavnim cestama blizu zasićenja, na otpremnim ili povezujućim cestama s brojnim raskrsnicama, na parkiralištima, na pješačkim prelazima te na raskrsnicama za skretanje ka naselju.
- (3) **Pulsirajući – ubrzavajući tok:** tok je pulsirajući i samim tim turbulentan. Međutim, veliki broj vozila ubrzava, što podrazumijeva da pojam brzine ima značenje samo u određenim tačkama, a sve zbog svoje nestabilnosti tokom kretanja vozila. Ovakav slučaj je karakterističan za saobraćaj na brzim cestama nakon raskrsnica, na izlascima s autoceste, kod naplatnih kućica itd.
- (4) **Pulsirajući – usporavajući tok:** suprotan je od prethodnog zato što značajan dio vozila usporava. Uglavnom se javlja na prilazu glavnim gradskim raskrsnicama, na izlazima s autoceste ili brze ceste, na prilazu naplatnim kućicama, itd.

Uzdužni profil: Postoje tri **uzdužna profila** koja se razmatraju pri određivanju razlike u emisiji zvuka u zavisnosti od nagiba kolovoza:

- horizontalni kolovoz ili horizontalni odsjek kolovoza čiji je nagib u smjeru kretanja saobraćajnog toka manji od 2%,

- uzlazni kolovoz je kolovoz čiji je uzlazni nagib u smjeru kretanja saobraćajnog toka veći od 2%,
- silazni kolovoz je kolovoz čiji je silazni nagib u smjeru kretanja saobraćajnog toka veći od 2 %.

Zavisno od frekvencije vozila, osnovni nivo buke L_{AWi} , u dB(A), sastavljenog tačkastog izvora i u datoj oktavi j računa se iz pojedinačnih nivoa emisije zvuka za laka i teška vozila prema podacima iz nomograma 2, korištenjem sljedeće formule:

$$L_{AWi} = L_{AW/m} + 10 \log(l_i) + R(j) + \Psi \quad [\text{dB(A)}] \quad (4)$$

pri čemu je:

$L_{AW/m}$ – ukupan nivo buke po metru dužine uzduž vozne trake koja odgovara datom linijskom izvoru [dB(A)], računa se prema sljedećoj formuli:

$$L_{AW/m} = 10 \log \left(10^{(E_{lv} + 10 \log(Q_{lv}))/10} + 10^{(E_{hv} + 10 \log(Q_{hv}))/10} \right) \quad [\text{dB(A)}] \quad (5)$$

pri čemu je:

E_{lv} – emisija za laka vozila utvrđena po nomogramu 2

E_{hv} – emisija za teška vozila utvrđena po nomogramu 2

Q_{lv} – saobraćajno opterećenje lakim vozilima u referentnom intervalu

Q_{hv} – saobraćajno opterećenje teškim vozilima u referentnom intervalu

Ψ – korekcija nivoa zvuka zavisno od kolovozne površine

l_i – dužina dionice linijskog izvora koji predstavlja sastavljeni tačkasti izvor i [m]:

Nivo zvuka sa povoljnim uslovima širenja, za put od izvora do cilja (za svaki spektar oktave) se računa po formuli:

$$L_F = L_{AWi} - A_{div} - A_{atm} - A_{grd,F} - A_{dif,F} \quad [\text{dB(A)}] \quad (6)$$

Nivo zvuka sa homogenim uslovima širenja, za put od izvora do cilja (za svaki spektar oktave) se računa po formuli:

$$L_H = L_{AWi} - A_{div} - A_{atm} - A_{grd,H} - A_{dif,H} \quad [\text{dB(A)}] \quad (7)$$

2.4. Richtlinien und Vorschriften für Strassenbau model (RVS 3.02)

RVS 3.02 je austrijski model za predviđanje ekvivalentnog A-ponderisanog nivoa saobraćajne buke. Ovim modelom su definisane sljedeće kategorije motornih vozila:

- laka vozila – automobili,
- srednje teška vozila – autobusi, motori i teretna vozila bez prikolice,
- srednje teška vozila sa smanjenom emisijom buke,
- teška motorna vozila – teretna vozila sa prikolicom,
- teška vozila sa smanjenom emisijom buke.

Cestovni saobraćaj modeluje se linijskim izvorom zvuka koji se nalazi 0,5 m iznad površine kolovoza. Ekvivalentni A-ponderisani nivo buke cestovnog saobraćaja u proizvoljnoj prijemnoj tački se određuje primjenom sljedeće jednačine (13):

$$L_{Aeq,i} = 10 \log \left(\sum_{i=1}^5 10^{(L_{Aeq,i} + 10 \log Q_i) / 10} \right) + 10 \log \left(\frac{\alpha}{180^\circ} \right) - 10 \log \left(\frac{d}{d_0} \right) \quad [dBA] \quad (8)$$

gdje je:

$L_{Aeq,i}$ – referentni nivo buke vozila i -te kategorije, [dB(A)],

Q_i – protok vozila i -te kategorije, [vozila/h],

α – ugao pod kojim se iz prijemne tačke vidi saobraćajnica, [°],

d – najkraće rastojanje između prijemne tačke i linijskog izvora, [m],

d_0 – referentno rastojanje od 1 m.

Referentni nivoi buke vozila i -te kategorije predstavlja funkciju brzine kretanja vozila v_i [km/h] i vrste cestovnog zastora, koji se računa prema formuli:

$$L_{Aeq,i} = L_{Aeq,i} \left(50 \frac{km}{h} \right) + C \cdot \log \left(\frac{v_i}{50 \frac{km}{h}} \right) \quad [dBA] \quad (9)$$

Vrijednosti $L_{Aeq,i}(50\text{km/h})$ nivoa i koeficijenta C se očitavaju iz tabela za referentne nivoe buke pri brzini 50km/h i vrijednosti koeficijenta C u zavisnosti od kategorije vozila.

2.5. Federal Highway Administration Traffic Noise Model (FHWA TNM)

Savezna administracija za autoputeve (FHWA, Federal Highway Administration) Sjedinjenih Američkih Država 1978. godine razvila je model za predviđanje saobraćajne buke (TNM, Traffic Noise Model). Ovaj model je više puta usklađivan tokom godina, pri čemu su mijenjani referentni nivoi buke pojedinih kategorija motornih vozila (14).

Kako bi se detaljno opisala struktura saobraćajnog toka, definisane su sljedeće pojedinih kategorija motornih vozila:

- automobili – motorna vozila sa dvije osovine i četiri točka,
- srednji kamioni – motorna vozila sa dvije osovine i šest točkova,
- teški kamioni – motorna vozila sa tri ili više osovine.

Ekvivalentni A-ponderisani nivo saobraćajne buke za svaku navedenu kategoriju vozila tokom jednosatnog vremenskog intervala u proizvoljnoj prijemnoj tački se izračunava prema sljedećoj relaciji:

$$L_{Aeq,i} = (L_0)_{E_i} + 10 \log \left(\frac{Q_i d_0}{v_i} \right) - 25 + 10 \log \left(\frac{d_0}{d} \right)^{1+\beta} + 10 \log \left(\frac{\alpha}{180^\circ} \right) + \Delta L_b \quad [dBA] \quad (10)$$

gdje je:

Q_i – protok vozila i -te kategorije, [vozila/h]

d – najkraće rastojanje između prijemne tačke i ose saobraćajnice, [m]

d_0 – referentno rastojanje od 15 m

v_i – brzina vozila i -te kategorije, [km/h]

α – ugao pod kojim se iz prijemne tačke vidi saobraćajnica, [°]

β – parametar čija je vrijednost 0 ako je podloga između saobraćajnice i prijemne tačke tvrda (neporozan), dok u slučaju meke (poroznog) podloga vrijednost parametra β iznosi 0,5

ΔL_b – slabljenje uslijed difrakcije (ukoliko između saobraćajnice i prijemne tačke postoji zvučna barijera).

Referentni nivo $(L_0)_{E_i}$ definisan je za svaku od kategorija motornih vozila kao funkcija prosječne brzine vozila date kategorije, i to:

$$(L_0)_{E_i} = \begin{cases} 38,1 \log(v_i) - 2,4 & [dBA] \text{ za automobile} \\ 33,9 \log(v_i) + 16,4 & [dBA] \text{ za srednje kamione} \\ 24,6 \log(v_i) + 38,5 & [dBA] \text{ za teške kamione} \end{cases} \quad (11)$$

Konačno, nivo saobraćajne buke za svaku navedenu kategoriju vozila tokom jednosatnog vremenskog intervala se proračunava na sljedeći način (15):

$$L_{Aeq1h} = 10 \cdot \log \left\{ \left[\frac{V_{auto}}{1000} \cdot 10^{L_{Aeq1h(Auto)}/10} \right] + \left[\frac{V_{MT}}{1000} \cdot 10^{L_{Aeq1h(MT)}/10} \right] + \left[\frac{V_{HT}}{1000} \cdot 10^{L_{Aeq1h(HT)}/10} \right] + \left[\frac{V_{Bus}}{1000} \cdot 10^{L_{Aeq1h(Bus)}/10} \right] + \left[\frac{V_{MC}}{1000} \cdot 10^{L_{Aeq1h(MC)}/10} \right] \right\} \quad [dB(A)] \quad (12)$$

gdje je:

L_{Aeq1h} – ekvivalentni A-ponderisani nivo saobraćajne buke za svaku navedenu kategoriju vozila tokom jednosatnog vremenskog intervala

V_{Auto} – obim automobilske saobraćaja (PGDS)

$L_{Aeq1h(Auto)}$ – ekvivalentni nivo saobraćajne buke za automobile tokom jednosatnog vremenskog intervala

V_{MT} – obim saobraćaja za srednje kamione (PGDS)

$L_{Aeq1h(MT)}$ – ekvivalentni nivo saobraćajne buke za srednje kamione tokom jednosatnog vremenskog intervala

V_{HT} – obim saobraćaja za teške kamione (PGDS)

$L_{Aeq1h(HT)}$ – ekvivalentni nivo saobraćajne buke za teške kamione tokom jednosatnog vremenskog intervala

V_{Bus} – obim saobraćaja za autobuse (PGDS)

$L_{Aeq1h(Bus)}$ – ekvivalentni nivo saobraćajne buke za autobuse tokom jednosatnog vremenskog intervala;

V_{MC} – obim saobraćaja za motocikle (PGDS)

$L_{Aeq1h(MC)}$ – ekvivalentni nivo saobraćajne buke za motocikle tokom jednosatnog vremenskog intervala.

3. KOMPARACIJA MODELA

Navedeni modeli imaju sličan oblik i većinom uzimaju u obzir iste uticajne parametre za proračun emisijskog nivoa buke. Oni su zasnovani na pretpostavci da je cesta linijski izvor saobraćajne buke i da je nivo buke zbir:

- osnovnog nivoa koji je utvrđen empirijski,
- prilagođavanja parametara koji utiču na emisiju buke (jačina izvora),
- ukupanog protoka vozila i broja teških vozila,
- brzine vozila,
- prilagođavanja nagiba ceste,
- prilagođavanja za vrstu površine podloge/kolnika,
- korekcija koje se odnose na širenje zvuka od ceste do prijemnika,
- smanjenja buke s udaljenosti,
- apsorpcije tla,
- prigušenja barijerama buke i difrakcije preprekama,
- refleksije zvuka,
- ugla gledanja.

U tabeli 1 prikazani su uticajni parametri koji se uzimaju u obzir u pojedinim evropskim zemljama pri izračunu nivoa buke na mjestu imisije (16).

Tabela 2. Uticajni parametri u pojedinim evropskim zemljama pri izračunu nivoa buke

Metoda	Njemačka	Velika Britanija	Francuska	Austrija	SAD
Parametar					
Referentna vrijednost nivoa buke	+	+	+	+	+
Brzina vozila	+	+	+	+	+
Zastor kolovoza	+	+	+	+	+
Uzdužni nagib	+	+	+	+	+
Teretna vozila	+	+	+	+	+
Više kategorija vozila	–	–	–	+	+
Saobraćajno opterećenje	+	+	+	+	+
Blizina raskrsnice	+	–	+	+	–
Stanje saobraćajnog toka	–	–	+	–	–
Uticaj vjetra	+	+	+	–	+

Utica j terena	+	+	+	+	+
Utica j udaljenosti	+	+	+	+	+
Utica j refleksije	+	+	+	+	+
Utica j barijera	+	+	+	+	+
Ugao rasprostiranja	+	+	+	+	+
(+) uzima se u obzir					
(–) ne uzima se u obzir					

*Izvor: Lindov, O., Čaušević, S., i saradnici: Noise modeling and vibrations
„I transferzala“, uz doradu autora*

Međutim, svaki model ima i svojih specifičnosti koje su nastale dugogodišnjim praćenjem vrijednosti buke uz saobraćajnicu uz uzimanje vrijednosti protoka, učešća teških teretnih vozila i dr. Ono po čemu se posebno ističu jedni od drugih je da npr. samo NMPB-Routes uzima u obzir različita stanja saobraćajnog toka (kontinuirani, kontinuirano–pulsirajući, pulsirajuće–ubrzavajući i pulsirajuće–usporavajući tok), zatim RVS 3.02 i FHWA TNM u obzir uzimaju više podjela vozila osim na laka i teška teretna vozila (automobili, srednja teretna, teška teretna), ili to da RVS 3.02 ne predviđa uticaj hidrometeoroloških uslova.

Neki modeli su poprilično jednostavni za proračun, ali ne uzimaju u obzir neke specifičnije uslove. Na primjer, C.R.T.N. model, koji se pretežno koristi u Velikoj Britaniji, omogućava relativno jednostavan način proračuna, od tačke do tačke, ali ne uzima u obzir meteorološke uticaje na širenje zvuka, niti različite refleksije podloge ili diskontinuiteta tla. Postoje modeli koji su mnogo pogodniji za bavljenje refleksijama. Na primjer, RVS 3.02 omogućava detaljnu analizu višestrukih refleksija na fasadama zgrada, no one nisu dovoljno jednostavne da bi se implementirale koherentno iz jedne situacije u drugu. Konačan izbor implementacije je prepušten krajnjem korisniku.

Načini primjene korekcionih faktora (topografija područja, temperatura, padavine, brzina vjetrova, vlažnost i atmosferski pritiska, karakteristike podloge, kao i uticaj barijere na širenje zvuka) su poprilično slični, ali ne i u potpunosti isiti pri korištenju različitih modela procjene nivoa buke. Ukoliko se razmatra širenje zvučnog talasa od izvora prema mjestu imisije sa aspekta smanjenja nivoa buke, teorijska osnova je ista za sve modele, međutim razlika postoji u operativnom smislu. Različitosti su posebno izražene pri određivanju referentne (početne) vrijednosti nivoa

buke, tj. pri izboru referentne tačke. Također, može se istaći da se navedeni modeli razlikuju i u proračunskom modelu širenja buke, pri čemu se prvenstveno misli na način primjene relevantnih elemenata za određivanje nivoa buke. Kako bi se tačno ustanovile karakteristike svakog pojedinačnog modela i uporedili načini primjene u nastavku je prvenstveno prikazan jasan pregled primjena korekcionih faktora pri izračunu nivoa buke.

Tabela 3. Primjena korekcionih faktora pri izračunu nivoa buke

M O D E L I	KOREKSIONI FAKTORI											
	U zav isn osti od brzi ne	U zavi snos ti od vrste kolo voza (put nog zast ora)	U zavis nosti od nagi ba puta	U zavisn osti od višestr ukog odbija nja zvučni h talasa	U zavis nosti od kateg orije vozil a	U slučaj u linijsk og izvora ogran ičene dužin e	U zavis nosti od rasto janja	U zavisno sti od vrste saobra ćajnog toka	U zavis nosti od tla iznad kojeg se prost iru zvuč ni talasi	U zavis nosti od posto janja barij ere	U zavisn osti od tempe rature zraka i vlažno sti	U zavis nosti od uticaj a vjetr a (brzi ne, smjer a)
RLS 90	DA	DA	DA	DA	DA	NE	DA	NE	DA	DA	NE	DA
CRT N	DA	DA	DA	NE	DA	DA	DA	NE	DA	DA	NE	DA
NMP B Rout es	DA	DA	DA	NE	DA	NE	DA	DA	DA	DA	DA	DA
RVS 3.02	DA	DA	DA	NE	DA	DA	DA	NE	DA	DA	NE	NE
FH WA TNM	DA	DA	DA	NE	DA	DA	DA	NE	DA	DA	NE	DA

Izvor: Obrada autora

Nadalje, moguće je uočiti da postoji veliki broj različitih pokazatelja nivoa buke koji se koriste u pojedinim državama Evropske Unije. Razlog tome je što su određene države nezavisno jedna o druge razvijale vlastite modele za procjenu nivoa buke. U narednoj tabeli prikazana je komparacija modela sa aspekta različitih tehničkih atributa.

Tabela 4. Komparacija modela sa aspekta različitih tehničkih atributa

<i>Tehnički atributi</i>	<i>RLS 90</i>	<i>CRTN</i>	<i>NMPB Routes</i>	<i>RVS 3.02</i>	<i>FHWA TNM</i>
<i>Primjena</i>	<i>Mreža cestovnog saobraćaja</i>	<i>Mreža cestovnog saobraćaja</i>	<i>Mreža cestovnog saobraćaja</i>	<i>Mreža cestovnog saobraćaja</i>	<i>Mreža cestovnog saobraćaja</i>
<i>Uslovi saobraćaja</i>	<i>Konstantna brzina, nagib, raskrsnice i isprekidani tok</i>	<i>Konstantna brzina i nagib</i>	<i>Stalna brzina, ubrzanje i usporenje</i>	<i>Konstantna brzina i nagib</i>	<i>Konstantna brzina, ubrzanje, nagib i isprekidani tok</i>
<i>Tipovi vozila</i>	<i>Laka vozila i teška vozila</i>	<i>Laka vozila i teška vozila</i>	<i>Laka vozila <3,5 tona i teška teretna vozila od 3,5 tona i više</i>	<i>Automobil i, srednja teretna vozila, teška teretna vozila, autobusi i motocikli</i>	<i>Automobili, srednja teretna vozila, teška teretna vozila, autobusi i motocikli</i>
<i>Širenje buke</i>	<i>Zavisi od zvučne energije. Izračun se vrši počevši od prosječnog nivoa buke mjerljive na udaljenosti od 25 m od sredine saobraćajne trake. Uključuje korekcije zbog prisutnosti prepreka, vegetacije, apsorpcije zraka,</i>	<i>Zavisi od zvučne energije.</i>	<i>Zavisi od zvučne energije. Model širenja uključuje proračun vjerovatnoće pojave silaznih uslova loma zvučnih talasa za svaki smjer, pronalazak putanje širenja između svakog izvora i prijemnika, proračun slabljenja u</i>	<i>Zavisi od zvučne energije.</i>	<i>Zavisi od zvučne energije. Širenje u pojasu 1/3 oktave modelirano je uzimajući u obzir atmosfersku apsorpciju, divergenciju, akustičku karakterizaciju i topografiju tla od izvora do prijemnika, zidova, zemljanih nasipa i</i>

	refleksije, difrakcije i apsorpcije tla.		silaznim uslovima loma zvučnih talasa i homogenim uslovima. Nivo zvuka ponderisan je prosjekom pojave p_i kod silaznih uslova loma zvučnih talasa i homogenih uslova.		njihovih kombinacija, te redova zgrada i guste vegetacije od izvora do prijemnika.
Osnovni model	Prosječni nivo L_{mE} računa se na udaljenosti od 25 m od sredine saobraćajne trake. Predstavlja funkciju količine vozila na sat i procenta teških teretnih vozila.	L_{10} u smislu ukupnog protoka po satu izračunava se na referentnoj udaljenosti od 10 m i referentnoj srednjoj saobraćajnoj brzini od 75 km/h.	Emisija buke saobraćajne trake okarakterisan a nivoom zvučne snage po metru i po vozilu $L_w/m/veh$, što predstavlja zbir buke motora i kotrljanja guma. Komponenta buke kotrljanja guma definisana je za tri tipa cestovne površine R1, R2 i R3.	Cestovni saobraćaj modeluje se linijskim izvorom zvuka koji se nalazi 0,5 m iznad površine kolovoza. Ekvivalent ni A-ponderisa ni nivo buke u proizvoljnoj prijemnoj tački proračunava se na osnovu referentni nivo buke vozila i-te	Izračunava vertikalne emisije vozila iz pod-izvora u zavisnosti od tipa vozila, tipa kolovoza i uslovima davanja gasa. Sedamnaest konstanti definisano je u zavisnosti do varijabli za pretvaranje A-ponderisane emisije nivoa buke u spektar 1/3 oktave. Emisija zasnovana na prolasku 15 vozila koja se kreću po

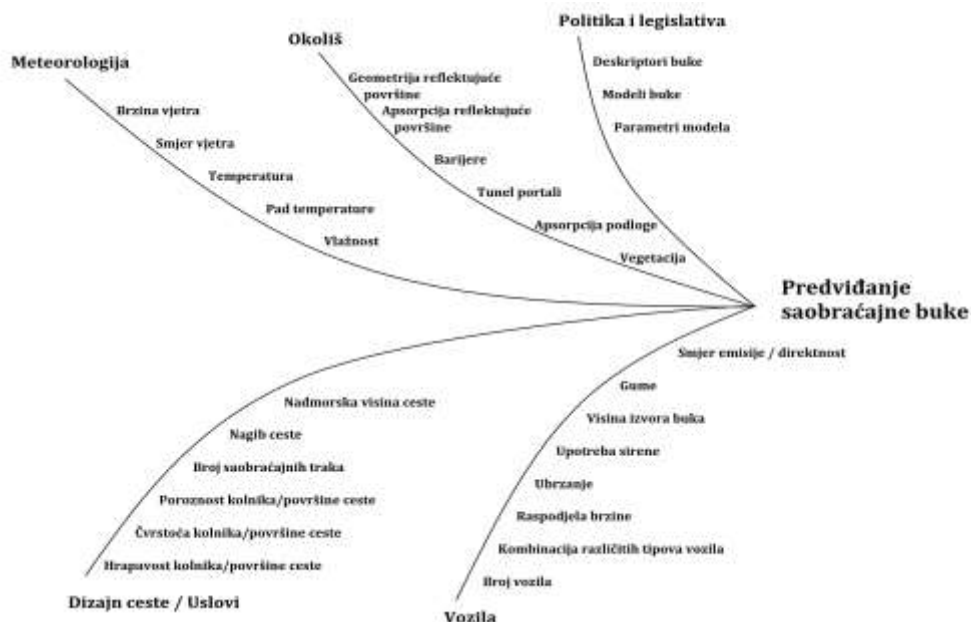
				kategorije i protoka vozila po satu. Referentni nivoi buke su pri brzini 50km/h	ravnoj upijajućoj podlozi.
Geometrijska divergencija	Korekcija za udaljenost se može učiniti primjenom jednačine za uticaj širenja talasnog fronta i disipacije zvučne energije.	Korekcija za udaljenost definisana sa ΔL_D ukoliko se radi procjena u proizvoljnoj prijemnoj tački čije je rastojanje od ivice saobraćajnice veće od 4 m.	Prigušenje zvuka A_{div} zbog geometrijskog širenja (smanjenje nivoa zvuka zbog udaljenosti) računa se prema izrazu: $A_{div} = 20 \log d + 11$	Korekcija za udaljenost od kolovoza do prijemnika a je definisana $10 \log \left(\frac{d_0}{d} \right)^{1+\beta}$	Korekcija za udaljenost od kolovoza do prijemnika je definisana $10 \log \left(\frac{d_0}{d} \right)^{1+\beta}$ pri čemu je β – parametar čija vrijednost zavisi od podloge između saobraćajnice i prijemne tačke.
Visina prijemnika i udaljenost	Referentno rastojanje je 25 m od sredine saobraćajne trake do prijemnika.	Referentno rastojanje je 10 m od ivice saobraćajnice .	Visina 1,2 m iznad površine podloge. Referentno rastojanje je 7,5 m od izvora do prijemnika.	Visina 0,5 m iznad površine podloge. Referentno rastojanje od 1 m.	Visina 1,5 – 3,66 m iznad površine podloge. Referentno rastojanje je 15 m od izvora do prijemnika.
Ulazni podaci	Sastav/vrsta saobraćaja, protok, podaci o saobraćajnicama i parking prostorima	Procenat teških vozila, protok, brzina, podaci o saobraćajnicama i okolišu, nagib	Prosječan satni protok svake kategorije vozila, brzina i vrsta protoka svake kategorije vozila, vrsta cestovnog	Sastav/vrsta saobraćaja, protok, brzina i vrsta cestovnog zastora.	Sastav/vrsta saobraćaja, protok, brzina, podaci o saobraćajnicama i emisiji i obilježja područja

			zastora i nagiba ceste.		
Deskriptor buke	L_{Aeq} L_m , E , L_m (srednji nivo za svako kolovoznu traku)	L_{10} (1 sat) i L_{10} (18 sati)	L_{Aeq}	L_{Aeq}	L_{Aeq} (1 sat)
Uticaj nagiba	U slučaju da je nagib veći od 5%: $\Delta L_s = 0,6 \cdot g - 3$ dBA	Korekcija za nagib: $\Delta G = 0,3 \cdot g$ dBA	Korekcija ΔL_m je definisana za kolovoze sa usponom, padom i za horizontalne kolovoze. Definirana su tri potencijalna nagiba: horizontalni ($g < 2\%$), prema gore ($2\% \leq g \leq 6\%$) i prema dole ($2\% \leq g \leq 6\%$).	Nije definisano.	Model izračunava prilagođene brzine na temelju unešenih brzina od strane korisnika, nagiba kolovoza i uređaja za upravljanje saobraćajem. TNM smanjuje ulazne brzine ovisno o strmini i dužini te dionice.
Uticaj podloge	Razlika u nivou buke uzrokovana je apsorpcijom tla i meteorološki m uticajima na slobodnom polju. Korekcioni faktor definisan u modelu u obzir uzima kolovoznog	Definiše uticaj za slučaj dva tipa kolovoznog zastora (asfalt i beton) o zavisnosti brzine motornih vozila manje ili veće od 75 km/h (ΔL_p).	Faktor koherentnosti definisan za učinke iz prosjeka frekvencijsko g pojasa i turbulencije, fluktuirajućeg loma, hrapavosti površine i zona raspršenja. Prigušenje	Nije definisano.	TNM model za koeficijente refleksije temeljene na Chessellovom pristupu uključuje model impedancije tla s jednim parametrom.

	zastora i brzinu kretanja motornih vozila.		zvuka zbog uticaja tla uzima u obzir dva načina prenosa zvuka i to prenos zvuka u povoljnim uslovima i prenos zvuka u homogenim uslovima (ISO 9613-2).		
--	--	--	--	--	--

Izvor: Obrada autora

Svaki od modela ima svoje prednosti i nedostatke. Nivoi procijenjeni statističkim modelom buke umjereno su pouzdani za standardne uslove protoka sapbraćaja kao što su stalne brzine, bez naglih promjena i odsutnost raskrsnica. Prilikom poređenja jednog modela s drugim, potrebno je sagledati svrhu za koju se model i njegova predviđanja koriste, te unutar svakog modela razmotriti kako se razmatraju specifični učinci koji utiču na snagu izvora ili na proračun širenja. U većini slučajeva, modeliranje buke obavlja specijalist akustičar. U nedostatku zakonskih zahtjeva, kompetentan stručnjak za akustiku trebao bi biti u mogućnosti preporučiti odgovarajući model za bilo koji kontekst. Obično bi ovaj izbor trebao biti opravdan pregledom literature koja dokumentuje validaciju modela za specifične okolnosti.

Slika 1. Ulazni podaci za modele predviđanja saobraćajne buke

Izvor: Obrada autora

Bez obzira na to koji model je odabran za primjenu, ključna informacija za sve studije procjene je sistematičan prikaz izvora buke koje treba istražiti i fizičkog okruženja kroz koje će se buka prenositi do prijemnika. Kad god je moguće, modeliranje buke treba podržati i potvrditi mjernom kampanjom.

4. ZAKLJUČAK

U ovom radu, dat je pregled i kritički osvrt na najčešće korištene modele sa njihovim osnovnim specifičnostima, kao što su način i mogućnosti primjene, opis zvučne energije, mogućnostima korekcije za pulsirajuće/isprekida tokove, višetrake ceste i različite saobraćajnice, potrebnim ulaznim parametrima i dr.

Nakon kritičkog pregleda, komparacijom je ustanovljeno da navedeni modeli većinom uzimaju u obzir iste uticajne parametre za proračun emisijskog nivoa buke (brzina vozila, udio teretnih vozila u saobraćajnom opterećenju, uzdužni nagib saobraćajnice, vrsta zastora kolovozne površine). Svaki model ima specifičnosti svojih izraza koji su nastali dugogodišnjim

praćenjem vrijednosti buke uz saobraćajnicu uz uzimanje vrijednosti protoka, učešća teških teretnih vozila i dr. Ono po čemu se posebno ističu jedni od drugih je da npr. samo NMPB-Routes-2008 uzima u obzir različita stanja saobraćajnog toka (kontinuirani, kontinuirano–pulsirajući, pulsirajuće–ubrzavajući i pulsirajuće– usporavajući tok), zatim RVS 3.02 i FHWA TNM u obzir uzimaju više podjela vozila osim na laka i teška teretna vozila (automobili, srednja teretna, teška teretna), ili to da RVS 3.02 ne predviđa uticaj hidrometeoroloških uslova.

Razlike u modelima postoje u određivanju referentne (početne) vrijednosti nivoa buke koja se očituje u odabiru referentne tačke za njezino određivanje. U opisanim modelima, također, postoje razlike u proračunskom modelu širenja buke i to u načinu uključivanja u proračun relevantnih elemenata za određivanje nivoa buke na mjestu imisije. Stoga se i nameće zaključak da postojeće modele treba veoma obazrivo primjenjivati u drugim sredinama. Komparativnom analizom dat je aktualizirani pregled modela predviđanja nivoa saobraćajne buke.

LITERATURA

1. Lindov, O., 2011. Ekološki aspekti prometnog razvoja Bosne i Hercegovine, Naučno-stručni rad, HAZU- Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. *Znanstveno vijeće za promet, Međunarodni znanstveni skup*. Zagreb.
2. Lindov, O., 2003. Uticaj cestovnih vozila i cestovne infrastrukture na ekološke parametre. *Ekološki problemi suvremenog prometa*. Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo.
3. Mehanović, M., 2017. Ecological Aspects of Optimizing the Movement of Vehicles in Road Network. *Suvremeni Promet-Modern Traffic*, 37(3-4).
4. Mehanović, M., 2016. Model of Analysis and Process Management in Passenger Transport. Croatian Scientific Society for Transport, Siget, (p.p.60). Zagreb.
5. Lakušić, S. D., 2003. Pregled europske regulative o buci od cestovnog prometa. *Građevinar*, 55(6).
6. Der bundesminister für verkehr, Richtlinien für den Lärmschutz an Straßen RLS-90. Abteilung Straßenbau. 1990.
7. Department of transport Welsh Office, Calculation of Road Traffic Noise. HMSO., London 1988.
8. Min Li, N. S., 2015. The Performance of CRTN Model in a Motorcycle City. *Mathematical Problems in Engineering*.
9. International Organization for Standardization, ISO 9613: Acoustics - Acoustics - Attenuation of Sound During Propagation Outdoors: Parte 1 & Part 2. (1996).
10. European Commission, Guidelines on the revised interim computation methods for industrial noise, aircraft noise, road traffic noise and railway noise, and related emission data. 2003. 2003/613/EC.
11. Sétra., 2009. Road noise prediction - 2 -Noise propagation computation method including meteorological effects (NMPB 2008). Central Administration Departments of the Ministry of Ecology, Energy, Sustainable Development and Regional Development.

12. Pravilnik o načinu izrade i sadržaju karata buke i akcijskih planova te o načinu izračuna dopuštenih indikatora buke. (2009). Narodne novine, 75/2009.
13. Meßsysteme, W., Co, S. G., 2001. Road traffic noise - Description of the calculation method. AR-INTERIM-CM.
14. Barry, T. M., Reagan, J. A., 1978. FHWA highway traffic noise prediction model. Technical report.
15. U.S. Department of Transportation, Federal Highway Administration, Traffic Noise Model and Tools, web: <https://www.fhwa.dot.gov/environment/noise/traffic_noise_model/>, pristupljeno 11.05.2022.
16. Lindov, O., Čaušević, S., Bjelica, D., Omerhodžić, A., Đulić, J., 2010. Modeliranje buke – model nultog stanja i projekcije za 10 godina, saobraćajnica „I transversala“. Studijski projekat, Fakultet za saobraćaj i komunikacije, Sarajevo.

**ANALIZA KVALITETA DOBITI JAVNIH PREDUZEĆA U REPUBLICI
SRPSKOJ**

**ANALYSIS OF PROFIT QUALITY OF PUBLIC ENTERPRISES IN
THE REPUBLIC OF SRPSKA**

Stručni rad

*Goran Ćetojević, MA**

*Pred. VŠ Danijela Trubajić**

Sažetak

Finansijsko izvještavanje javnih preduzeća ima ključnu ulogu u procjeni njihove performanse i „finansijskog zdravlja“. Kvalitet finansijskog izvještavanja, posebno kvalitet dobiti, može biti ključni pokazatelj uspješnosti poslovanja javnih preduzeća. Međutim, javna preduzeća u Republici Srpskoj su u poslednjih nekoliko godina suočena sa izazovima u pogledu transparentnosti i integriteta njihovih finansijskih izvještaja. Uzimajući u obzir ovaj kontekst, cilj ovog istraživanja je analiza kvaliteta dobiti javnih preduzeća u Republici Srpskoj, kao i identifikacija faktora koji utiču na njihov kvalitet dobiti. Rezultati istraživanja mogu pomoći u razumijevanju trenutnog finansijskog stanja javnih preduzeća u Republici Srpskoj, što može biti korisno za poboljšanje njihove transparentnosti i integriteta, a samim tim i ukupne uspješnosti poslovanja.

Ključne riječi: finansijsko izvještavanje, javna preduzeća, Republika Srpska, dobit, poslovanje.

Abstract

Financial reporting of public enterprises plays a crucial role in assessing their performance and financial health. The quality of financial reporting, particularly the quality of profits, can be a key indicator of the

** Revizor za finansijsku reviziju „Glavna služba za reviziju javnog sektora Republike Srpske“, Vladike Platona bb 78000 Banja Luka Bosna i Hercegovina, goran.cetojevic@gmail.com*

** Visoka škola “Centar za poslovne Studije – CEPS” Kiseljak, Josipa bana Jelačića 18, 71 250 Kiseljak, Bosna i Hercegovina, daniijela.ranilovic@gmail.com*

success of public enterprises. However, public enterprises in the Republic of Srpska have faced challenges in transparency and integrity of their financial statements in recent years. In this context, the aim of this research is to analyze the quality of profits of public enterprises in the Republic of Srpska to identify factors that affect the quality of profits. The results of the research can help to understand the current state of financial reporting of public enterprises in the Republic of Srpska, which can be useful in improving their transparency and integrity, and thereby the overall success of their business.

Key words: financial reporting, public enterprises, Republic of Srpska, profits, business.

1. UVOD

U današnje vrijeme, analiza finansijskih izvještaja javnih preduzeća je veoma važna u svrhu razumijevanja njihove finansijske situacije i performansi. Jedna od bitnih oblasti koja se analizira je kvalitet dobiti, koja može ukazati na održivost poslovanja preduzeća u budućnosti. Finansijski izvještaji javnih preduzeća moraju biti pripremljeni u skladu sa Međunarodnim standardima finansijskog izvještavanja (MSFI) i zakonima i propisima zemlje u kojoj preduzeće posluje. Godišnje finansijske izvještaje čine: Bilans stanja - Izvještaj o finansijskom položaju na kraju perioda, Bilans uspjeha - Izvještaj o ukupnom rezultatu za period, Bilans tokova gotovine - Izvještaj o tokovima gotovine, Izvještaj o promjenama na kapitalu i Napomene uz finansijske izvještaje. Bilans stanja prikazuje finansijsku poziciju preduzeća na određeni datum i sastoji se od imovine, obaveza i kapitalnih stavki. Bilans uspjeha prikazuje prihode i rashode tokom određenog perioda, kao i dobit ili gubitak. Izvještaj o novčanim tokovima prikazuje tokove novca u i iz preduzeća tokom određenog perioda (Ristić, 2016: 17). Kvalitet finansijskog izvještavanja u javnim preduzećima može biti ključni pokazatelj njihove uspješnosti poslovanja. Međutim, u praksi javna preduzeća u Republici Srpskoj su suočena sa izazovima u pogledu transparentnosti i integriteta njihovih finansijskih izvještaja (Vuković, 2018: 42). Stoga je neophodna analiza kvaliteta finansijskog izvještavanja, posebno kvaliteta dobiti, kako bi se utvrdilo da li javna preduzeća ispunjavaju standarde finansijskog izvještavanja. Jedan od najbitnijih faktora uspješnog

poslovanja jeste transparentno finansijsko izvještavanje i integritet finansijskih izvještaja u javnim preduzećima (Kovačević, 2018: 81-92). Uspjeh ekonomije i stabilnost ekonomskog sistema su u tesnoj vezi sa brzim i preciznim finansijskim izvještavanjem. Kao rezultat toga, postaje jasno da je finansijsko izvještavanje u javnim preduzećima ključan instrument za upravljanje i ostvarivanje uspješnih rezultata. Isto tako, jako je bitno da se spomenu i problemi mjerenja kvaliteta dobiti, oni su:

- Primenljivost računovodstvenih standarda (MSFI standardi su pomogli u harmonizaciji finansijskih izveštaja, ali njihova implementacija zahteva dodatna tumačenja koja članice međunarodnih tela ne mogu pružiti. Zbog toga, entiteti koji izdaju stručne časopise se bave implementacijom i tumačenjem ovih standarda.)
- Različite računovodstvene politike u procjene (Međunarodni standardni finansijskog izvještavanja dozvoljavaju korišćenje različitih računovodstvenih politika, što otežava poređenje između društava, a analitičari trebaju provjeriti Napomene uz finansijske izveštaje da bi utvrdili da li su iznosi i objavljivanja u izveštajima bez materijalno značajnih grešaka.)
- Uticaj inflacije (Inflacija može ograničiti korisnost finansijskih izveštaja jer ih zasnivaju na istorijskim vrednostima koje nisu pogodne za poređenje zbog promene kupovne moći novca, što dovodi do iskrivljenja i varljivih računovodstvenih pokazatelja.)
- Kompleksnost poslovanja (Velika preduzeća koja proizvode različite proizvode ili usluge i ne mogu se upoređivati sa drugim preduzećima koja su fokusirana samo na jednu granu poslovanja, a ako analitičar ima interne informacije, potrebno je izvršiti segmentaciju i analizu svakog segmenta pojedinačno.)
- Kreativno računovodstvo (Analiza finansijskih izvještaja zahtijeva razmatranje mogućnosti kreativnog računovodstva i analizu kvartalnih i polugodišnjih izvještaja kako bi se utvrdilo da li je uprava koristila neke od ovih praksi, kao i razmatranje transakcija na kraju godine radi procjene uticaja na vrijednosti računovodstvenih pokazatelja.)

2. ANALIZA KVALITETA DOBITKA I ANALIZA FAKTORA KOJI UTIČU NA KVALITET DOBITI

U savremenim uslovima mjerenja uspješnosti poslovanja preduzeća, polazi se od pokazatelja koji se zasnivaju na računovodstvenom i ekonomskom konceptu dobitka, na novčanom toku i na prinostnim mjerilima utvrđenim po osnovu podataka objelodanjenih u finansijskim izvještajima. Polazeći od kategorije dobitka, napravljena je razlika između ekonomskog i računovodstvenog koncepta dobitka, koji su u osnovi komplementarni pristupi. Ekonomski koncept dobitka usmjeren je ka očekivanjima vlasnika kapitala u budućnosti i on uključuje sve očekivane kapitalne dobitke u periodični dobitak preduzeća. Ovaj koncept vrednuje promjene u vrijednosti za akcionare i vlasnike kompanije, uzimajući u obzir iznos neto gotovine i promjene u sadašnjoj vrijednosti budućeg iznosa gotovine. Za razliku od njega, računovodstveni koncept u periodični dobitak uključuje samo realizovani, tržišno potvrđeni prirast kapitala, ocjenjujući na taj način poslovanje preduzeća tokom proteklog perioda. Računovodstvenom konceptu dobitka kao „ekviti prirasta odgovara sučeljavanje istorijskih vrijednosti početnog i krajnjeg kapitala, što ga čini *eh post* konceptom dobitka“ (Stevanović, 2009: str. 91). Daljim razvojem računovodstvenog koncepta dobitka obezbjeđeno je izdvajanje iz kapitala računa dobitka i gubitka (bilansa uspjeha), direktnim izvođenjem dobitka po osnovu nastalih prihoda i rashoda. Permanentnu komponentu računovodstvenog koncepta dobitka čine prihodi od prodaje i poslovni rashodi. Ovaj koncept je znatno približen ekonomskom konceptu dobitka jer su značajnu ulogu dobile informacije upravljačkog računovodstva.

Glavna svrha analize kvaliteta dobitka jeste da se po osnovu njegovog vrijednosnog izraza obezbijedi predviđanje zarade kompanije, prinosa investitora i tržišne cijene akcije. Početni korak u analizi kvaliteta dobitka je procjena kvaliteta prihoda, odnosno utvrđivanje aktivnosti iz kojih taj prihod potiče. Aktivnosti poput prodaje sa odloženim rokovima plaćanja samo prividno povećavaju prihode, a time i kvalitet ostvarenog dobitka.

Neophodnost analize novčanih tokova u preduzeću proizilazi iz činjenice da su gotovinski tokovi efikasan instrument za sagledavanje operativnih, finansijskih i investicionih mogućnosti preduzeća. Stečene informacije predstavljaju osnovu za procjenjivanje prinostnih mogućnosti

preduzeća, sposobnost izmirenja dospjelih obaveza, finansiranja kapitalnih ulaganja, dividendi i otkupa sopstvenih akcija (Vuković, Krunic, 2014: 121-135). Pored toga, oni su efikasan instrument za detektovanje efekata računovodstvenih politika, a time i determinisanja kvaliteta dobitka u finansijskim izvještajima. U skladu sa tim, analizom novčanih tokova obezbeđuje se kvalitetna informaciona podrška procjenama izvedenim po osnovu informacija iz bilansa stanja i uspjeha. Izvještavanje o novčanim tokovima pruža širi uvid u performanse preduzeća u odnosu na bilans stanja i bilans uspjeha. Stvarnim tokovima priliva i odliva novca mnogo je teže manipulirati nego iznosima prikazanim na bilansnim pozicijama imovine, prihoda, dobitka. Stvarni prilivi i odlivi iz preduzeća posljedica su smanjenja pojedinih pozicija aktive i povećanja pojedinih pozicija pasive između dva obračunska perioda (Milojević, Đokić, 2015: 75-91).

2.1. Analiza faktora koji utiču na kvalitet dobiti

Kvalitet dobijenih finansijskih izvještaja je ključan za procjenu poslovanja preduzeća. Kvalitet dobiti u finansijskim izvještajima je jedan od najvažnijih pokazatelja uspješnosti poslovanja preduzeća. Jedan od faktora koji utiču na kvalitet dobiti je izbor računovodstvenih politika. Različiti izbori računovodstvenih politika mogu dovesti do značajnih razlika u prikazivanju prihoda, rashoda, dobiti i gubitka. Stoga, važno je da se preduzeća pridržavaju Međunarodnih standarda finansijskog izvještavanja (MSFI) i drugih relevantnih računovodstvenih standarda prilikom odabira računovodstvenih politika (Atanasković, Ilić, & Đurđević, 2016: str. 255-272). Drugi faktor koji utiče na kvalitet dobijene dobiti je stepen transparentnosti u finansijskim izvještajima. Transparentnost podrazumijeva jasno i precizno prikazivanje informacija o prihodima, rashodima, dobiti i gubicima, kao i drugim relevantnim stavkama. Preduzeća koja se pridržavaju visokih standarda transparentnosti imaju veću vjerovatnoću da će imati kvalitetnije finansijske izvještaje. Treći faktor koji utiče na kvalitet dobijene dobiti je stepen integriteta u finansijskom izvještavanju. Integritet podrazumijeva poštovanje etičkih principa i pravila prilikom prikazivanja finansijskih informacija (Stojanović, 2018: 316-325.). Preduzeća koja poštuju integritet u finansijskom izvještavanju imaju veću vjerovatnoću da će imati kvalitetnije finansijske izvještaje.

3. ANALIZA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

U ovom istraživanju se proučavao kvalitet dobiti četiri javnih preduzeća u Republici Srpskoj. Uzeti su u obzir različiti faktori, uključujući profitabilnost, efikasnost u korišćenju resursa, kvalitet upravljanja i konkurentnost. Preduzeća koja su se razmatrala su:

1. Elektrokrajina a.d. Banja Luka - jedno od najvećih javnih preduzeća u Republici Srpskoj koje se bavi distribucijom električne energije;
2. Hidroelektrane na Vrbasu a.d. Mrkonjić Grad - javno preduzeće koje se bavi proizvodnjom električne energije iz hidropotencijala rijeke Vrbas;
3. RiTE Ugljevik a.d. Ugljevik - javno preduzeće „Rudarsko-energetski kombinat (RiTE) Ugljevik“ u Republici Srpskoj. Preduzeće se bavi proizvodnjom električne energije u dva bloka, RiTE Ugljevik 1 i RiTE Ugljevik 2;
4. Željeznice Republike Srpske a.d. Doboj – javno preduzeće koje se bavi željezničkim prevozom putnika i tereta u Republici Srpskoj i BiH.

ZP „Elektrokrajina“ a.d. Banja Luka. ZP „Elektrokrajina“ a.d. Banja Luka je jedna od najvećih kompanija u Bosni i Hercegovini koja se bavi prenosom i distribucijom električne energije. Kao takva, kompanija je izložena raznim faktorima koji mogu uticati na kvalitet njene dobiti. U nastavku će biti prikazan finansijski kratki izvještaj bilansa stanja i bilansa uspjeha.

Tabela 1. Skraćeni Izvještaj o finansijskom položaju za Elektrokrajinu ad Banja Luka na dan 31.12.2022. godine i skraćeni Izvještaj o ukupnom rezultatu za period 01.01-31.12.2022. godine

Bilans stanja:	Bilans uspjeha:
• Ukupna bilansna aktiva iznosi 508.801.315 KM, što je povećanje u odnosu na prethodnu godinu za 9.361.685 KM. • Stalna sredstva iznose 466.492.851 KM, od čega najveći dio čine nekretnine, postrojenja i oprema.	• Prihodi od prodaje u 2022. godini iznose 528.904 KM, što je znatno manje u odnosu na prethodnu godinu. • Prihodi od pruženih usluga su iznosili 116.808.317 KM, što je veće u odnosu na prošlu godinu. • Poslovni rashodi za 2022. godinu su iznosili

• Dugoročni finansijski plasmani iznose 174.908 KM, a tekuća sredstva iznose 36.070.554 KM. • Ukupna bilansna pasiva iznosi 508.801.315 KM, a ukupni kapital veći je od ukupnih obaveza za 60.072.384 KM. • Najveći dio kapitala čine akumulirani gubitci prethodnih godina.	127.689.387 KM, što je manje u odnosu na prethodnu godinu. • Dobitak redovne aktivnosti u 2022. godini je iznosio 0 KM, dok je gubitak redovne aktivnosti iznosio 5.327.639 KM. • Neto dobit u 2022. godini iznosi 605.228 KM, dok je u prethodnoj godini iskazan neto gubitak u iznosu od 6.531.253
--	--

Izvor: <http://www.blberza.com/Pages/FinRepCompany.aspx?code=EKBL>,

Analiza finansijskog izvještaja za ZP „Elektrokrajinu“ a.d. Banja Luka ukazuje na smanjenje prihoda od prodaje u 2022. godini, dok su prihodi od pruženih usluga porasli u odnosu na prethodnu godinu. Troškovi su smanjeni u odnosu na prethodnu godinu, ali gubitak redovne aktivnosti je i dalje prisutan. Najveći dio kapitala čine akumulirani gubitci prethodnih godina.

Dalje, u tabeli 2. imamo prikazane finansijske pokazatelje. P/S pokazatelj iznosi 0,0708, što ukazuje na nisku tržišnu cijenu akcije u odnosu na prihod od prodaje. Neto dobitak po akciji iznosi 0,0066, a P/E odnos iznosi 13,7219. Ovo ukazuje da tržišna cijena akcije premašuje neto dobitak po akciji, što može biti znak da tržište ne očekuje rast profita u budućnosti. Knjigovodstvena vrijednost po akciji iznosi 2,5058, dok je odnos tržišne i knjigovodstvene cijene 0,0359, što može ukazivati na to da je tržišna cijena akcije niska u odnosu na njenu stvarnu vrijednost. Prinos na aktivu (ROA) i prinos na kapital (ROE) su veoma niski, 0,12% i 0,26%, respektivno. Ovo ukazuje na lošu efikasnost poslovanja i da Elektrokrajina nije u stanju da ostvari adekvatan povrat na uložena sredstva. Neto marža iznosi 0,52%, što može ukazati na nisku profitabilnost poslovanja, dok EBITDA marža iznosi 26,97%, što ukazuje na solidnu efikasnost u upravljanju poslovnim aktivnostima. Ukupan prihod iznosi 132.175.582 KM.

Tabela 2. Tabela finansijskih pokazatelja za preduzeće Elektrokrajina a.d. Banja Luka

Finansijski pokazatelji	2022
P/S	0,0708
EPS	0,0066
P/E	13,7219
Knjigovodstvena vrijednost	2,5058
Tržišna i knjigovodstvena cijena	0,0359
Tržišna kapitalizacija	8.304.896

ROA	0,12%
ROE	0,26%
Neto marža	0,52%
EBITDA marža	26,97%
Ukupan prihod	132.175.582

Analiza kvaliteta dobiti

Kvalitet dobiti ZP „Elektrokrajina“ a.d. Banja Luka (EKBL) se može analizirati kroz nekoliko finansijskih pokazatelja:

1. Neto dobitak predstavlja profit koji preduzeće ostvaruje nakon odbijanja svih rashoda, uključujući i poreze. U 2022. godini, EKBL je ostvarila neto dobitak od 605.228 KM, što je značajno poboljšanje u odnosu na prethodnu godinu kada je iskazan gubitak u iznosu 6.531.253 KM. To ukazuje na to da se poslovanje preduzeća popravlja.
2. U 2022. godini, EKBL je ostvarila EBITDA maržu od 26,97%, što je više u odnosu na prethodnu godinu kada je iznosila 21,48%. Ovo ukazuje na to da je EKBL uspjela povećati efikasnost poslovanja.
3. Prinos na kapital (ROE): U 2022. godini, EKBL je ostvarila ROE od 0,26%, što je nešto niže u odnosu na prethodnu godinu kada je iznosila 0,21%. Iako nije visok, ROE ukazuje na to da se preduzeće trudi da što bolje iskoristi uloženi kapital.
4. EKBL je ostvarila neto maržu od 0,52%, što je više u odnosu na prethodnu godinu kada je iznosila 0,37%. Ovo ukazuje na to da se preduzeće trudi da smanji troškove poslovanja i poveća profitabilnost.
5. U 2022. godini, EKBL je ostvarila ukupan prihod od 132.175.582 KM, što je nešto manje u odnosu na prethodnu godinu kada je iznosio 153.225.210 KM. Ovo značajno smanjenje prihoda ukazuje na slabiju prodaju proizvoda i usluga u posmatranoj godini.

3.1. Analiza faktora koji utiču na kvalitet dobiti

ZP „Elektrokrajina“ a.d. Banja Luka obuhvata procjenu različitih činilaca koji utiču na kvalitet ostvarene dobiti u datom periodu. Ovi faktori uključuju:

- Struktura prihoda i troškova može imati značajan uticaj na kvalitet dobiti. U slučaju EKBL-a, analiza pokazuje da su prihodi pretežno generisani iz prodaje električne energije, što ukazuje na stabilan i predvidljiv izvor prihoda. Takođe, preduzeće ima visoke operativne troškove u vezi sa proizvodnjom i distribucijom električne energije, što može smanjiti kvalitet ostvarene dobiti.
- Efikasnost poslovanja je takođe važan faktor za kvalitet dobiti. U slučaju EKBL-a, analiza pokazuje da je efikasnost poslovanja poboljšana u odnosu na prethodnu godinu, što se može vidjeti kroz povećanu EBITDA maržu.
- Finansijski položaj preduzeća može uticati na kvalitet dobiti, posebno u smislu rizika i zaduženosti. U slučaju EKBL-a, analiza pokazuje da tekuće obaveze Društva prevazilaze tekuća sredstva. Pokazatelji likvidnosti ukazuju na problem likvidnosti društva.
- Konačno, makroekonomski faktori poput inflacije, kamatnih stopa i drugih ekonomskih uslova mogu uticati na kvalitet dobiti. U slučaju EKBL-a, analiza pokazuje da je preduzeće uspjele ostvariti dobit u uslovima ekonomske neizvjesnosti, što ukazuje na dobar prilagođaj preduzeća uslovima tržišta.

ZP „Hidroelektrane na Vrbasu“ a.d. Mrkonjić Grad. Hidroelektrane na Vrbasu a.d. Mrkonjić Grad je kompanija koja se bavi proizvodnjom električne energije iz hidropotencijala rijeke Vrbas. Kompanija je osnovana 1981. godine i njen glavni cilj je da proizvede električnu energiju na efikasan način i uskladi je sa potrebama potrošača.

U nastavku će biti izložena analiza finansijskog izvještavanja preduzeća Hidroelektrane na Vrbasu a.d. Mrkonjić Grad.

Tabela 3. Skraćeni Izvještaj o finansijskom položaju za Hidroelektrane na Vrbasu a.d. Mrkonjić Grad na dan 31.12.2022. godine i skraćeni Izvještaj o ukupnom rezultatu za period 01.01-31.12.2022. godine

Bilans stanja:	Bilans uspjeha:
• Ukupna bilansna aktiva iznosi 283.730.007 KM, što je povećanje u odnosu na prethodnu godinu za 3.768.382 KM. • Stalna sredstva iznose 244.939.497 KM, od čega najveći dio čine građevinski objekti, postrojenja i oprema hidroelektrana. • Tekuća sredstva iznose 38.692.877 KM, što je povećanje u odnosu prethodnu godinu za 8.945.050 • Ukupna bilansna pasiva iznosi 283.730.007 KM, a ukupni kapital veći je od ukupnih obaveza za 240.868.529 KM. • Najveći dio kapitala čine osnovni kapital, rezerve i dobit prethodnih godina.	• Poslovni prihodi u 2022. godini su iznosili 23.089.426 KM. • Poslovni rashodi u 2022. godini su iznosili 16.519.637 KM. • Dobitak redovne aktivnosti u 2022. godini iznosi 6.569.789 KM. • Gubitak redovne aktivnosti u 2022. godini nije zabilježen. • Ostali prihodi i dobici u 2022. godini iznose 66.177 KM. • Ostali rashodi i gubici u 2022. godini iznose 104.606 KM. • Dobitak po osnovu ostalih prihoda i rashoda u 2022. godini iznosi 0 KM. • Gubitak po osnovu ostalih prihoda i rashoda u 2022. godini iznosi 38.429 KM.

Izvor: <https://www.blberza.com/pages/issuerannouncements.aspx?code=helv-r-a>,

Tabela 4. Skraćeni finansijski pokazatelji Hidroelektrane na Vrbasu a.d. Mrkonjić Grad na dan 31.12.2022. godine

Finansijski pokazatelji	Vrijednost
P/S	1,3697
Neto dobitak po akciji	0,0532
P/E	5,5467
Knjigovodstvena vrijednost po akciji	2,5391
Tržišna kapitalizacija	30.194.574 KM
Prinos na aktivu (ROA)	1,93%
Prinos na kapital (ROE)	2,12%
Neto marža	24,69%
EBITDA marža	56,55%
Ukupan prihod	23.158.786 KM

Preduzeće Hidroelektrane na Vrbasu a.d. Mrkonjić Grad ostvarilo je solidne finansijske pokazatelje u 2022. godini. Pokazatelj P/E iznosi 5,5467, što ukazuje na relativno povoljnu cijenu dionice u odnosu na neto dobitak po akciji. Tržišna kapitalizacija je iznosila 30.194.574 KM, a knjigovodstvena vrijednost po akciji iznosi 2,5391 KM, što ukazuje na relativno nisku cijenu akcije u odnosu na knjigovodstvenu vrijednost.

Preduzeće Hidroelektrane na Vrbasu a.d. Mrkonjić Grad je ostvarilo prinos na aktivu (ROA) od 1,93%, što ukazuje na solidnu efikasnost u korištenju svojih sredstava. Prinos na kapital (ROE) iznosi 2,12%, što ukazuje na adekvatan povrat investitorima. Neto marža iznosi 24,69%, što ukazuje na efikasnost poslovanja i sposobnost preduzeća da ostvari dobit. EBITDA marža iznosi visokih 56,55%, što ukazuje na visok stepen efikasnosti u poslovanju. S obzirom na sve navedene pokazatelje, može se zaključiti da Hidroelektrane na Vrbasu a.d. Mrkonjić Grad ostvaruje pozitivne finansijske rezultate i da posluje na efikasan način.

3.2. Analiza kvaliteta dobiti

Dobit je važan pokazatelj uspješnosti poslovanja kompanije, a njen kvalitet označava koliko je dobit održiva i od koga proizilazi. U ovom slučaju:

- Hidroelektrana je imala ukupne prihode od 23.158.786 KM, a čista dobit iznosila je 5.443.723 KM.
- Troškovi goriva i materijala, plate i drugi troškovi predstavljaju najveći dio troškova, a iako ovo nije neobično u industriji energije, potrebno je pažljivo pratiti da li su ovi troškovi na prihvatljivom nivou i da li postoje mogućnosti za optimizaciju.
- Dobit po osnovu ostalih prihoda i rashoda u 2022. godini je bila 0 KM, što je prihvatljivo. Gubitak po osnovu ostalih prihoda i rashoda u iznosu od 38.429 KM je takođe prihvatljiv, mada bi idealno bilo kada bi ovaj iznos bio niži.
- Ukupni poslovni prihodi i rashodi u 2022. godini iznosili su 23.089.426 KM i 16.519.637 KM, što je dovelo do dobitka redovne aktivnosti od 6.018.094 KM. Ovo je važan pokazatelj uspešnosti poslovanja kompanije u tekućoj godini.

3.3. Analiza faktora koji utiču na kvalitet dobiti

Analiza faktora koji utiču na kvalitet dobiti hidroelektrane Mrkonjić Grad se može uraditi na osnovu različitih aspekata. Neki od najvažnijih faktora koji utiču na kvalitet dobiti uključuju sledeće: snaga vodostaja, odnosno proizvodna efikasnost, upravljanje troškovima, održavanje i nadgledanje opreme, cijene električne energije, upravljanje rizicima, upravljanje rastom, konkurentno okruženje i zakonska i regulatorna okruženje. Ukratko, kvalitet dobiti u HE Mrkonjić Grad-u može biti uticajan faktor u odluci o investiranju. Da bi se poboljšao kvalitet dobiti, kompanija treba da uspostavi adekvatne kontrolne mehanizme za upravljanje operativnim troškovima, poboljša efikasnost proizvodnje, prati regulatorni okvir i upravlja rizicima.

ZP „Rudnik i Termoelektrana Ugljevik“ a.d. Ugljevik. Proizvodnja električne energije se obavlja u dva bloka, RiTE Ugljevik 1 i RiTE Ugljevik 2, koji su uključeni u sistem elektroprivrede Republike Srpske. U nastavku bilans stanja i bilans uspeha sa najbitnijim podacima:

Tabela 5. Skraćeni Izveštaj o finansijskom položaju za RiTE Ugljevik a.d. Ugljevik na dan 31.12.2022. godine i skraćeni Izveštaj o ukupnom rezultatu za period 01.01-31.12.2022. godine

Bilans stanja:	Bilans uspeha:
• Stalna sredstva iznose 623.601.853 KM u 2022. godini, upoređeno sa 644.854.445 KM u 2021. godini. • Tekuća sredstva iznose 63.175.277 KM u 2022. godini, upoređeno sa 59.178.054 KM u 2021. godini. • Gotovinski ekvivalenti i gotovina su značajno manji u 2022. godini i iznose 128.043 KM, upoređeno sa 1.363.511 KM u 2021. godini. • Kratkoročna razgraničenja su se značajno povećala u tekućoj godini i iznose 526.162 KM u odnosu na 245.253 KM u prethodnu godinu. • Kapital je u 2022. godini iznosio 423.719.863 KM, dok je u 2021. godini iznosio 423.145.968 KM.	• Prihod od prodaje povećan je sa 143.993.513 KM u 2021. godini na 166.478.534 KM u 2022. godini. • EBITDA je porasla sa 45.573.882 KM u 2021. na 47.418.229 KM u 2022. • Neto dobitak iznosi 573.895 KM u 2022. godini u poređenju sa 346.938 KM u 2021. godini. • Prihod po zaposlenom povećan je sa 75.825,97 KM u 2021. na 86.482,36 KM u 2022.

- Osnovni kapital je ostao konstantan u obje godine, iznoseći 256.013.165 KM.
- Rezerve su se povećale sa 3.521.453 KM u 2021. na 3.643.075 KM u 2022. godini, što je porast od 3,45%.

Izvor: <http://www.blberza.com/pages/DocView.aspx?id=56682>,

Dalje, na osnovu tabele 6, možemo zaključiti da je RiTe Ugljevik kompanija sa relativno niskim odnosom tržišne cijene i knjigovodstvene vrijednosti po akciji, što može ukazivati na potencijalnu vrijednost u investicionom smislu. Međutim, odnos cijene i dobitka po akciji (P/E) je na visokom nivou, što može značiti da investitori cijene brzi rast kvartalnih rezultata, a ne dugoročni uspjeh kompanije. Takođe, kompanija ima ukupni prosječni prinos na aktive (ROA) od 0,08% i prosječni prinos na kapital (ROE) od 0,14%, što su relativno niski prosjeci u poređenju sa drugim preduzećima u istoj industriji.

Tabela 6. Skraćeni finansijski pokazatelji RiTe Ugljevik na dan 31.12.2022. godine

Finansijski pokazatelji	Vrijednost
P/S	0,0615
Neto dobitak po akciji (EPS)	0,0022
Odnos tržišne cijene akcije i neto dobitka po akciji (P/E)	17,8439
Dividenda po akciji	-
Racio plaćanja dividende	-
Dividendna stopa	-
Knjigovodstvena vrijednost po akciji	1,6551
Odnos tržišne i knjigovodstvene cijene	0,0242
Tržišna kapitalizacija	10.240.527
Prinos na aktivu (ROA)	0,08%
Prinos na kapital (ROE)	0,14%
Neto marža	0,34%
EBITDA marža	28,48%
Ukupan prihod	194.705.632

3.4. Analiza kvaliteta dobiti

Da bismo izvršili analizu kvaliteta dobiti za RiTE Ugljevik, treba da analiziramo finansijske izvještaje kompanije i koristimo nekoliko finansijskih pokazatelja koji nam daju uvid u stabilnost i održivost dobiti. Neki od važnih pokazatelja koji se koriste u analizi kvaliteta dobiti su:

1. Neto marža RiTE Ugljevik u 2022. godini iznosi 0,34%, što ukazuje na nisku profitabilnost.
2. EBITDA marža RiTE Ugljevik u 2022. godini iznosi 28,48%, što je pozitivno i ukazuje na dobru operativnu profitabilnost kompanije.
3. Prinos na kapital (ROE) - ROE za RiTE Ugljevik u 2022. godini iznosi 0,14%, što ukazuje na relativno nisku profitabilnost u odnosu na kapital akcionara.
4. Prinos na aktivu (ROA) - ROA za RiTE Ugljevik u 2022. godini iznosi 0,08%, što ukazuje na relativno nisku profitabilnost u odnosu na ukupna sredstva.
5. Odnos tržišne cijene akcije i neto dobitka po akciji (P/E) - P/E za RiTE Ugljevik u 2022. godini iznosi 17,8439, što ukazuje na relativno visoku cijenu akcije u odnosu na neto dobitak po akciji.

Kombinovanjem ovih pokazatelja, možemo zaključiti da je kvalitet dobiti za RiTE Ugljevik trenutno prilično nizak, iako postoji dobra operativna profitabilnost koja ukazuje na potencijal za budući rast. Preduzeće bi moglo da unaprijedi kvalitet dobiti kroz smanjenje troškova, povećanje produktivnosti i razvoj novih proizvoda i usluga koji bi mogli povećati prihode.

3.5. Analiza faktora koji utiču na kvalitet dobiti

Konkretni faktori koji mogu uticati po izvještaju na kvalitet dobiti preduzeća RITE Ugljevik a.d. Ugljevik su: cijena uglja, efikasnost proizvodnje, troškovi energije, regulativa, kvaliteta proizvoda i valutni rizik.

Ukupno, ovi faktori mogu uticati na kvalitet dobiti preduzeća RITE Ugljevik a.d. Ugljevik. Preduzeće bi trebalo identifikovati ove rizike i prilike te razviti strategije koje će osigurati stabilan i profitabilan rast poslovanja. To

uključuje praćenje kretanja cijena sirovina, upravljanje rizicima regulative, praćenje konkurencije i trendova na tržištu, prilagođavanje poslovnih procesa kako bi se smanjili troškovi, te ulaganje u istraživanje i razvoj kako bi se održala konkurentnost i inovativnost.

Željeznice Republike Srpske a.d. Doboj. "Željeznice Republike Srpske" su javno preduzeće koje se bavi željezničkim transportom robe i putnika u Republici Srpskoj.

Ovo preduzeće igra ključnu ulogu u ekonomiji i transportnoj infrastrukturi Republike Srpske, kao i u Bosni i Hercegovini. Uz to, ono povezuje Republiku Srpsku sa susjednim zemljama i omogućava putnicima i robi da se kreću kroz Balkan i dalje prema Evropi.

U nastavku je prikazan skraćeni bilans stanja i uspjeha koji prikazuje finansijski položaj preduzeća za 2022. godinu u poređenju sa prethodnom godinom, odnosno 2021. godinom.

U tabeli 7. su prikazane ključne tačke, odnosno skraćeni bilans stanja koji prikazuje da je preduzeće imalo manji kapital u 2022. godini u odnosu na prethodnu godinu, dok su dugoročne i kratkoročne obaveze u porastu. Takođe, gotovina i gotovinski ekvivalenti su se smanjili, dok su revalorizacije rezerve ostale nepromijenjene.

Ukupno, skraćeni bilans uspjeha pokazuje da je preduzeće imalo rast prihoda od prodaje u 2022. godini u odnosu na prethodnu godinu, ali da su finansijski rezultati bili lošiji zbog pogoršanja EBITDA i neto dobitka. Preduzeće je imalo neto odliv gotovine u 2022. godini, što je dovelo do smanjenja gotovine na kraju godine u odnosu na početak godine.

Takođe, broj zaposlenih je smanjen, dok je prihod po zaposlenom porastao. Prihod po zaposlenom u 2022. godini iznosi 21.989,19 KM, što predstavlja porast od oko 30,3% u odnosu na prethodnu godinu kada je prihod po zaposlenom iznosio 16.852,20 KM.

Tabela 7. Skraćeni Izvještaj o finansijskom položaju za preduzeće Željeznice RS, na dan 31.12.2022. godine i skraćeni Izvještaj o ukupnom rezultatu za period 01.01-31.12.2022. godine

Bilans stanja:	Bilans uspjeha:
• Bilansa aktiva preduzeća u 2022. godini iznosi 479.181.740 KM, što predstavlja pad od oko 0,7% u odnosu na prethodnu godinu. Većina aktive preduzeća nalazi se u stalnim sredstvima (397.168.098 KM), dok tekuća sredstva iznose (82.013.642 KM). • Gotovina i gotovinski ekvivalenti su se smanjili za gotovo 11,9 miliona KM u odnosu na prethodnu godinu. • Bilansa pasiva preduzeća u 2022. godini je takođe 479.181.740 KM, što je slično prethodnoj godini. Kapital preduzeća je manji u odnosu na prethodnu godinu (96.126.272 KM), dok su dugoročne obaveze (67.639.107 KM) i kratkoročne obaveze (281.328.349 KM) u porastu u odnosu na prethodnu godinu. • Osnovni kapital preduzeća iznosi 50.000 KM, što nije se promijenilo u poređenju sa prethodnom godinom. • Preduzeće ima velike revalorizacione rezerve koje se nisu promijenile u poređenju sa prethodnom godinom (225.286.778 KM), dok su rezervisanja (29.926.481 KM) u porastu u odnosu na prethodnu godinu. • Neraspoređeni dobitak preduzeća nije naveden u ovom skraćenom bilansu stanja. • Kratkoročna razgraničenja preduzeća su se smanjila u poređenju sa prethodnom godinom (380.389 KM u 2022. godini u odnosu na 512.795 KM u 2021. godini).	• Prihod od prodaje preduzeća u 2022. godini iznosi 43.186.768 KM, što predstavlja povećanje od oko 22,1% u odnosu na prethodnu godinu. • EBITDA preduzeća u 2022. godini iznosi - 2.015.363 KM, što predstavlja pogoršanje finansijskog rezultata u odnosu na prethodnu godinu kada je EBITDA bila -332.143 KM. • Amortizacija preduzeća u 2022. godini iznosi 17.365.709 KM, što je blagi porast u odnosu na prethodnu godinu. • EBIT preduzeća u 2022. godini iznosi - 19.381.072 KM, što predstavlja pogoršanje finansijskog rezultata u odnosu na prethodnu godinu kada je EBIT bio -17.667.634 KM. • Rashodi kamata preduzeća su se smanjili u poređenju sa prethodnom godinom (64.735 KM u 2022. godini u odnosu na 120.316 KM u 2021. godini). • Neto dobitak preduzeća u 2022. godini iznosi -19.445.807 KM, što predstavlja pogoršanje finansijskog rezultata u odnosu na prethodnu godinu kada je neto dobitak bio -17.787.950 KM. •

Izvor: <https://www.blberza.com/Pages/FinRepCompany.aspx?code=ZERS>,

Zanimljivi su i sljedeći podaci koji su dostupni u vidu skraćenih finansijskih pokazatelja, koji su navedeni u tabeli 8.

Tabela 8. Skraćeni finansijski pokazatelji preduzeća Željeznica Republike Srpske a.d. Doboj na dan 31.12.2022. godine

Finansijski pokazatelji	Vrijednost
P/S	0,0579
Neto dobitak po akciji (EPS)	-388,9161
P/E	-0,1286
Dividenda po akciji	N/A
Ratio plaćanja dividende	N/A
Dividendna stopa	N/A
Knjigovodstvena vrijednost po akciji	1.922,5254
Odnos tržišne i knjigovodstvene cijene	0,0260
Tržišna kapitalizacija	2.500.000 KM
Prinos na aktivu (ROA)	-4,04%
Prinos na kapital (ROE)	-18,37%
Neto marža	-45,03%
EBITDA marža	-4,67%
Ukupan prihod	69.077.609 KM

Ovaj skup finansijskih pokazatelja može pružiti uvid u finansijsku situaciju i performanse preduzeća. Nekoliko ključnih tačaka koje se mogu izdvojiti:

1. P/S: Vrijednost od 0,0579 ukazuje da tržišna kapitalizacija preduzeća značajno nadmašuje njegove prihode od prodaje.
2. EPS: Neto dobitak po akciji iznosi -388,9161 KM. Ovaj negativan pokazatelj ukazuje na to da preduzeće u 2022. godini nije ostvarilo dobit po akciji.
3. P/E: Ovaj pokazatelj ukazuje na odnos tržišne cijene akcije i neto dobitka po akciji. Vrijednost od -0,1286 ukazuje na to da preduzeće u 2022. godini nije ostvarilo dobit, te da je tržišna cijena akcije značajno veća od neto dobitka po akciji.
4. Dividendna stopa: Preduzeće nije isplatilo dividendu u 2022. godini.

5. Knjigovodstvena vrijednost po akciji: Knjigovodstvena vrijednost po akciji iznosi 1.922,5254 KM.
6. Odnos tržišne i knjigovodstvene cijene: Ovaj pokazatelj ukazuje na odnos tržišne i knjigovodstvene vrijednosti po akciji. Vrijednost od 0,0260 ukazuje na to da je tržišna cijena po akciji značajno niža od knjigovodstvene vrijednosti.
7. Tržišna kapitalizacija: Tržišna kapitalizacija preduzeća iznosi 2.500.000 KM.
8. Prinos na aktivu (ROA): Prinos na aktivu iznosi -4,04%, što ukazuje na to da preduzeće nije ostvarilo pozitivan prinos na svoju imovinu u 2022. godini.
9. Prinos na kapital (ROE): Prinos na kapital iznosi -18,37%, što ukazuje na to da preduzeće nije ostvarilo pozitivan prinos na kapital u 2022. godini.
10. Neto marža: Neto marža iznosi -45,03%, što ukazuje na to da preduzeće nije uspjelo ostvariti dobit iz svojih aktivnosti.
11. EBITDA marža: EBITDA marža iznosi -4,67%, što ukazuje na to da je EBITDA u 2022. godini bila negativna.
12. Ukupan prihod preduzeća u 2022. godini iznosio je 69.077.609 KM. Međutim, preduzeće nije ostvarilo dobit, već je imalo neto gubitak u poslovanju. Osim toga, vrijednosti nekih pokazatelja kao što su P/E i ROE ukazuju na to da preduzeće u 2022. godini nije ostvarilo dobre finansijske performanse.
13. S druge strane, vrijednosti drugih pokazatelja kao što su P/S i ROA ukazuju na to da je preduzeće imalo dobre performanse u pogledu generisanja prihoda od prodaje i korištenja svojih imovinskih resursa. Međutim, niska vrijednost dividendne stope ukazuje na to da preduzeće nije bilo u mogućnosti da svoje akcionare nagradi dividendom.

U zaključku, ovaj skup finansijskih pokazatelja ukazuje na to da je finansijska situacija Željeznica Republike Srpske a.d. Doboj u 2022. godini bila izazovna i da je preduzeće imalo nekoliko finansijskih poteškoća koje treba riješiti u budućnosti.

3.6. Analiza kvaliteta dobiti

Analiza kvaliteta dobiti je važna za ocjenu održivosti poslovanja preduzeća, kao i za donošenje odluka o investiranju. Bitne tačke koje se mogu izdvojiti u analizi kvaliteta dobiti za Željeznice Republike Srpske a.d. Doboj su:

1. Neto gubitak u 2022. godini: Preduzeće je zabilježilo neto gubitak u 2022. godini, što ukazuje na finansijske probleme i može negativno uticati na povjerenje investitora.
2. Niska EBITDA marža: EBITDA marža preduzeća u 2022. godini bila je negativna (-4,67%), što ukazuje na slabu operativnu efikasnost preduzeća.
3. Negativni prinosi na aktivu i kapital: Preduzeće je zabilježilo negativne prinose na aktivu (ROA) i kapital (ROE) u 2022. godini, što ukazuje na to da preduzeće nije uspješno koristilo svoje resurse i kapital.
4. Niska neto marža: Neto marža preduzeća u 2022. godini bila je negativna (-45,03%), što ukazuje na niske prihode u odnosu na rashode.
5. Potreba za restrukturiranjem: S obzirom na loše finansijske rezultate u 2022. godini, preduzeće bi trebalo da razmotri restrukturiranje poslovanja kako bi poboljšalo svoju finansijsku situaciju.

3.7. Analiza faktora koji utiču na kvalitet dobiti

Postoje mnogi faktori koji mogu uticati na kvalitet dobiti preduzeća, a što se konkretno tiče Željeznice Republike Srpske a.d. Doboj, one su: operativna efikasnost, prihodi, kvalitet upravljanja, tržišni uslovi.

Ukupno, kvalitet dobiti preduzeća zavisi od mnogih faktora, uključujući operativnu efikasnost, prihode, kvalitet upravljanja i tržišne uslove. Željeznice Republike Srpske a.d. Doboj bi trebalo da prate ove faktore i preduzmu odgovarajuće mjere kako bi unaprijedili kvalitet dobiti. To bi moglo uključivati povećanje efikasnosti poslovanja, poboljšanje upravljanja, razvoj novih proizvoda ili usluga, usklađivanje poslovnih strategija sa tržišnim uslovima, i tako dalje. Takođe, važno je napomenuti da

kvalitet dobiti nije samo stvar ukupne dobiti preduzeća, već i kako je ta dobit ostvarena. Na primjer, dobit ostvarena iz poslovanja preduzeća ima viši kvalitet od dobiti ostvarene iz finansijskih investicija. Stoga, preduzeće bi trebalo da procijeni kako je dobit ostvarena i da usmjeri pažnju na aktivnosti koje doprinose visokom kvalitetu dobiti. U cjelini, kvalitet dobiti je ključni pokazatelj finansijske stabilnosti i uspješnosti preduzeća.

4. ZAKLJUČAK

Analiza kvaliteta dobiti javnih preduzeća u Republici Srpskoj je važna za procjenu njihovog finansijskog stanja i ukaže na to da li su u mogućnosti da isplate dividende svojim akcionarima, pokriju svoje troškove i opstanu na tržištu na dugoročnom nivou. Kvalitet dobiti može se analizirati kroz pregled podataka u finansijskim izvještajima, koji moraju biti potpuni, tačni, jasni i razumljivi za sve korisnike. Takođe, potrebno je proučiti da li je dobit realna i odraziva stvarno finansijsko stanje preduzeća, koliko je prilagodljivo promjenama na tržištu i kako upravljaju rizicima. Ova analiza je od značaja za investitore, kreditore, državne organe i druge korisnike koji treba da imaju uvid u finansijski položaj javnih preduzeća. Ukupno gledano, javna preduzeća u Republici Srpskoj se suočavaju sa izazovima u pogledu smanjenja troškova, povećanja efikasnosti poslovanja i razvoja novih projekata. Međutim, svako preduzeće ima svoje specifične izazove i mogućnosti za unapređenje poslovanja, te je potrebno dalje praćenje i analiza njihovih finansijskih izvještaja u narednim godinama. Na osnovu analize finansijskih izveštaja pet javnih preduzeća u Republici Srpskoj, može se zaključiti da postoji negativna korelacija između finansijskih problema javnih preduzeća i kvaliteta dobiti. Od pet obrađenih preduzeća, Hidroelektrana na Vrbasu Mrkonjić Grad su imali najbolji kvalitet dobiti, dok su Elektrokrajina Banja Luka i RITE Ugljevik imali najniži kvalitet dobiti. Međutim, ne može se potvrditi da je finansijska stabilnost glavni faktor koji utiče na kvalitet dobiti. Ukupno gledano, sve kompanije imaju svoje jake i slabe tačke, ali se može zaključiti da sve imaju potencijal za poboljšanje kvaliteta dobiti, kroz smanjenje troškova, poboljšanje upravljanja zaposlenima i privlačenje novih klijenata ili partnera. Takođe, važno je da sve kompanije primjenjuju dobru korporativnu upravljačku praksu u svojem poslovanju.

Kako bi se osigurala daljnja financijska stabilnost i kvaliteta poslovanja javnih preduzeća u Republici Srpskoj, preporuka je da se preduzeća fokusiraju na poboljšanje transparentnosti poslovanja i uvođenje dodatnih izvještaja. Takođe, važno je da preduzeća provjeravaju i poboljšavaju svoje procese za prikupljanje i obradu financijskih podataka kako bi osigurali visok stepen kvalitete finansijskog izvještavanja. Nadalje, potrebno je obratiti pažnju na faktore koji utiču na kvalitet dobiti, uključujući veličinu preduzeća i vrstu djelatnosti, te preduzeti korake za poboljšanje kvalitete dobiti.

LITERATURA

1. Atanasković, P., Ilić, V., Đurđević, D., 2016. Uticaj kvaliteta dobiti na vrednovanje preduzeća. *Ekonomika misao i praksa*, 25(2), 255-272.
2. Banjalučka berza hartija od vrijednosti. (2023, 28. april). Saopštenje izdavača. <https://www.blberza.com/>
3. Đorđević, M., 2014. Analiza kvaliteta dobiti na primeru kompanija u Republici Srbiji. *Ekonomika*, 60(2), 83-93.
4. Janković, S., & Mihailović, B., 2018. Značaj kvaliteta dobiti u procesu donošenja poslovnih odluka. *Poslovna ekonomija: časopis za poslovnu teoriju i praksu*, 12(1), 99-118.
5. Kostić, S., 2016. Analiza kvaliteta dobiti preduzeća. *Ekonomске teme*, 54(2), 237-249.
6. Kovačević, I., 2018. The role of transparency in financial reporting of public sector entities. *Journal of Contemporary Economic and Business Issues*, 5(1), 81-92.
7. Lazarević-Pečuljić, D., 2018. *Finansijsko izvještavanje*. Banja Luka: Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
8. Matković, P., 2014. *Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja*. Beograd: Službeni glasnik.
9. Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja (MSFI) - dostupno na: <https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/>,
10. Milojević, I., Đokić, I., 2015. Upravljanje rizicima u javnim preduzećima. *Poslovna ekonomija*, 9(2), 75-91.
11. Milojković, I., Petrović, P., 2019. Analiza faktora koji utiču na kvalitet dobiti u javnim preduzećima u Republici Srpskoj. *Poslovna ekonomija*, 13(2), 137-156.
12. Miljković, I., 2016. *Kvalitet izvještavanja u finansijskom sektoru*. Niš: Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu.
13. Ministarstvo finansija., 2015. Međunarodni standard finansijskog izvještavanja: IFRS 3 - Odmeravanje fer vrijednosti: <http://www.rnfin.gov.rs/UserFiles/File/MRS/2014/IFRSIIFRS%2013.pdf>

14. Pantić, N., 2020. Integritet finansijskog izvještavanja u javnom sektoru u Republici Srpskoj. Računovodstvo i finansije, 68(5-6), 77-87.
15. Petrović, P., Đokić, I., 2017. Analiza kvaliteta finansijskog izvještavanja u svetu i u Srbiji. Srpska akademija nauka i umetnosti, Odeljenje društvenih nauka, god. CLXXIII, knj. 1,
16. Ristić, S., 2016. Finansijsko izvještavanje i izvještavanje o društveno odgovornom poslovanju. Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, str. 17.
17. Savez računovođa i revizora Srbije. 2010. Međunarodni standard finansijskog izvještavanja: IAS 18-Prihodi. Beograd: SRRS,
18. Simić, D., 2014. Kvalitet finansijskog izvještavanja. Beograd: Službeni glasnik.
19. Stevanović, N., 2009. Bilansno-političke implikacije po kvalitet dobitka. Beograd: Ekonomika preduzeća, str. 113.
20. Stojanović, D., 2018. Analiza kvaliteta dobiti u preduzećima. Ekonomika preduzeća, 66(5-6), 316-325.
21. Škarić Jovanović, K., 2009. Neto gotovina iz poslovnih aktivnosti-instrument za mjerenje kvaliteta poslovnog dobitka, Akta Ekonomika br. 10., Banjaluka: Ekonomski fakultet,
22. Todorović, M., 2016. Uloga finansijskog izvještavanja u upravljanju javnim preduzećima. Bankarstvo, 45(3-4), 68-87.
23. Trifunović, D., 2016. Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja. Beograd: Službeni glasnik.
24. Vlada Republike Srpske, 2019. Nacionalna strategija za borbu protiv korupcije u Republici Srpskoj za period od 2019. do 2023. godine.
25. Vuković, D., 2018. Finansijsko izvještavanje javnih preduzeća u Republici Srpskoj: Analiza kvaliteta i faktora koji utiču na kvalitet. Banja Luka: Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, str. 42.
26. Vuković, D., Krunić, N., 2014. Finansijski izvještaji javnih preduzeća u Republici Srpskoj: analiza kvaliteta. Anal Ekonomskog fakulteta u Subotici, 31(31), 121-135.

